"Декемврийски дни на българската средновековна археология"
•Проф. д-р Станчо Ваклинов•

902(497.2)
ТП 88

ПРИНОСИ
КЪМ
БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Т. VII

Българска академия на науките
Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

София 2013

"Декемврийски дни на българската средновековна археология"
•Проф. д-р Станчо Ваклинов•

ПРИНОСИ

КЪМ

БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Т. VII

145 ГОДИНИ
БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ
на НАУКИТЕ
1869-2014

Национален археологически институт с музей
Секция за средновековна археология

София 2013

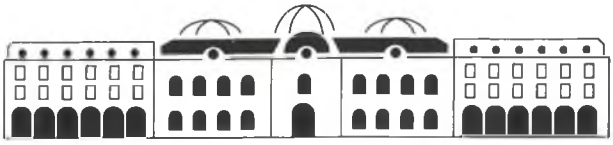

1892 - 1921 - 1948

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ NATIONAL INSTITUTE OF ARCHEOLOGY
С МУЗЕЙ WITH MUSEUM
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

БИБЛИОТЕКА
Р И Музей - Шумен
Инв. No 28326
2.07 2014г.

Приноси към българската археология, т. VII

© НАИМ-БАН, издател
© Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева, съставители и редактори

Росица Кънева, предпечатна подготовка
ДАЙРЕКТ СЪРВИСИЗ ООД, печат

ISBN 978-954-8761-84-0
София 2013

професор Рашо Рашев
(1943-2008)

В памет на проф. Рашо Рашев

Съдържание
Content

Станислав Станилов
БЕЛЕЖКИ ПО ИДЕНТИФИКАЦИЯТА НА СЪКРОВИЩЕТО ОТ ВРАП 7
Stanislav Stanilow
NOTES ON THE IDENTIFICATION OF THE VRAP TREASURE

Валентин Плетньов
СЪЩЕСТВУВАЛ ЛИ Е „КАМПУСЪТ ОДЕСОПОЛИС" БЛИЗО ДО ОДЕСОС ПРЕЗ V-VII ВЕК .. 15
Valentin Pletyov
DID THE CAMPUS OF ODESSOPOLIS EXIST CLOSE TO ODESSOS IN THE 5TH – 7TH CENTURY?

Павел Георгиев
ТЕРВЕЛОВИТЕ ЧИЧОВЦИ ОТ СОЛУН И КИСИНИИТЕ (КЪМ ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА МАДАРСКИЯ НАДПИС I, C) 27
Pavel Georgiev
TERVEL'S UNCLES FROM THESSALONIKE AREA AND THE KISINAS (TO THE INTERPRETATION OF MADARA INSCRIPTION I C)

Андрей Аладжов
КРУМОВИЯТ ДВОРЕЦ В ПЛИСКА 45
Andrey Aladzhov
KRUM'S PALACE IN PLISKA

Валери Григоров
АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ ЮЖНО ОТ ГРОБА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ В ПЛИСКА 57
Valery Grigorov
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH SOUTH OF KAREL ŠKORPIL'S GRAVE IN PLISKA

Мариела Инкова
ПОЗЛАТЕНА ОГЪРЛИЦА ОТ ШУМЕНСКО 79
Mariela Inkova
GOLD – PLATED NECKLACE FROM SHUMEN REGION

Бони Петрунова
ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН ОТ КРЕПОСТТА ЛЮТИЦА 89
Bony Petrunova
GOLDEN RING FROM LYUTITSA FORTRESS

Деян Рабовянов
СРЕДНОВЕКОВНИ ПРЕДПАЗИТЕЛИ ЗА МЕЧ ОТ БЪЛГАРИЯ 99
Deyan Rabovyanov
MEDIEVAL SWORD GUARDS FROM BULGARIA

Иван Йорданов
ВИЗАНТИЙСКИ МИТНИЦИ (КОМЕРКИАРИИ)НА ДОЛНИЯ ДУНАВ ПРЕЗ XI ВЕК. ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА 115
Ivan Yordanov
BYZANTINE CUSTOMS (KOMERKIARII) ALONG THE LOWER DANUBE IN THE 11TH C.A CONTRIBUTION TO THE SPHRAGISTICS

Росица Морева, Христо Басамаков
НОВООТКРИТ ОЛОВЕН ПЕЧАТ ОТ АСЕНОВА КРЕПОСТ 123
Rositsa Moreva, Hristo Bassamakov
NEWLY FOUND MOLYBDOBULLA FROM THE ASSEN'S FORTRESS

Константин Дочев
НЕИЗВЕСТЕН ТИП ВИЗАНТИЙСКА МЕДНА МОНЕТА НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ ОТ XIV ВЕК 129

Constantine Dochev
UNKNOWN TYPE OF A BYZANTINE COPPER COIN OF THE PALAIOLOGIANS FROM THE 14TH C.

Георги Владимиров
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ НАХОДКИ ОТ ЗАПАДНАТА ПРИСТРОЙКА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ" В ТЪРНОВО 139

George Vladimirov
ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM THE WESTERN EXTENSION OF THE FORTY HOLY MARTYRS CHURCH IN VELIKO TARNOVO

Стоян Попов
МЕЧ ОТ ЛОНДОНСКОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА ЦАР ЙОАН АЛЕКСАНДЪР 153

Stoyan Popov
SWORD FROM THE LONDON TETRAEVANGELIA OF TSAR JOHAN ALEXANDER

Георги Атанасов
ЗА ДАТИРОВКАТА И МНИМИЯ СЕЛДЖУКСКИ ПРОИЗХОД НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ РЕЛЕФИ ОТ КАЛИАКРА 159

George Atanassov
ON THE DATE AND THE PRETENDED SELJUK ORIGINS OF THE MEDIEVAL RELIEFS FROM KALIAKRA

Елена Василева
КАМЕНЕН КАЛЪП ЗА НАКИТИ ОТ КАЛИАКРА 173

Elena Vassileva
STONE MOULD FOR JEWELS FROM KALIAKRA

Хитко Вачев
ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА В АРМЕНСКИТЕ КОЛОНИИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XVII-XVIII ВЕК 179

Hitko Vachev
ECCLESIASTICAL CONSTRUCTION AND ARCHITECTURE IN THE ARMENIAN COLONIES ON THE TERRITORY OF THE TARNOVO BISHOPRIC DISTRICT IN THE XVII-XVIII CENTURIES

Пламен Иванов
ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕОРГИ" ПРИ С. ЛЮТИ БРОД, ОБЩИНА МЕЗДРА (ПРОУЧВАНЕ ПРЕЗ 1995 г.) 193

Plamen Ivanov
THE CHURCH OF ST. GEORGE NEAR LYUTI BROD, MEZDRA MUNICIPALITY (CAMPAIGN 1995)

Милен Николов
УКРЕПИТЕЛНИТЕ СЪОРЪЖЕНИЯ В ЦЕНТРАЛНАТА ЧАСТ НА КОТЛЕНСКИЯТ ПРОХОД ПРЕЗ VI В. 205

Milen Nikolov
FORTIFICATIONS IN THE CENTRAL SECTOR OF KOTEL PASS IN THE 6TH C. AD

Виктория Русева
ОЦЕНКА НА ЗДРАВОСЛОВНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ИНДИВИДИТЕ, ПРЕДСТАВЕНИ В МАТЕРИАЛА ОТ НЕКРОПОЛА ПРИ СЕВЕРНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА ОТ XI В. – ИНДИВИДУАЛНО И ПОПУЛАЦИОННО ЗНАЧЕНИЕ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА 215

Victoria Ruseva
EVALUATION OF THE STATE OF HEALTH OF THE INDIVIDUALS FROM THE NECROPOLIS NEXT TO THE NORTHERN FORTRESS WALL OF THE INNER TOWN OF PLISKA FROM THE 11TH C. – INDIVIDUAL AND POPULATIONAL SIGNIFICANCE FOR THE INTERPRETATION

БЕЛЕЖКИ КЪМ ИДЕНТИФИКАЦИЯТА НА СЪКРОВИЩЕТО ОТ ВРАП

Станислав Станилов

Съкровището от Врап, открито през 1901 г. в Албанските планини, се състои от 30 златни обкови за колан, 20 гвоздейчета, 7 слитъка, 4 златни евхаристични чаши (купи), сребърна кана, сребърна кофа, 1 сребърна и 3 златни купи без столче, 2 златни пластини от монументални канделабри. Намира се в колекцията на Джон Пиерпонт Морган в Метрополитен мюзеум в Ню Йорк. Публикувано е за прав път от Йозеф Стрижиговски (Strzygovski 1917, 1-40), след което различни изследователи предлагат различна идентификация на паметниците в него. Заради прилики в стилистиката, най-често е свързвано с лятите от бронз обкови за колани от късния аварски период. Има и оригинални идеи, като тази на Зденек Клаица (Klaniza 1972, 97-105) изказана през 1978 г., че съкровището има „средиземноморски" произход, по-точно произведено е някъде в Кипър или Сирия. Мирча Русу (Rusu 1994, 149-159) пък смята, че паметниците от Врап били собственост на славянския вожд Акамир, чието племе обитавало територииите близо до местонаходището. По същото време Йоахим Вернер (Werner 1989) излезе с теза, която персонифицира съкровището. Подобно на случая с Малое Перешчепино, той го свърза с историята на българския вожд Кубер, който придобил съкровището при едно от спечелените срещу аварския хаган сражения. Според него обковите били произведени от майстор с византийски произход, работещ в Двора на аварския хаган.

В последвалите публикации на Фалко Дайм (Daim 2000 94-107), Уве Фидлер (Fiedler 1996, 248-264; 2008, 127-141) Ева Гарам (Garam 1997, 23-33), Габор Киш (Kiss 1995, 99-126), Чанад Балинт (Balint 2002, 57-80) тезата на Вернер не се коментира конкретно, а по принцип съкровището се приписва на византийска градска работилница, произведено за „варварски вожд". Чанад Балин дори формулира принадлежността му със специален термин към „провинциалната византийска култура на Балкана", което, без съмнение, се отнася за старобългарската култура от езическия период. Първите находки от този тип в България са бронзови и позлатени тока и накрайник от Златаре, Ямболско (Вържарова 1981, 16-65), които единствен Йоахим Вернер (Werner 1989, 63-64) свърза с паметниците в съкровището от Врап. Следващите паметници бяха токата и накрайникът от Велино, чиято интепретация беше, според тезата на Вернер, с вариант, че новата мода (иновацията) и производството тръгват от Двора на Кубер. Българските находки обяснихме с връзките между Аспаруховите и Куберовите българи (Станилов, Атанасов 1993, 43-53). Новите открития от Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007, 57-66), Гледачево (Даскалов 2010, 78-102) и Ка-

биюк (Рашев, Атанасов, Стойчев, Йорго в 2006, 374-375) показаха, че за това има известни основания.

Бележките тук обаче, не са за българската идентичност на тези колани, а за византийската идентичност на тяхното производство.

Преди да обърна внимание на това, каква би могло да е византийска торевтика, трябва да кажа, че моята теза, развита в монографично изследване на български и немски език (Станилов/ Stanilov 2006, 90-156) остана без внимание от изкусените по темата колеги. Единствен Фалко Дайм, като следствие на епистоларен дебат, в изследването си за ранносредновековните колани като дипломатически дар, отбеляза, че въпреки привързаността си към византийската теза, не може да си представи, как варварските вождове изпращат своите повредени колани за поправка във Византия (Daim 2000, 107). В статия, излязла съвсем наскоро, той, заедно с Джереми Камерой, Сузане Грайф, Щефан Патчер, Петер Щадлер и Бендегуш Тобиас (Daim, Chameroy, Greif, Patscher, Stadler, Tobias 2010, 284-287) разшири това свое съмнение със следния текст:

„Само накратко ще засегнем проблематиката на излятата от чисто злато колана гарнитура от Врап (обр. 9-10). Съкровището от Врап е открито през 1901 г. и в голямата си част попада в музея Метрополитън в Ню Йорк чрез колекцията на Дж. Пиерпойнт Морган. До днес опитите за окончателната му историческа интерпретация са неуспешни, въпреки че са направени няколко предположения. Междувременно обаче се появиха няколко нови находки от България, които представят съкровището от Врап в малко по-различна светлина.

В коланната гарнитура от Врап някои обкови са отчасти силно износени, други обаче са нови, в находката се откриват и няколко полуфабриката и златни кюлчета. Следователно, поне част от комплекса произхожда вероятно от златарско ателие. И други съставки на съкровището, а именно златните и сребърни съдове, които произхождат, може би, от заможни домакинства и/или църкви, сочат, че находката не може да се интерпретира еднозначно.

От техническа гледна точка коланните гарнитури от Врап са интересни, защото показват различните етапи на създаването и употребата им, от отливката, през допълнителната обработка и полировка на повърхността и до монтажа. Заниманието с Врап става обаче истински увлекателно, когато стане дума да историческата оценка на коланния накит и заравянето му. С коя съвременна нему култура може да се свърже Врап? С Византия, с Аварския хаганат, с българите? Фактът, че местонахождението се намира тъкмо на границата на византийския архонат от Дирахион дава основание за предположението, че византийците имат нещо общо с производството или укриването му. Едва ли обаче, един византиец би се появил с колан, закичен с половин килограм злато. В полза на аварите говори фактът, че от Карпатския басейн са известни много колани от VIII век, които формално са твърде близки до находките от Врап. Това, че от аварските територии не са ни известни излети от злато коланни накити, не може да се използва като аргумент против това предположение, тъй като до днес изобщо липсват аварски богати погребения от VIII век, така че ние не знаем със сигурност, как се е

представяла върхушката на властта. В полза на България говори фактът, че най-добрите аналогии, особено такива от лято сребро, произхождат от ядрото на старобългарските територии (Плиска и околността). Директна връзка се доказва от близостта на апликациите с грифон от Врап и Велино, в находките се забелязват и други непосредствени взаимовръзки, за които би трябвало да има исторически причини. Ако приемем, че Врап наистина е византийска продукция – в такъв случай, какви отношения с Византия са имали погребаните в прабългарските територии с колански гарнитури от типа Врап-Велино? Дали са били българи в обкръжението на българския владетел, които са били специално отличени от византийците? Но защо откриваме във Врап и силно износен коланен накит? Отговорът вероятно се корени в един сложен модел на твърде променливата българо-византийска история и ролята на аварската археология вероятно е подобна на тази при останалите разглеждани византийски находки, а именно – да подпомогне прецизността на хронологията, което би било трудно да се извърши само чрез български находки, въпреки че междувременно са известни дори и датировки чрез монети."

Вниманието на Дайм и колектив съвсем правомерно е насочено към технологията на обковите за колани, но не отива към по-нататъшна конкретика. А всъщност, именно там се крие решението за идентификацията, както на самата находка, така и на всички паметници от комплекса. Проблемът например, с депонирането на съкровището, има един казус, с който още никой от изследователите не се е занимавал. Известно е, че гарнитурите от Врап се обособяват в три групи: износени и предназначени за претопяване; току-що произведени, подложени на студена обработка и предназначени за закрепване към ремъците; току що отляти, непочистени от метала, разлят в пролуките на калъпа, без допълнителна обработка на детайла и шлайф. Сред обковите от последната група има една, чийто шарнир е отлят заедно с оста вътре в ушите (обр. 1.1). При стандартното производство те трябва да са отляти, с или без дупчици, които могат да се пробият след отливката. При тази шарнирна апликация от Врап, за да бъде функционална, останалата в дупчиците ос трябва да се среже, страничните стени да се огладят и да се пробиват дупчици за друга. В този смисъл забележително още е, че обковите-по-

Обр. 1. Апликации – полуфабрикати от Врап (по Ф. Дайм, без мащаб)

луфабрикати, попаднали в земята непосредствено след отливката, са ляти заедно с шиповете за прикрепване към ремъка, което в повечето случаи е част от регулярната технология за тяхното производство. В този случай важното е, че те са закривени (обр. 1.1,2) т. е. обковите току-що са свалени от ремъка – това, без съмнение, показва, че за модели са ползувани, не специално направени изделия, а вече употребени в по-стар колан образци. Леярът не се е постарал дори да изправи шиповете, каквито те трябва да бъдат, за да се промушат през кожата. Това той е оставил да се прави след отливката. Тази съвършено небрежна, според мен, технология, изключва производство в стационарна работилница, особено във византийски град. Освен това, посочените детайли подсказват някакво трудно обяснимо бързане да се отлеят обковите, при което не е стигнало времето да се дообработят. Появява се хипотезата за принадлежност на съкровището не към производствено ателие, а към трезора на вожд (владетел), който в определен момент прибрал от ателието недовършената поръчка. Евхаристичните купи, каната и сребърната кофа в съкровището нямат място в ателие, а със сигурност са от трезора на вожда (владетеля), появили се там като данък, откуп, военен трофей или дар.

Следващата бележка е за византийската характеристика на производството. Този проблем е поставен от Фалко Дайм в споменатата негова работа за коланите като дипломатически дар (Daim 2000, 94-107). Там, опитвайки се да обоснове тезата си за византийските оригинали и варварските копия на гарнитурите, той описва византийското производство на обковите като компоненти от предварително изрязани, ковани и гравирани с различна технология или ляти и шлайфани части, които са сглобявани с припой. Варварското подражание използва, според него, предимно отливането на цели форми или обобщени техни компоненти, които след това се спояват. Разликата се състои във възможностите, които кованието и гравирането дават от естетическа гледна точка, както и във възможностите да се спести скъпият метал. Тук е и въпросът за масивното лято злато на обковите от Врап, заедно с цитираната по-горе фраза на Фалко Дайм, че не може да си представи византиец, опасан от обкован с половин килограм злато колан.

В наскоро излязло от печат изследване Биргит Бьолер обърна специално внимание на техническите характеристики на произведенията от цветен метал, които биха могли да идентифицират паметниците като византийски, т.е. произведени са от ателиетата в имперските градове (Bühler 2010, 213-234). Според това изследване, елитарната технология за обработка па благородните метали може да се нарече съставна (composite technique), понеже завършените изделия се състоят от предварително изработени и споени елементи. Типичните за такова производство технологически методи са триизмерното коване и цизелиране (немското Treibziseliertechnik или френското repousse) на листов метал, ажурът, гранулацията, определни видове ниело, инкрустации със стъкло и гранат, някои видове декоративни телчета (филигран). Триизмерното коване и цизелиране е прилагано при произ-

водството на късноримски и ранновизантийски сребърни съдове, ранновизантийската златна бижутерия, върху византийски накрайници от листово злато. Без да се впускам тук в подробности, отбелязвам, че Биргит Бьолер обръща внимание на закрепването на гарнитурите от благородни метали към ремъка, при което за византийски смята онези, на които са споени петлици от профилирани телчета (халки за закрепване във формата на омега). По същото време бронзовите византийски гарнитури се закрепват посредством плоски петлици (пластинки с дупчица), отляти заедно с, или споени към гърба на обковата (Schultze-Dörrlamm 2009, 146-236; 2009a, 9-195, 265-278). Те всъщност имитират петлиците от споени телти по обковите от благородни метали. Същите са принципите за идентификация на елитарното византийско производство на Фалко Дайм и колектив в споменатата по-горе статия, където впрочем на технологичен анализ (Daim-Chameroy-Greif-Patscher-Stadler-Tobias 2010, 311-322) е подложена една обкова от Унгария, без съмнение, византийско производство.

Ако може да се даде добър пример за изработена по византийска технология гарнитура за колан от този период, това е публикуваната от Ивана Попович (Попович/Popovic 1997) находка (обр. 2.1) от Сирмиум (Сърбия), която е съставена от споени рязани и ковани части. Друг пример е коментираната подробно в технологично отношение от Фалко Дайм гарнитура от Хоенберг (обр. 2.3) и накрайници от Бозен (Daim 2000, 136-159), съставени не само от рязани, но и от ляти от месинг и после споени части.

И от контекста на подобни наблюдения излиза, че масивните ляти обкови за колани от Врап (обр. 2.2) и Ерсеке не могат да бъдат произведени, нито в елитарните столични, защото там не леят масивни продукти от злато, нито в

Обр. 2. Накрайници за колани от: Сирмиум (по И. Попович); 2. Хоенберг (по Ф. Дайм); 3. Врап (по Ф. Дайм), М 1:1

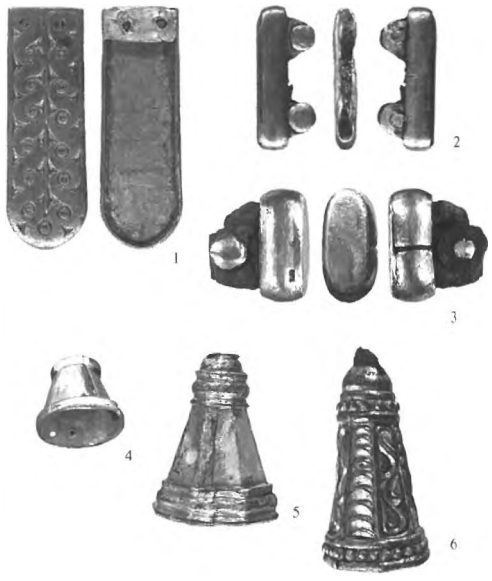

Обр. 3. Накрайници за колани, за оглавник и пандантиви от гроба при Кабиюк (по Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев), М 1:1

провинциалните ателиета, защото те не работят с такива количества злато. Не е византийско и устройството за закрепване към ремъка на гарнитури от благороден метал посредством нитове или шипове, както е на всички паметници от комплекса Врап-Ерсеке.

От тук трябва да се разсъждава, как, защо и къде може да се появи в Югоизточна Европа новата мода на обковите за колани, която е оставила развития стил грифони-ластари в културата на аварския хаганат и образците на този стил в Българското ханство на Дунава. Защото повечето от откритите в контекста на старобългарската култура от езическия период паметници (почти всичките от сребро) са ляти и допълнително подлагани на студена обработка и така се съотнасят с лятите византийски обкови за колани от V-VII век (Schultze-Dörrlamm 2009; 2009a). Сред новооткритите в гробове сребърни комплекти от България има и паметници, съставени и от отделно ляти и споени компоненти (composite technique). При находката от Кабиюк (Рашев, Станилов, Стойчев 2013) става дума за накрайникът (№18а/1) (обр. 3.1) пъхнат в гайката на правоъгълната прорезна апликация (№18а/2) (обр. 3.2) на колана над десния хълбок, накрайникът на втория колан, опасан около кръста (№18л), накрайникът на оглавника (№ 15) (обр. 3.3), накрайникът на сабята и най-сетне трите конусчета-пандантиви (№ 21, 22, 27) (обр. 3.4, 3.5, 3.6), работени от лентови заготовки чрез коване, гравиране и цизелиране, което е най-близо до сложната византийска техника. При всички тях, обаче, не е използвано триизмерното коване и цизелиране (Treibziseliertechnik, repousse) с всичките му сложни операции. Съставната техника тук има ограничено приложение – да се формуват и споят обковите от само предварително изработени чрез рязане части. Тя е приложена и при втулчати накрайници от Ерсеке, изработени от свита и споена ламарина (Cataloque 1981, Lot 169 b, 173b, 174b, 175 b, 178 b).

Тези наблюдения подсказват недвусмислено, че паметниците от комплекса Врап-Ерсеке не могат да бъдат произведени в стационарно градско ателие на Византия. Генезисът на неговите, вече твърде многобройни, паметници ще трябва да се търси между традициите на това производство и традициите на „скитащите" занаятчии, най-добрите от които работят в дворовете на степните владетели. При всички случаи обаче, то представлява една иновация в началото на нов етап от развитие на културите на Европейския Югоизток, непосредствени съседи на византийския свят.

Литература

Атанасов, Венелинова, Стойчев, 2007: Г. Атанасов, Св. Венелинова, Ст. Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). – Археология, 2007, 1-4, 57-66.

Въжарова, 1981: Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI-XI в. – Плиска-Преслав 3, София, 1981, 16-65,

Даскалов, 2010: М. Даскалов. Колективен ранносредновековен гроб (кр. на VII-нач. на VIII в.) със сребърни гарнитури от Тракия (бивше с. Гледачево, община Раднево, област Стара Загора). – Археология 2010, 3-4, 78-102.

Попович/Popović 1997: И. Попович. Златни аварски појас из околине Сирмијума. Београд 1997./ I. Popovic. Avarian belt from the vicinity of Sirmium. Belgrad, 1997.

Рашев, Атанасов, Стойчев, Йоргов, 2006: Р. Рашев, Г. Атанасов, Ст. Стойчев, Ю. Йоргов. Ранносредновековен могилен комплекс при Кабиюк, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2005. София 2006, 374-375.

Рашев, Станилов, Стойчев, 2011: Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2011.

Станилов, Атанасов, 1993: Ст. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. – Археология, 1993, 1, 43-53.

Balint 2002: Cs. Balint. Uber der Schatz von Nagyszenmiklos – kurze Übersicht. In: T. Kovacs (Hrsg.). Gold der Awaren. Der Schatz von Nagyszenmiklos. Ausstellungskatalog, Budapest 2002, 57-80.

Bühler, 2010: B. Bühler. Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftsmanship. Outsite the Byzantine Empire (6th to 9th Centures AD). F. Daim – J. Drauschke (Hrsg). Byzanz – das Romerreich im Mittelalter. Teil 1. Welt der Ideen – Welt der Dinge. Mainz 2010, 213-234.

Cataloque 1981: Cataloque of The Avar Treasure. Sotheby Parke Bernet & Co., London 1981.

Daim, 2000: F. Daim. „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. F. Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monografien zur Frühgeschichte 7, Innsbruck 2000, 94-107.

Daim, Chameroy, Greif, Patscher, Stadler, Tobias, Keiser, 2010: F. Daim, J. Chameroy, S. Greif, St. Patscher, P. Stadler, B. Tobias. Keiser, Vogel, Rankenwerk – byzantinischer Gürteldekor des 8 Jahrhunderts und ein Neufund aus Sudungarn. F. Daim-J. Drauschke (Hrsg.). Byzanz – das Romerreich im Mittelalter. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft. Mainz, 2010, 284-287.

Fiedler, 1996: U. Fiedler. Die spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). Germania, 74, 1, 1996, 248-264;

Fiedler, 2008: U. Fiedler. Die Donaubulgaren und die Mittelawarenzeit – ein Antagonismus. Anteus. Communicationes ex Instituto Arcaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 29-30 (2008), 127-141.

Garam, 1997: E. Garam. Über der Schatzfund von Vrap (Albanien). Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 49, 1997, 23-33.

Klaniza, 1972: Z. Klaniza. Zur Frage des Ursprungs der gegossenen Bronzeindustrie des 7-8 im Karpatenbecken. Balkanoslavika 1, 1972, 97-105.

Kiss 1995: G. Kiss. A késöoiavar aranyozott övdíszek. Somogyi múzeumok közleményei, 11, 1995, 99-126.

Rusu, 1994: M. Rusu. Tezaurul de la Vrap a apartinut principelui slav Acamir al Belzitiei? Acta Muzei Napocensis, 26-30, 1989-1993 (1994), 1,149-159.

Schultze-Dörrlamm, 2009: M. Schultze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuzeum. Teil 1, Die Schnallen ohne Beschlag, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2009).

Schultze-Dörrlamm, 2009a: M. Schultze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuzeum. Teil 2, Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit Angegossenem Riemen Durchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts, Mainz, 2009.

Strzygovski, 1917: J. Strzygovski. Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig, 1917.

Werner, 1989: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1989.

NOTES ON THE IDENTIFICATION OF THE VRAP TREASURE

Stanislav Stanilov

Summary

More than a century following the discovery of the treasure from Vrap the problem of its identity still remains before the explorers of the European Middle Ages. The work suggests arguments against its interpretation as a product of workshop based in a town in the Byzantine Empire. The author quotes a long passage from a paper of Falko Daim and coll. expressing indirect doubts on such an identity.

It is well known that in terms of production the plates from Vrap belong to three groups: worn out and in store for melting; newly produced, subjected to cold treatment

and in store for fixing to leather straps; and newly cast, with metal un-removed, spilled into the gaps of the mould, wanting additional treatment of the detail and train. There is a piece in the latter group its hinge cast altogether with the axis inside the lugs (fig. 1, 1). In the standard production the lugs have to be cast with or without holes the latter can be perforated after the cast. Concerning the hinge appliqué from Vrap in question, the axis remaining inside the holes has to be cut, the sidewalls – to be smoothed out, and to perforate the holes for another one. To the same effect it is also remarkable that the plates – semi-manufactures fallen to the ground immediately after the casting, have been molded altogether with the prongs for mounting on the strap, and in many cases this is a part of the regular technology of their production. In this case it seems important that they are curved (fig. 1, 1, 2), i. e. they have been just removed from the strap – undoubtedly meaning that for models the founder has employed pieces already used up on an older belt rather that pieces specially manufactured. The founder has not taken care even to straighten out the prongs in the way they have to be for to run through the leather. This operation he has left for later, after the casting. This entirely negligent technology excludes production in a stationary workshop, in a Byzantine town in particular. Furthermore, the details in question point to a rush to cast the plates we can hardly explain, as there has not been time enough to treat them additionally. Thus the hypothesis emerges that the treasure does not belong to a workshop but to the treasury of a chieftain (a king) who at a certain moment has taken the unaccomplished commission from the workshop. The Eucharistic bowls, the jug, and the silver bucket in the treasure have not any place in a workshop although they sure belong to the treasury of the chieftain (the king) being there as a duty, ransom or a war trophy.

The particular technology of the appliqués production, as well as the bowls from Vrap do not bear the nature of a Byzantine manufacture of artistic pieces of precious metals. According to a series of studies, the latest one by Birgitte Bëller, the technique of production in the workshops is composite one as the accomplished pieces are composed of beforehand made and soldered elements. The technological methods peculiar of such a production are three – dimensional forging and chiseling (Treibziseliertechnik in German or repousse in French) of sheet metal, the open – work, granulation, certain kinds of niello, glass and garnet inlaid, and some kinds of decorative wires (filigree). For comparison the author points to the plates from Sirmium (fig. 2, 1) as an original Byzantine work; the plates from Hoenberg – Bozen (fig. 2, 2) as an imitation of the Byzantine technology from the outskirts of the Byzantine world; and the belt end from Vrap (fig. 2, 3) as its technology differs entirely from them.

Additionally, the author specially notes that the Byzantine belt appliqués from the 6th – 7th c., as the study of Methild – Schulze Dërlam shows, have been fixed by wire or flat cast tabs, and the plates from Vrap have rivets or prongs instead.

The author points also to a couple of certain pieces from the Vrap group illustrating the employment of the composite technique although in its simplest forms.

СЪЩЕСТВУВАЛ ЛИ Е „КАМПУСЪТ ОДЕСОПОЛИС“ БЛИЗО ДО ОДЕСОС ПРЕЗ V-VII ВЕК

Валентин Плетньов

През последните години ясно се очерта тенденцията за преразглеждане на някои остарели постановки за ранната българска история и археология, подхранвана с нови идеи от редица специалисти. Натрупа се емпиричен материал, който промени в значителна степен редица представи за средновековната история и археология. Това доведе до осмисляне и промяна на приеманите за константни положения като археологическа среда, начин на живот, обществено и културно развитие. От десетилетия се спори върху един от основните проблем и на историята на района на Варна – кога Византия губи териториите северно от Стара планина. Това е пряко свързано с изясняването на проблема за времето на загиването на Одесос и обезлюдяването на района, както и за мястото на първоначалното средище на Първото българско царство. Редица специалисти отстояваха идеята, че след битката при „Онгъла“, настанилите се някъде в района на Одесос българи на хан Аспарух, не успяват да превземат града и той остава във владение на Византия. В него тя поддържала значителни военни сили, които противодействали на славяните, поради което те не се заселили в околностите (Дуйчев 1945, 164; Велков 1956, 116; Тъпкова-Заимова 1966, 52-67; Златарски 1970, 197, 203, 210; Петров 1981, 215, 226).

Въз основа на археологическата среда и находките в Одесос и района, по-късно се възприе становището, че градът е изоставен към средата на VII в., някъде в края на управлението на император Ираклий (610-641), но без да се взема под внимание годината на отсичане на откритите негови монети. Приемаше се обаче, че крепостните стени на античния град са запазени и използвани от българите до възстановяването на византийската власт в Североизточна България през 971/1000 г. В основата е логическото заключение на Ал. Кузев, за връзката между „Аспаруховия вал“ и античната крепост. Според него, отбраната на вала, строен в края на VII в., не е възможна, ако двете съоръжения не са свързани (Кузев 1962, 119). По-късно Ал. Кузев променя мнението си (Кузев 1981, 297). Въз връзка с проведените през 60-те и 70-те години разкопки и наблюдения върху изкопните работи в центъра на Варна, той прие, че античната крепост е изоставена още в началото на VII в. Крепостта на средновековния град е строена през XI-XII в., без да се съобразява с античната укрепителна система. Била е разположена в близост до пристанището и е функционирала чак до XIX в. (Шкорпил 1909, 34-37; 1921, 128; Кузев 1972, 67; 1981, 295 и сл.).

Новите проучвания във Варна в значителна степен промениха и тази ситуация. Северно от Римските терми бяха открити основите на неизвестна крепостна стена. Според находките градежът и състоянието, в което е запазена

стената, стана ясно, че е строена през втората половина на XI в. Тя по никакъв начин не е свързана с описаната от братя Шкорпил и Ал. Кузев средновековна крепост в близост до пристанището. В случая най-вероятно става дума за първата средновековна крепост на Варна, съборена при обсадата на града от цар Калоян (1197-1207) през 1201 г. Крепостта е била разположена на височината над залива, където са Римските терми на Одесос и се намира на значително отстояние от залива, за разлика от по-късната крепост, разположена непосредствено до пристанището (Плетньов 2006, 232-241).

Доскоро за най-убедително се приемаше мнението на Д. Ил. Димитров и Р. Рашев, че Одесос е изоставен в началото на VII в. Според тях, известната от хрониките „Варна" е местност, близо до античния град, разположена на северния бряг на Варненското езеро, където се настанило ядрото на българската войска и е първоначалното средище на хан Аспарух. Стените на крепостта не са поддържани, а руините на града са използвани за кариера, от която се извличали материали за укрепването на пясъчния „Аспаруховия вал" (Рашев 1978, 48; 1982, 41; Димитров 1980, 37; 1987, 196-199).

Известен принос към проучването на късноантичната и ранносредновековната история на Варна и района направи с няколко публикации и П. Георгиев. В тях се поставят интересни въпроси за ранната история на Първото българско царство и се предлагат някои нови хипотези. Една от тях е, че в близост до Одесос се изгражда и утвърждава военен център на империята наречен „Кампусът на Одесос", прераснал в огромна „агломерация", с гранници далеч на запад до Марцианопол, към която се устремили прабългарите, и където те създали своя първи столичен център (Георгиев 2005, 61 и сл). Откриването на мястото и доказването на съществуването на „кампуса" е ключов момент за последвалите публикации за района на Варна. Основните аргументи за доказване съществуването на този военен център се извеждат предимно чрез нов прочит и тълкуване на сведенията на различни хронисти, без да се представят археологически доказателства. Такива впрочем трудно могат да бъдат намерени, въпреки вече стогодишните обхождания и проучвания в района западно от Варна.

За начало на формирането на този „кампус" се приема средата или втората половина на V в. За довод се използва с нищо несвързания с Одесос факт, че в Марцианопол през III-V в. имало имперски военен център. Той би трябвало да има аналози с временните военни лагери на Империята в околностите на Константинопол и градове като Адрианопол, Ескус и Томи. Използвани са за настаняване на войските преди големи походи. Това са били изградени и оборудвани лагери, ползвани постоянно през античността и средновековието. За основен пример се дава лагера Диабазис западно от Константинопол. От буквалния прочит на изворите обаче става ясно, че Диабазис едва ли е оборудван лагер. В тях се говори за поле *твърде удобно за лагер поради пашата за конете*. Там събрал войските си Тома Славянина, след битката с българите през 821 г. На подобно удобно място, пак в близост до Константинопол, *при тъй наречения Кедукт*, преди това бил разположен лагера на хан Омуртаг (ГИБИ IV, 331). Според по-късните све-

дения от Скилица-Кедрин Тома Славянина *развил стан в едно поле, наречено Диабазис,... удобно за фуражировка... и поради изобилието на вода* (между две реки, вливащи се в Мраморно море). В същото поле *при Диабазис* събрал *всички теми и отреди* магистър Лъв Фока, преди битката при Ахелой, през 927 г. Това обаче станало, не защото имало предварително изграден военен център или лагер, а защото *равнината е голяма и удобна да побере войска* (ГИБИ VI, 234, 249). П. Георгиев прехвърля името на константинополското поле и в долината около Марцианопол, като се изказва твърдението, че „местоположението й на diabassis обусловило неговото използване и през средновековието" (Георгиев 2005, 64). От посочените извори е видно обаче, че не всички армии се настанявали точно в полето *Диабазис* до столицата на Империята. Това е ставало и в посочения по-горе *Кедукт*, както и при *Состений, където се разположил на стан* Виталиан, по време на похода срещу Константинопол (ГИБИ III, 234). Странното е, че той не се възползвал от постоянно оборудвания лагер „Диабазис", както се твърди, че е направил с „лагера Одисополис", преди началото на похода.

За доказване наличието на подобен лагер при Одесос се ползват цитати от авторите, описали събития, свързани с района през VI-VII в. – бунта на Виталиан, както и учреденото от Юстиниан I (527-565) през 536 г. военно-административното обединение с център Одесос „cuaestura euxercitus", включващо Кипър, Родос, Кикладските острови, Долна Мизия и Малка Скития (ГИБИ II, 173, 209, 265; ГИБИ III, 62, 234 и сл.). Данни за т. нар. „Кампус на Одесос" се черпят и от хрониките на Комес Марцелин, Йоан Антиохийски, Евагрий, Йоан Малала и Теофилакт Симоката, също описали събитията в Одесос през V-VII в.

Според новата хипотеза, този имперски военно-административен център в околностите на Одесос просъществувал до идването на българите. Намирал се в специално оборудван лагер с „форум и площадка-бема" и следователно бил „кампус с трибуналион". Приема се, че войските на Империята винаги пребивавали извън крепостните стени на градовете, което при събиране на огромни войски за начало на поход е нормално. В случая с Одесос обаче, те се разполагали в голяма и постоянна войскова и административна база, строена още по време на император Анастасий (491-518). Бил е разположен западно от града и е носил специално име – „Одисополис". Впрочем при прегледа на изворите се оказва, че това е единственият случай във византийската история, когато едно и също по смисъл име се дублира за разположени в непосредствена близост „центрове". Той задължително трябва да е в близо до крепостта „Теодориада", за която авторът приема напоследък, че е описаното от Шкорпил укрепление на височината „Гьол-баши" до с. Страшимирово (Георгиев 2007, 114-115). В някои по-ранни публикации мястото се мести по-близо до Варна, като се локализира до с. Езерово.

Представеното в хрониките име на града „Одесос" и споменатият от някои хронисти „Одисопол-Одесополис" от IV-V в. всъщност са различно изписани имена на един и същ град. Неубедително звучи твърдението, че „Одисопол", или „военния център с характер на „кампус с трибунал", наследник на войсковата

БИБЛИОТЕКА
Р И Музей - Шумен
Инв. No 28326
2.07 2014г.

база от II-V в. северно от Марцианопол, е създаден и се е наричал така от V в. Тогава възниква въпросът в кой град, отбелязан с това име (Οδυσσυπόλει), е намерил своето мъченичество Доротей, убит през 362 г. На лагера „Одисополис (*Ὁδυσσουπόλεως*)" ли е бил епископ, канонизираният ученик на апостол Андрей – Амплий (ГИБИ III, 229; ГИБИ VI, 51)? За да отстраним подобни несъответствия ще трябва да приемем, че хронистите използват в своите съчинения две наименования на един и същ град. По елинистическа традиция, към името на Одесос те добавят формата за град. Показателен е фактът, че в по-ранни сведения името на града много често е отбелязвано като Οδησσου πόλεως, но по-скоро в смисъл „града Одесос". По-късните хронисти преписват текстове от по-ранните източници използвайки и двата варианта, защото явно са знаели, че става дума за един и същ град. В техните хроники името на града се мени с времето, заедно с преписите на събитията, но често се използват и двете имена. Пример е Теофан Изповедник, който при описанието на бунта на Виталиан споменава, че той превзел *Анхиало и Одисопол* (*Ὁδυσσόπολιν*). Преди похода срещу хуните през 528 г. консулът Йоан *тръгнал по суша от Одисопол* (*Ὁδυσσουπόλεως*). През 544 г. морето се *разляло на 4 мили... при областите на Одесос* (*Ὁδύσσου*). В същото време през 680 г. българите достигнали до Одесос *(Ὁδυσσου)* (ГИБИ III 234, 236, 263). Освен това името на града понякога се изписва и по по-различен начин (*ὁ Δυσσοῦ*) (ГИБИ III, 186).

Йоан Малала споменава, че Виталиан *превзел Тракия, Скития и Мизия до Одесос* (*Ὁδησσοῦ*) *и Анхиало*, а стратега *Кирил влязъл в града Одесос* (*Ὁδησσῶ τῇ πόλει)*. В града, а не в оборудван лагер. Същото се повтаря и от Евагрий (ГИБИ II, 209, 210, 265). Дали наистина „в близката околност на Одесос е имало военен лагер „castrum stativum с pretorium и principia", които по „указания на Йоан Малала и Теофан Изповедник се намирали" (?) в Одисополис (Георгиев 2005, 66), при условие, че цитираните автори не казват абсолютно нищо за това, дори не споменават подобно име. Йоан Антиохийски също никъде не споменава, че „във военно-административния център при Одесос се намира хазната на управителя на провинцията". От къде може да „изглежда, че тук трябва да е бил настанен нейният архив, който по време на император Валент бил в Марцианопол" (Георгиев 2005, 68-69). Йоан Антиохийски всъщност твърди, че Виталиан не убил *любимия и приближен на стратега – Карин, но като откуп... поискал да му помогне да стане стратег на Одесос* (*Ὁδυσσου*) (не на лагер Одесополис)..., *а също да му предаде, всички пари, които се намирали у него* (ГИБИ III, 35).

Юстиниановият квестор на войските едва ли е пребивавал във „военния център на Империята... край Одесос" или в „главна квартира с ранг на magisterium militum per Tracias" и „резиденция на дукса" (Георгиев 2005, 68), защото и това не е споменато от нито един от хронистите-съвременници. Йоан Антиохийски не казва никъде, че в лагер била „съсредоточена властта на стратега на Мизия и Скития" (Георгиев 2007, 16), а, че именно градът е *главна квартира на стратега* (ГИБИ III, 35-36). В него е резидирал и *Юстиниановият квестор на войската, който има чин префект със седалище Одесос* (*Ὁδύσσω*) (ГИБИ II, 63). От никъде не става ясно, че „през

първата половина на VI в. в околността на Одесос функционирала голяма войскова база с резиденция на стратега на войските" и това да е някакво „подградие и резиденция", подобно на Найсос, но от времето на Валентиниан и Валент през IV в. (Георгиев 2005, 69). Никак не е сигурно, а и звучи нелогично предположението, че назначеният от Юстиниан I *префект на скитските войски*", с *отделно средище* (*φόρον*) *за съдилище и пълна власт* не е бил настанен в града Одесос, където по подобие на другите римски градове е имало „форум". Защо трябва средището да се ситуира във „форума", но на военния лагер, в околностите на града (Георгиев 2005, 71). Та нали в новелата на Юстиниан е описано, че центърът на учредената квестура е самият град Одесос.

Въпросите и противоречията са много, но от представената теза е видно, че задължително трябва да има някакъв „пункт (?), разположен в югозападния ъгъл на градската територия на Одесос, близо до стария римски град и столица на Долна Мизия – Марцианопол". Извън стените на Одесос трябва да е изграден изключително важен лагер, база, дори резиденция на администрацията на Втора Мизия с нейните служби. Той се превръща в „прицел на аваро-славянски, кутригурски и български походи. Такава явно е и целта на българите при тяхното установяване в района през 680 г. С овладяването на историческата Варна, хан Аспарух станал фактически господар на Малка Скития и Втора Мизия" (Георгиев 2007, 12, 17).

За доказване на тезата за „кампуса" е направена и интерпретацията на сведението на Теофилакт Симоката (ГИБИ II, 330) за събитията в околностите на Одесос през 596 г. при управлението на император Маврикий (592-602) и опита му да отблъсне аварите. В извора обаче се казва, че назначеният за главнокомандващ брат на императора Петър *отишъл в Одесос* (*Ὀδησσῶ*) *при войската*, която вече „*била влязла*" в града (*Ὀδησσοῦ*), а не в „Одесополис" или в някакъв съседен оборудван лагер. Разбира се, веднага се приема априори, че „по-обосновано е да приемем, че армията е била съсредоточена в изградения за целта постоянен войскови лагер, разположен в чертите на градската територия, която се изчислява на 1800 кв. км". Започва преднамереното търсене на място за локализирането на лагера, където са настанени войските, щом те не са в непосредствена близост до градските стени на Одесос. Несъмнено това трябва да бъде „най-удобното място... на северното крайбрежие на днешното Варненско езеро, с преминаващия северно от него път за Марцианопол" (Георгиев 2005, 72).

В същото време, ако прочетем дословно сведението на Симоката, става ясно, че войската, недоволна от разпоредбите на императора, *се разбягала*, оставила стратега, който явно бил в Одесос и *се разположила на стан в безредие на четири знака*. Следователно войската е напуснала Одесос и стана в близост до него, а не е била разположена предварително в някакъв отдалечен „кампус", в който после се оттеглила отново. Отишла е на четири мили или на по-малко от 6 км от стените на града. Всъщност не водачът на недоволството говорил *от някаква висока площадка*, за която също не се казва, че е постоянно съоръжение, а самият стратег Петър (ГИБИ II, 331). Въпреки това се прави изводът, че безредно напусналата Одесос войска се е разположила в „чертите на устроения

лагер, който може да бъде окачествен като „кампус с трибуналион", а „високата площадка" била разположена в неговия форум (Георгиев 2005, 72).

От текста на Симоката е видно също, че войските скоро изоставили „този свой лагер с форум" и се завърнали пак при Одесос (явно в основният си лагер). Ясно се казва, че след приключване на недоволството Петър *напуснал Одесос (Ὀδησσόν) и се отправи* не към хипотетичния „Campus tribunalis", а към *разположените наляво места*, т.е. към Марцианопол (ГИБИ III, 331). От тук не произлиза никакво следствие, което да доказва „че лагерът се е намирал приблизително по пътя между двата града" (Георгиев 2005, 73). Никъде Теофилакт Симоката не споменава за „укрепеността на тези места". Всъщност не споменава нищо и за строената от „Юстиниан I през 30-тата година (557 г.) от управлението му " неидентифицирана крепост (понякога, в зависимост от случая, наричана и „град") „Теодориада", която би трябвало да се намира на пътя на войските към Марцианопол, като част от този „кампус". Учудващо е, че местонахождението на този „ранновизантийски център, който е бил с първостепенно значение не само за Империята, но за настанените в нейната територия варварски народи", не се споменава от нито един византийски хронист, съвременник на събитията.

За подобен оборудван лагер, кампус или постоянен военен център не споменава и авторът, който пръв свързва Одесос с *т.нар. Варна* – Теофан Изповедник (ГИБИ III, 249). Проследявайки събитията в Одесос и бунта на войските под командването на стратега Петър през 596 г., той също отбелязва причините за недоволството, усмиряването на войската и последвалия поход към Марцианопол, но без да споменава нищо за лагер, наричан „Одисопол", за крепост „Теодориада" или за „стратегическия военен център, който старите автори наричат (къде?) така наречената Варна" (Георгиев 2007, 12).

За подобен център в околностите на Одесос няма абсолютно никакви археологически свидетелства. Върху териториите западно от града, било то и на 6 км, там където сега е индустриалната зона на града и неговите западни квартали, още от времето на братя Шкорпил не са известни никакви археологически находки. Напомнянето, че в околностите на Одесос не са установени следи от въпросния лагер, но поради липсата на споменатите по-горе различни коментари и преводи на писмените свидетелства (Георгиев 2005, 73), няма да промени археологическата ситуация. Засега с нищо не може да се докаже наличието на съществувал в продължение на два-три века оборудван, застроен и обитаван почти без прекъсване военен и административен център. Единственото, макар твърде съмнително свидетелство, е фрагментираната плоча от с. Езерово, в която се споменава за разположената още по-западно от „т. нар. лагер при 6-тия километър крепост „Теодориада". Понякога с това име е наричана и цялата „агломерация", която е назовавана и с други имена – Тевериопол, Одесопол, или Варна (Георгиев 2005, 63). Не се изключва и възможността „главната квартира на византийските стратези да се е наричала „Барна" (Георгиев 2007, 18).

Първоначално тази хипотетична „Теодориада" е ситуирана на мястото на кариерите североизточно от с. Езерово (Малък Аладън) (Георгиев 2004, 104), разположени на 15 км западно

от територията на античния Одесос. В друга публикация за „Теодориада“ е определена регистрираната в началото на XX в. от К. Шкорпил малка крепост, с площ от 5 дка, на височината „Гьол баши“ до с. Страшимирово. Според П. Георгиев тя по план била „умалено копие на Одесос“ (?). Оказва се, че този „юстинианов“ строеж (5 дка!), посветен на покойната му съпруга Теодора е носил и името Лимо (Λιμώ) (Георгиев 2007, 12). Укрепление с подобно име е споменато от Прокопий Кесарийски, но в частта за *Мизия, покрай реката Истър*, някъде по пътя където са *Апиария, Сексантаприста, Деониана,* (*Δεονίανα*), *Одесос* (ГИБИ II, 177). Възможно ли е обаче този толкова важен за Империята център още в момента на изграждането си като „паметник на покойната съпруга на Юстиниан I“ да е носил и името „Лимо“ и, защо никой съвременен автор не споменава за това. Как така по същото време той се е наричал и „Теодориада“ – „августейшо име дадено за цялата селищна агломерация по бреговете на Варненското езеро“ (Георгиев 2007, 14-15). Същата крепост „Лимо“, косвено се свързва с известната от по-късното „Житие на Йоаникий“ (ГИБИ IV, 133) местност от където: *През деветата година от царуването на Никифор, варварите хуни, които живеят в Либа* (*Λίβα*) *излезли с войски.* В статията обаче тази Либа/Лива е дублирана с явно по удобното Лима (Λίμα) (въпреки, че името го няма в текста). Близостта на втората форма с гръцките думи за езеро/лиман, извор, поток, бликаща вода, става довод „за идентифициране на Лима с Варна“. Приема се, че авторът на житието е имал предвид главния укрепен район на българската държава с разположения там кампус“, като Либа става „по смисъл еквивалент на Βάρνας“ (Георгиев 2002, 221). В същото време, в бележка към превода на „Житието“, е отбелязано, че името „Либа“ е неясно, но за пример се посочва житието на Николай Студит, където се съобщава, че хуните, т.е. българите, нахлули до „Либа“ – предградие на Цариград (ГИБИ IV, 133, бел. 9).

Буди съмнение съществуването на крепост Теодориада в близост до Одесос и поради факта, че Прокопий Кесарийски описва десетки крепости, поправени или изцяло обновени от император Юстиниан I, но не казва нищо за Теодориада. След като крепостта е построена от императора в 557 г. в чест на покойната му съпругата Теодора, в близост и до Марцианопол, и до Одесос, защо това значимо събитие никъде не е отбелязано по подобие на строителството на император Траян (97-117). Впрочем Прокопий Кесарийски споменава за град, носещ името на императрицата, но той се казва Теодоропол. Това бил новопостроен град, *който по рано не съществувал.* Намирал се обаче не в близост до Одесос, а някъде между дунавските градове Секуриска (Никопол?), Ятрус, Тигас и Трансмариска (Тутракан) (ГИБИ II, 168-169). В него устроил своя лагер военачалникът Петър по време на похода по южния бряг на Дунав. Градът бил разположен по пътя от Залдапа през Ятрос, Литаркий, Нове, Теодоропол, Секуриска и Асамус. Градове с името Теодоропол били основани от император Юстиниан I и по южния бряг на Среден Дунав. Няма отбелязан обаче подобен в Скития и района на Марцианопол – Одесос (ГИБИ II, 176, 177, 333).

Локализирането на „Теодориада“ до с. Страшимирово, се оказва, че е

пореден „опит за идентификация“ на крепостта, като не се изключва тя да е имала „по-широк обхват в околностите на Одесос-Варна, но вече по брегoвете на Варненското езеро с многобройните му храмове от V-VI в.“. В цялата „агломерация“ се включва и валът (т.нар. „Аспарухов вал“), който „имал за задача да охранява откъм морския залив „ромейски стан по крайбрежието“, за който пишели (те всъщност никъде нищо не пишат) Теофилакт Симоката, Теофан Изповедник и Йоан Скилица“ (Георгиев 2007, 16). Понякога обаче на автора му „се струва, че не е изключено Теодориада да е била заложена на мястото или в съседство с военно-административния център, разположен на около 6 км западно от Одесос“, след като на два пъти преди това отдалечава тази крепост на повече от 15-18 км (Георгиев 2005, 73-74). За да се докаже важността на териториите западно от Одесос още от античността се правят предположения за някакъв грандиозен юстинианов проект, според който, „старата милетска колония (Одесос), явно с териториите на запад, е трябвало да бъде постепенно устроена и превърната в голям град, който да надмине по размах строителството на Траян и неговите приемници в близкия Марцианопол“(?!) (Георгиев 2005, 74).

В крайна сметка се внушава, че западно от Одесос има някакъв трайно оборудван огромен военен център, в който се разполагали големи войскови съединения, но населен от преселници-монофизити (Georgiev 2006, 291 и сл.) от източните провинции на империята, а е зает и от варварски племена. Това първоначално трябва да бъде „т.нар. Варна“, до която достигат българите, преследвайки византийските войски след битката при Онгъла. Мнение, загатнато с реторичните въпроси за споменатата у хронистите от IX в. Варна: „...Варна с Кампуса на Одесос и Юстинианова Теодориада. Не са ли те идентични или поне отчасти тъждествени? Не е ли Варна онази структура, която под една или друга форма преживява сътресенията през първата половина на VII в. и е наследена от Аспаруховите българи?“ (Георгиев 2005, 75).

Археологическите паметници, открити на територията на Одесос, в района, както и в градовете на провинциите Долна Мизия и Скития, напълно противоречат на това становище. Там липсват монети след четвъртата година от управлението на Ираклий (610-641) – 613/614 г. (Лазаренко 1998-1999, 150 и сл.). Подобна е картината с находките и монетната циркулация в повечето късноантични градове в провинция Скития (Торбатов 2002, 126, 129, 139, 152, 156, 158, 162, 168, 173, 182, 193, 197, 215, 220, 226, 232, 250, 285, 293, 307, 319, 337, 369, 427, 431; Gândilă 2006-2007, 97). Факт е, че през първите години на управлението на Ираклий се наблюдава много рязък спад на броя на монетите (Михайлов 2008, 278, 284-292). Изключения са единичните монети от по-късни емисии на Ираклий, открити в Томи, Калатис (монета от 628 г.) и Карсиум (монета от 629 г.). Този монетен хиатус след 614/615 г. може да се свърже с тежката финансова криза в империята в началото на VII в., започнала с управлението на Фока (602-610) (Михайлов 2005, 155). Все пак трябва да се обърне внимание, че по-късни емисии на Ираклий се срещат, макар в малки количества, на юг от Хемус, а почти напълно отсъстват на север. Монетните находки съвпадат с унищожителен

аваро-славянски поход или походи, състояли се през есента на 614 г. (Лазаренко 1998-1999, бел. 53). В същото време трябва да се обърне внимание и на факта, че именно по това време започва голямото заселване на славяни южно от Дунав. Тези фатални за Империята събития намират отражение в хрониката на Изидор Севилски и втората книга от чудесата на Св. Димитър Солунски, когато Солун приел *всички бежанци от дунавските земи* (Лазаренко 1998-1999, 59, бел. 53-56; ГИБИ III, 134 и сл.; ЛИБИ I, 385, бел. 3). Икономиката и животът в разорените градове не се възстановили, защото тежките аварски походи се повторили само няколко години по-късно – 617, 618 и 619 г. (ГИБИ III, 93, 211, 258; IV, 45). Те продължили дори и след сключването на мира през 621 г. с походите от 623 и 626 г. (ГИБИ III, 77, 258; V, 239). Понякога се изтъква, че липсата или спирането на монетната циркулация за определен период в дадено населено място, град или изобщо селище, не винаги означава пълно замиране на живота или физическо изчезване на цялото население. Както обаче отбелязват някои изследователи на проблема, рефлексията „няма монети – няма живот" е приложима само за общества с активно монетно обръщение и развита парична система. Това особено важи за градове с традиции в паричното стопанство, за които без уговорки може да се приеме, че монетните находки са пряк изразител на разцвета или края на тяхното обитаване" (Георгиев 2004А, 223-224). Това важи и за Одесос.

Изоставянето на Одесос в началото на VII в. е видно и от непредубеден поглед върху писмените извори. Показателно е, че името на града фигурира само при отразяването на битката при Онгъла през 680 г., в хрониките на Теофан Изповедник, Патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар, но е споменато като пояснение за мястото на „т.нар. Варна". Името на Одесос се открива и в традиционните епархийски списъци на Константинополската патриаршия от VII-IX в. Има го в "Псевдоепифаниевия" списък от първата половина на VII в. (ГИБИ III, 186), в този от времето на Исаврийската династия, съставен между 733 и 787 г. (ГИБИ III, 189, 194), в по-късните списъци известни под номера 6 и 8, за които е прието, че са писани между 806 и 815 г. (ГИБИ IV, 153) и във „Василиевия" списък, съставен по времето на патриарх Фотий (858-867, 878-886) (ГИБИ IV, 147-157). Всички споменати в списъците митрополитски, архиепископски и епископски центрове северно от Хемус, са претърпели катастрофални разрушения в края на VI и началото на VII в. Известно е, че текстовете в списъците са анахронизъм. В тях по традиция са упоменати номинални епископии, попадали някога в диоцеза на Цариградската патриаршия. Сигурно е, че в заседанията на вселенските църковни събори от това време (6-ти в Цариград през 681 г. и 7-ми в Никея през 787 г.) не присъстват представители на нито една от споменаваните в списъците епархии северно от Хемус (ГИБИ III, 200-206). Тези епископии отпадат от осъвременените епархийски списъци през X в. (ГИБИ IV, 158-165).

Данни за изоставянето на старите византийски градове по Западното Черноморие и северно от Хемус има и в т. нар. Земеописание от неизвестен автор от Равена, датирано в края на VII- началото на VIII в.: *По-нататък до Голямото море е страната, която*

се нарича Тракия... Ние четем, че в тая Тракия имало твърде много градове. Сред посочените северно от Константинопол градове е Одесос заедно с Ерите, Дионисопол, Бизоне и на север Тимум, Тиризис и т.н. В пасажа с изброяването на тези градовете авторът изрично отбелязва, че във времето преди него градовете ги е *имало*. Следователно може да се приеме, че в началото на VIII в. те са изоставени и за тях отдавна се говори в минало време (ЛИБИ I, 391-393).

Археологическите проучвания в Одесос, Марцианопол и всички градове на Долна Мизия и Скития показват, че в края на VI и началото на VII в. те претърпяват катастрофални разрушения. В тях не са открити никакви антични паметници от времето след първите десетилетия на VII в. Последните късноантични монети са сечени по времето на императорите Маврикий, Фока и Ираклий, но през първите години от неговото управление (до 613-614/15). По време на продължилите няколко столетия опустошителни „варварски" нашествия и особено след тези на авари и славяни в края на VI– първите десетилетия на VII в. населението на дунавските провинции системно е избивано и отвличано. Не трябва да се забравят и последствията на т. нар. Юстинианова чума, както и епидемията, пренесена от аварите през последните десетилетия на VI в. Оцелялото население постепенно е принудено да напусне несигурния район и се преселва отвъд Хемус – по-далеч от „варварите", където все още по-големите запазени градове осигуряват известна защита. За разлика от тях градовете северно от планината и по брега на Понта постепенно са изоставени. Това се отнася и за Одесос (Плетньов 2008, 27-28).

Вероятно към средата на VII в. Византия успява да възстанови в известна степен контрола си върху провинциите на Балканите. Това обаче, както сочат данните от археологическите проучвания, едва ли се случило на север от Хемус, включително и в Одесос. Изоставянето на града в началото на VII в. се доказва от находките и резултатите от проведените през последните десетилетия археологически разкопки. Откриват се опожарени жилища, неподдържани улици, затлачени канализации с последни находки от края на VI в. Липсват всякакви следи от поправки и възстановявания на крепостни стени и сгради. В района вероятно е останало малобройно коренно население, но за дълго ще господства натуралното стопанство, и това ще бъде породено преди всичко от оттеглянето и унищожаването на голямата част от населението, носител на стоково-паричните отношения (Ваклинов 1977, 54; Георгиев 2004А, 224). Десетките християнски храмове в Одесос и околностите са разрушени и няма никакви следи от тяхното поне частично възстановяване през VII в. (Минчев 1986, 42). Налага се да приемем факта, че големите антични градове Одесос и Марцианопол са разрушени, изоставени още в началото на VII в., а в околностите на Одесос не е съществувал оборудван лагер или кампус с име, дублиращо това на града – Одесополис.

Литература

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.). София, 1977.

Велков 1956: В. Велков. Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късната античност. – Известия на Варненското Археологическо Дружество, X, 1956, 109-119.

Георгиев 2002: П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. – Исторически преглед, 5-6, 2002, 208-227.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Теодориада – Юстиниановият „град" при Одесос. – В: Образ и слово. Юбилеен сборник по случай 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова. София, 2004, 103-120.

Георгиев 2004А: П. Георгиев. За монетната циркулация в българската столица през VII-IX в. – AMV, II. Варна, 2004, 223-229.

Георгиев 2005: П. Георгиев. Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация. – Известия на Народния Музей Варна, XLI (LXI), 2005, 61-79.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, София, 2007, 7-35.

ГИБИ II: Гръцки извори за българската история. София, 1954.

ГИБИ III: Гръцки извори за българската история. София, 1959.

ГИБИ V: Гръцки извори за българската история. София, 1964.

ГИБИ VI: Гръцки извори за българската история. София, 1965.

Димитров 1980: Д. Ил. Димитров. Възникването на градски центрове в Североизточна България. – В: Средновековният български град, София, 1980, 35-45.

Димитров 1982: Д. Ил. Димитров. Варна и близката й околност през VII-IX в. – Известия на Народния Музей Варна, 18 (33), 1978, 120-152.

Димитров 1987: Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Дуйчев 1945: Ив. Дуйчев. По въпроса за името Веригава. – Сборник на Българската Академия на Науките, 41, 1, 1945, 164.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I. София, 1970.

Кузев 1962: Ал. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. – Известия на Варненското Археологическо Дружество, XIII, 1962, 111-125.

Кузев 1972: Ал. Кузев. Още веднъж за варненската средновековна крепост. – Известия на Народния Музей Варна, VIII (XXIII), 1972.

Кузев 1981: Ал. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981.

Лазаренко 1998-1999: И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по време на император Ираклий. – Известия на Народния Музей Варна, 34-35 (49-50), 1998-1999, 150-166.

ЛИБИ I: Латински извори за българската история. София, 1958.

ЛИБИ II: Латински извори за историята на България. София, 1960.

Минчев 1986: Ал. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – Известия на Народния Музей Варна, 22 (37), 1986, 31-42.

Михайлов 2005: Ст. Михайлов. Непубликувани монети на византийските императори Фока (602-610) и Ираклий (610-641) от Великотърновско. – В: Монетите и банкнотите. Възможни прочити. В чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов. Велико Търново, 2005, 153-156.

Петров 1981: П. Петров. Заселване на славяните на Балканския полуостров. – В: История на България, 2. София, 1981.

Плетньов 2006: Нови данни за изграждането на средновековната крепост на Варна. – Тракия и Хемимонт, 1. Варна, 2006, 232-241.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Варна през Средновековието, I. Варна, 2008.

Рашев 1978: Р. Рашев. Към въпроса за югоизточната българска граница през VII-IX в. – Векове, 4, 1978, 48-52.

Рашев 1982: Старобългарски укрепления на Долния Дунав. Варна, 1982.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.). София, 2002.

Тъпкова-Заимова 1966: В. Тъпкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през V-VII в. София, 1966.

Шкорпил 1909: Х. и К. Шкорпил, Х. и К. Турските укрепления на Варна. – Известия на Варненското Археологическо Дружество, II, 1909, 32-54.

Шкорпил 1921: Х. и К. Шкорпил. Двадесетгодишната дейност на варненското археологическо дружество. – Известия на Варненското Археологическо Дружество, VII, 1921, 4-84.

Georgiev 2006: P. Georgiev. Odessos – Teodoriada – A Centre of the Monophisitism in the 6th Centuty. – AMV, IV, Варна, 2006, 291-308.

Gândilă 2006: A. Gândilă. Early Byzantine Capidava. The Numismatic evidence. – Cercetări Numismatice, XII-XIII, 2006-2007.

DID THE CAMPUS OF ODESSOPOLIS EXIST CLOSE TO ODESSOS IN THE 5TH – 7TH CENTURY?

Valentin Pletyov

Summary

The work discusses and, after an analysis of the chronicles in question, refutes the idea of P. Georgiev that a military center of the Empire, known as Campus of Odessopolis was built near the town of Odessos. According to the author above it was a camp specially equipped – a large and permanent military and administrative station organized as early as the days of Emperor Anastasius (491 – 518). It was located west of the town and named as Odessopolis. The place must have been "the so called Varna" reached by the Bulgarians chasing the Byzantine army after the battle at the Onglos in 680. The main arguments to prove the existence of this military centre come from a new reading and over-interpretation of the texts of various chroniclers but without any archaeological evidence. The archaeological research in Odessos, Marcianopolis and their surroundings does not confirm the presence of a similar camp. It is certain, that in the late 6th and early 7th c. both towns suffered catastrophic devastation and were abandoned. The latest Late Antiquity coins found in them were issued under Emperors Maurice, Phocas, and during the initial years of Heraclius (till 614/15).

The name of the town Odessos presented in the chronicles and Odyssopol – Odessopolis from the 4th – 5th c. mentioned by some of the writers are actually the names of the same town spelled in a different way. Indicative is the fact that the texts earlier in date rather often record the town name as Ὀδησσου πόλεως, meaning the town of Odessos. The later chroniclers while copying the texts from some earlier sources spelled both variants for they obviously knew it refers to the same town. In their chronicles the town name varies with time, altogether with the events, and still both names are often in use. There is not a single writer from the 6th c. who presents a description and mentions a camp of Odessopolis close to the town of Odessos. The existence of a fortress under the name of Theodoriada close to the antique town also provokes doubt for Procopius of Caesarea describes dozens of fortresses repaired or completely renovated by Emperor Justinian I and yet he does not record a similar fortress in the region of Varna as well as along the entire Western Black Sea coast. He mentions a town under the name of Theodoropolis and it was not located near Odessos but among the Danubian towns of Securiska (Nikopol?), Iatrus, Tygas and Transmariska (Tutrakan). Emperor Justinian I established towns under the name of Theodoropolis also along the southern bank of Middle Danube River. There are not though a similar one recorded in Scythia and the region of Marcianopolis – Odessos.

We have to accept the fact that the large antique towns of Odessos and Marcianopolis were destroyed and abandoned in the early 7th c., and there was not any camp or campus of Odessopolis in the area of Odessos.

ТЕРВЕЛОВИТЕ „ЧИЧОВЦИ В СОЛУНСКО И КИСИНИИТЕ“
(към интерпретацията на Мадарския надпис I, c)

Павел Георгиев

Между позабравените през последните години теми за медиевистични разисквания е тази за Мадарския релеф и особено за придружаващите го текстове (обр. 1). За Р. Рашев тя беше сред важните и по нея, от неговото перо излязоха няколко задълбочени, преди всичко със своя обективен обзор, публикации (Рашев 1984, 60-70; 1998, 192-204; 2007, 213-218). В тях той отстояваше, че релефът и трите надписа с имената на владетелите: Тервел, Кормесий (или Крум) и Омуртаг са „*изпълнени едновременно*“ (Рашев 2007, 215). Припомнена беше дискусията, водена през 30-те години на XX в. между Г. Фехер, от една страна, и К. Шкорпил и В. Бешевлиев, от друга. В нея Фехер защитава тезата, че трите отделни текста са от единен надпис, докато Бешевлиев, чието мнение надделя през втората половина на миналия век, смята, че те са разновременни и че релефът, заедно с първия надпис, в който се споменава името на Тервел, са изсечени непосредствено след неговия триумф през 705 г. Рашев застъпи и изложи нови аргументи в подкрепа на Фехеровото заключение. Съгласно него, съдържанието на надписа е ретроспекция на основни събития от историята на българите на Долен Дунав и по-точно на техните взаимоотношения с Византия, изложена в началните десетилетия на IX в. Рашев прие палеографските наблюдения на Фехер и неговия извод, че надписът около релефа не се отличава от останалите гръкоезични надписи на Крум и особено на Омуртаг и следва да се отнесе към това време (Фехер 1928, 1934, 353-354, 357). В продължение на това, беше утвърдено периодично проявяващото се становище, че гръкоезичните надписи от епохата на първото българско царство не датират преди началото на IX в. (Рашев 1998, 199 и сл.).[1]

Надпис Ic, който се намира пред релефа, има „ключово“ значение за изясняване на датировката на текстовете от Мадарската скала (обр. 1 и 2). Според всички изследователи, той разказва по твърде общ начин за намесата на Тервел и ролята на неговите „чичовци“ при възстановяването на Юстиниан II на престола през 704/705 г. Фехер и Рашев приемат, че е изсечен едва при Крум и Омуртаг, за да обоснове, в светлината на събитията от 811 г., недоверието на българите към византийските императори. В подкрепа на това заключение е посочено, че по сходен начин са представени българо-византийските отношения и в Хамбарлийския надпис,

[1] На това обърнах внимание в изнесения през 1993 г. непубликуван свой доклад. Срв. Димитров 1993, 62; Рашев 1998, 195-196, бел. 16, където моята теза е представена откъслечно.

Обр. 1. Мадарският релеф с надписите (рисунка Р. Попов и надписи Геза Фехер)

изготвен непосредствено след събитията от 812-813 г. (Рашев 1998, 196-197).

Нашата задача тук е насочена към нов анализ на най-добре запазената част от него (Бешевлиев 1979, 89 и сл.) (обр. 2). Тя е единственият сигурен и годен за интерпретация текст (Gregoriou 1997, passim). Първоначалната заслуга за нейното разчитане принадлежи на Г. Фехер (Кацаров, Дечев 1934, 419 и сл.). Той именно прочете израза: „*На носоотрязания император не повярваха вуйчовците* (*чичовците ми*)...“ (Фехер 1928 passim; 1934, 281). В. Бешевлиев възприе това четене, но го коригира и допълни с по-правилния в сравнение с Фехер прочит на следващата част от текста: „... *в Солун*(*ско*) *и си отидоха в*

Кисинските (*селища*)". По такъв начин той изостави погрешното тълкуване на разчетеното название като име на Крумовия брат „*кавхан Кисин*", както беше приел Г. Фехер (Фехер 1934, 295).

В запазената част на надписа (редове 11 и 12) са разчетени две местни имена: ἰς Θεσαλονίκιν κὲ ἰς τὰς Κισινας (*Солунско и Кисинас*). От там именно произхождали „*чичовците*" („*вуйчовците*") на Тервел, поканени от него да вземат участие в похода към Константинопол, но те му отказали, тъй като „не повярвали на носоотрязания император".

В. Бешевлиев прие, че първото от тях „*означава цялата област на Солун, т.е. Солунско, а не самия град*", привеждайки за това примери от наративни източници (Бешевлиев 1956 53, 59, 62-64; 1979, 96-97). Второто название – κῶμαι той счита за падежна форма от Κισιναι и като го допълва с κ™μαι го чете като „*Кисинските селища*". Счита го за прилагателно, „*което принадлежи по всяка вероятност към* Κισσός, *античното име на планината Хортач, 14 км, източно от Солун*" (Бешевлиев 1979, 97). Според него, в тамошните селища са били заселени, още от времето на Константин IV, Куберовите българи (Бешевлиев 1984, 54).

Тази интерпретация на въпросния текст днес е широко известна у нас и в чужбина и се приема за безспорна.

Трябва да се признае обаче, че тя се основава на „четене", което включва несъществуващи дори и в преписа на Бешевлиев букви между двете имена. Следствие на това те са възприети за съседни на днешен Солун места. Първото от тях се приема за название на областта около града, а второто като име на самите селища в „*бръшляновата*" планина Хортач.

Несъответствия между преписа на Бешевлиев и възстановения от него текст ни кара да се усъмним в основателността на горното тълкуване (обр. 2 и 3). Първото „разминаване" се отнася до думата от 10-ти ред οὐκ ἐπίστεσαν (=не повярваха). На скалата реално отсъства началната буква epsilon, така, както беше установил още Фехер, който само коректно я допълва (Фехер 1928, 8; 1934, 272, 280; Бешевлиев 1979, обр. 10, 15 и 21, срв. със с. 91 и 96). Така е изписана думата и в преписа на Г. Михайлов от 1954 г. (Михайлов 1956, табл. II и приложение). Така че, тук е на лице форма на глагола οˆκ πιστεύω „*не вярвам*", „*не се доверявам*", но в минало време (Фехер 1928, 32-33). Нейното окончание обаче остава неясно поради повреди на буквите (Михайлов 1956, 38,

Обр. 2. Надпис I, с в препис на В. Бешевлиев

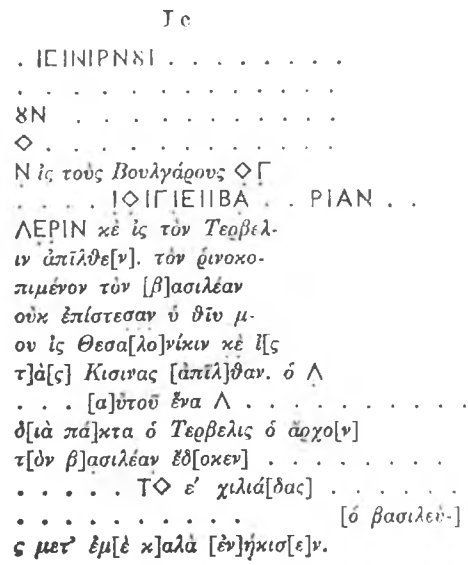

Обр. 3. Надпис I, с, според попълването и четенето на В. Бешевлиев

табл. II и приложение). В този смисъл попълването им като – ΣΑΝ изглежда донякъде несигурно (Бешевлиев 1979, 96, обр. 21). За края на този ред и началото на следващия още Фехер отбеляза, че „последната дума, ΜΟΥ представя един мъчен въпрос. Именно от тази дума е ясно, че тук говори самият автор на надписа, обаче οὐκ πιστεύω сочи на едно събитие, което е станало 100 години преди Крума“ (Фехер 1928, 33). Предложените от цитирания автор допълвания към втората част на текста бяха справедливо отхвърлени от В. Бешевлиев и Г. Михайлов в техните публикации от 1956 г.

По-съществени са нашите резерви спрямо края на 11-ти и началото на 12-ти ред. Голямата заслуга на Бешевлиев тук е разчитането на името „Тесалоники“, което липсва дори и в преписа на Г. Михайлов. В своя препис Бешевлиев свързва със съюз между него и разчетеното още от Фехер име „Кисинас“: ΙΣ ΘΕΣΑ...ΝΙΚΙΝΝ. ΑΙ ΚΙΣΙΝΑΣ. След попълване, той ги предава като: ἰς Θεσαὴλοηνίκιν κὲ ἰὴς τὴὰὴςὴ Κισινας. От члена пред второто име обаче няма и следа (обр. 2). Що се отнася до двете първи букви на 12-ти ред, те наистина са от съюз, но той трябва да е бил изписан изцяло като Κ]ΑΙ, като първата буква остава в повредения десен край на предходния ред. Редовете до 8-ми включително, имат еднаква дължина, започват и завършват на една линия. От 9-ти нататък те започват по-наляво, като се съобразяват с релефа (предните крака на коня и опашката на лъва). Гравьорът изглежда е изпитвал опасения за недостиг на място за втората половина на текста. Възможно е също, по този начин той да е „обвързал“ смисъла на текста с релефа.

Прави впечатление, че в интересуващия ни израз името на Солун е изписано наистина с „опростяване на двойната съгласна“ ΣΣ, но в неговия край е налице „двойно“ ΝΝ (ΘΕΣΑΛΟΝΙΚΙΝΝ). Това едва ли е случайно, макар че не му се обръща необходимото внимание. Възможно авторът на Мадарския надпис, подобно на тези на други гръкоезични и славяноезични надписи у нас, да е имал специално отношение към буквата „ню“ (Георгиев 2012а, под печат). Не бива да се изключва, според нас, и възможността по този начин той да се е опитал да укаже, че става въпрос за име на околностите, а не за самия Тесалоники.

След името има място за още една буква и, макар тя да не е запазена, може със сигурност да се попълни с начална-

та К от съюза καὶ. На 12-ти ред следва „интервал", който се дължи изглежда на вертикална неравност-вдлъбнатина в скалата (Бешевлиев 1979, обр. 10). Така че вляво от копитото на коня е имало място само за инициала К от второто име. Несигурността при попълването на Бешевлиев тук личи и от неговия коментар върху *„липсата на член пред градските имена"*. Там той обявява сам, че случаят ρ ἰς τὰς Κισινας е *„изключение може би"* от правилото отсъствието на член да се оправдава с наличието на предлог (в дадения случай – ἰς) (Бешевлиев 1979, 51). Всъщност, член липсва не само пред първото[2], но и пред второто име, а предлогът ἰς (=εἰς) стои само пред първото. Така че, независимо, че между двете имена има съюз, примерът не отговаря на правилото: *„ако няколко съществителни са свързани със съюза και, членът стои само пред първото"*. Впрочем Бешевлиев сам посочва ἰς Θεσαλονίκιν за пример, който е сходен с тези от Хамбарлийския и Сюлейманкьойския, в които селищните имена са без членуване.

Несъответствията между преписа и реконструкцията на текста ни карат да мислим, че разчетеният с усилията на Фехер и Бешевлиев израз е близък до съчетанието μέσον Βαλτζήνας κὲ Ἀγαθονίκης от мирния договор на Омуртаг от 815 г. (Бешевлиев 1979, № 41, 6, 157). Този пример подсказва, че имената от Мадарския надпис I, с са също отделни и при тях не трябва да се търси зависимост като между „областно" и „селищно" име. Това прави Бешевлиев, за да ни убеди непременно в тяхната географска близост. Примерите с употреба на предлога ἰς (=εἰς) от Сюлейманкьойския надпис на Омуртаг, а също от петия ред от разглеждания надпис, подсещат, че пред името на Солун той може *„да има (и) тук значението на* ἐπὶ *или* πρός" (Бешевлиев 1979, 157 и 95; Поповић 1986, 121). В такъв случай, това може да е указание, че селищата на тукашния Тервелов „чичо" („вуйчо") са се намирали наистина в околностите, а не в самия град. За това може би е и повторението на крайната съгласна в неговото название Θεσαλονίκηνν.

Липсата на член пред второто име, както и пред първото, е указание, че ΚΙΣΙΝΑΣ е самостоятелно и равностойно на Тесалоники географско название и няма потребност да бъде допълвано с думата „селища". Според нас, то определя местоживелищата на друг Тервелов чичо (вуйчо). Така че имаме сериозни основания изразът да бъде прочетен така: *„На носоотрязания император не повярваха моите чичовци (вуйчовци) при Солун и (от) Кисиниите и си отидоха"*. Изречението е с два глагола и следователно е сложно съставено. Първият глагол стои след началния израз: „На носоотрязания импертор не повярваха..." (Бешевлиев 1979, 53, 96). Втората глаголна форма стои закономерно в края на изречението.

По-нататък текстът е откъслечно запазен. Прочитът му тук дължим почти изцяло на В. Бешевлиев. Според него, текстът разказва само за помощта, оказана от Тервел на Юстиниан

[2] В публикацията си от 1956 г. В. Бешевлиев е склонен да приеме, че отсъствието на член пред името на Тесалоники (Солун) се дължи „може би поради особеното значение на това име", сочейки съответни примери за неговото изпускане в първобългарски надписи пред имена като Адрианопол и Филипопол (Бешевлиев 1956, 59).

II през 705 г., съгласно сключен между тях договор.

Множественото число на думата „*чичовци* (*вуйчовци*)" сама по себе си показва, че в текста се говори за повече от един Тервелов родственик. Ако съдим от двете местни имена, те трябва да са били двама: един от околностите на Солун и друг от „*Кисинас*". За да постави и двете названия в Солунско, Бешевлиев си позволява „интерпретативна" намеса. „*С „моите чичовци"*, пише той, *се означават очевидно братът на Аспарух, бащата на Тервел, и неговото семейство*" (Бешевлиев 1981, 61). А на друго място пояснява: „*Множественото число „моите чичовци" включва в себе си не само чичото, но и цялата фамилия заедно с роднините на жената*" (Бешевлиев 1979, 96; срв. Бешевлиев 1956, 58). Абсурдът на това построение личи от коментара на попълнената глаголна форма ἀπὶλθάν. На едно място той я превежда като „*отидоха* в Кисинските (селища)" (Бешевлиев 1981, 57), а другаде: „*и си отидоха в Кисинските (селища)*" (Бешевлиев 1979, 94). Така или иначе, съгласно превода излиза, че единственият Тервелов чичо от Солунско ведно с цялата си фамилия е дошъл при Тервел („край така наречената Варна"?), но се върнал в своите селища, след като не бил убеден от своя племенник в искреността на Юстиниан II.

И още нещо. Трудно е да се повярва, че в един синтезиран епиграфски текст като въпросния пасаж, извън чийто обхват са оставени толкова важни събития от 705 г. (за тях вж. Бешевлиев 1956, 63-64), авторът ще разкрие местоживелищата на „Солунските българи" чрез два топонима, особено, ако единият от тях е името на Солун. Още по-невероятно е там да е пребивавал повече от един „чичо (вуйчо)" на Тервел. От изворите знаем, че в т. нар. „Керамисийското поле", край Солун се заселил само един от братята на Аспарух (за това вж. по-долу).

Всъщност, анализираният израз от Мадарския надпис, говори ясно за две различни и отдалечени територии, в които живеят двама, а не един, „*чичо*" (*„вуйчо"*) на Тервел и това поставя отново въпроса за тяхната локализация.

Колебанията за Тервеловия чичо в Солунско са по-малки, тъй като изследователите са изяснили, че става въпрос за местоживелищата на преселените от Долна Панония българи на Кубер и Мавър. Следователно те са аналогични или близки до тези в споменатото от автора на „Чудесата на Св. Димитър" т. нар. Керамисийско поле (ГИБИ III, 160). То обикновено се отъждествява с днешните Битолско или пък с Прилепското поле, но сериозни аргументи за това липсват (Златарски 1970, 207, бел. 63; Божилов, Гюзелев 1999, 94; Рашев 2007, 179-183 и цит. лит.). Бешевлиев признава, че тези локализации са спорни и, че „*във всеки случай полето се е намирало северозападно от Солун*" (Бешевлиев 1984, 50). Въпреки това, само няколко страници по-нататък, той, изхождайки от своята локализация на „Кисиниите", твърди, че Константин IV позволил на Кубер „*да се засели в планинската област Халкидика между планината Кисос (днес Хортач) при Солун (и) устието на Струма*" (Бешевлиев 1984, 54). Това твърдение обаче се основава единствено на известия за по-късно българско присъствие в района.

В текста на „Чудесата“ (V, 196) за Кубер и воденият от него народ се казва: „*дойде в нашите земи и завладя Керамисийското поле*“. Ако приемем, че с определението „*нашите земи*“ авторът, като жител на Солун, е имал предвид територия на града извън неговите стени, е логично да допуснем, че заселището на Куберовите българи се е намирало някъде там. Константин Багренородни отбелязва, че тема Стримон „*е населена със скити, които Юстиниан Ринотмет поселил в планините на Стримон и в проходите на клисурите*“ (ГИБИ V, 197). Теофан Изповедник от своя страна подчертава, че през 688 г. Юстиниан II „*след като отблъснал българите, които тогава го пресрещнали, и нападайки ЧАК ДО СОЛУН, заловил голямо множество славяни ...* „(ГИБИ III, 265). „*На връщане*, продължава Теофан, *Юстиниан бил причакан от българите в теснината на клисурата и едва успял да премине*“. Ясно е, че Куберовите българи са контролирали района източно от Солун, но, ако съдим от думите на Константин Багренородни, тези места са били заселени „*със скити*“, т. е. славяни, от самия Юстиниан II. След събитията от 688 г. той изселил гояма част от тях „*в областите на Опсикион*“ в Мала Азия. Причината за това, както и за самия поход на императора, е бил съюзът на тамошната „*Славиния*“ с „*България*“ (Тъпкова-Заимова, Войнов 1982, 47 и сл.). Последната видимо се е намирала на запад от Славиния, „*чак до Солун*“ (μέχρι δὲ Θεσσαλονίκης), което била изглежда и крайна цел на похода.

В града императорът отпразнувал триумф, материални свидетелства от който се явяват дарствен надпис по случай победа над „*общия враг*“, както и фреска в храма Св. Димитър, на която той е представен като победител на кон (Vasilev 1947, 361 sqq.; Божилов, Гюзелев 1999, 97-98, бел. 38). В дъното и вдясно на императора е представена стена, а зад нея се издигат огнени пламъци. Според А. Василев фреската е изготвена след повторното възкачване на Юстиниан на престола през 705 г., но е посветена на неговата победа край Солун през 688 г. Според нас може да се допуска, че триумфалната сцена от Солунския храм е оказала косвено, и вероятно много след тази дата, въздействие за изготвяне на български триумфален паметник, какъвто е Мадарският релеф.

По-правдоподобно е тогава селищата на Тервеловия „чичо“ към 705 г. и „България“ (Βουλγαρίας) от Теофановия разказ за 688 г. да са идентични, тъй като се намират в близките околности на Солун. Български поселения в областта Стримон, включително и в планината Кисос и в Халкидика, трябва да са възникнали по-късно и са регистрирани в източници от X в. насетне.[3]

Наличните данни сочат, че ранното заселище на българите и сирмисияните в т. нар. Керамисийско поле се намирало на запад и югозапад от града. В началото на X в. Йоан Камениат отбелязва „*в средата*“ на тамошната равнина наличие на близко разположени и „*размесени селища*“: на славянските племена другувити и сагудати, както

[3] Срв. за това Бешевлиев 1979, 97 и цит. там автори. Към тази информация трябва да добавим свидетелствата за българи от X век в района на Йерисо и на Халкидическия полуостров, събрани от Н. Икономидес в публикувана у нас отчасти негова работа (Йорданов 2007, 172-174).

и „*други*“, които са били данъчно обвързани, но не с града, а „*със съседния скитски народ*“, т.е. с българите (ГИБИ V, 22; Георгиев 1999, 105-106). Границите на Симеонова България по това време са били само на 20-на км северно от Солун. Очевидно поне част от описаните от Камениат селища са били в някаква степен приемник на поселенията от края на VII и началото на VIII в. в околностите на града. Йоан Камениат ги характеризира като τὴν κλῆσιν ὀνομαζόμενοι. Преводът на израза като „*други селища*“ не задоволява. Значението на κλῆσις (ἡ) предполага, че българските селища тук са били определени може би като „*заградените*“, „*затворените*“. Нямаме основания да мислим, че те са имали отделни укрепления. С израза си изглежда Йоан Камениат акцентира на тяхната обособеност сред разположените в съседство славянски селища. Това дава известно основание да допуснем, че става дума за традиционни поселения на (пра) българите, може би още от времето на Кубер и Мавър.

Напоследък гръцкият археолог Хараламбос Бурас предложи Κεραμήσιον κάμπον да се отъждестви с *Kerameisios campos*, западно от крепостните стени на Солун (Bouras 2007, 91 sqq., n. 66).[4] Там именно са били съсредоточени керамичните работилници и пещи на града, откъдето води произхода си в-просното название.[5] В тази връзка ни се струва, че е възможно за израза „*затворени* селища“ Йоан Камениат да е бил повлиян още и от техническото, „жаргонно“ значение на латино-гръцката дума „кампос“ като военен лагер (Афиногенов 2006, 604-606). Така, неговата локализация в равнината на запад от Солун добива допълнителна аргументация. За тамошните български местожителища именно става въпрос в надписа пред Мадарския конник, а също така и в разказа на Теофан Изповедник за Куберова „България“. Отказът на тамошния Тервелов „*чичо*“ („*вуйчо*“) да участва във възстановяването на „*носоотрязания император*“ е бил конкретно исторически обусловен. Шестнадесет години по-рано, същият император провел сурова наказателна акция против тамошната „*Славиния и България*“ и това със сигурност не е било забравено от Куберовите българи.

Следователно, търсенето на Кисинитe трябва да бъде насочено към друг район на българската диаспора от втората половина на VII в. Преди да се заемем с тази трудна задача, трябва да изтъкнем, че военната операция на Тервел от 705 г. е изисквала значителен потенциал и българският владетел се е постарал да ангажира по дипломатичен път на своя страна подкрепата на български анклав не само на границите на Византия, но и в съседство с тези на България.[6] Трудно

[4] За обвързване на названието „Керамисийско поле“ с производството на строителна или битова керамика вж. Тодоровски 2002, 47 сл. Отсъствието на данни за подобно производство край Прилеп, дава право на автора да отхвърли вероятността то да е във връзка с названието Керамия там. Според него топонимът е от Солунското поле, където са местожителищата и на другувити и сагудати.

[5] Срв. със значенията на гр. думи κέραμος, ὁ „тъмница, затвор“ и глагола κεράννυμι „смесвам“, „присъединявам“.

[6] В крайна сметка, „пет хилядният“ български отряд, който взел пряко участие в похода по възстановяване на трона на Юстиниан II изглежда да е бил рекрутиран само от територията на Тервеловата държава. Вж. за това по-долу в коментара към известията на Теофан Изповедник.

е да си представим, че Тервел в случая не е прибегнал до помощта на т. нар. „черни българи", които по това време са били под политическата опека на Хазарския хаганат. По-вероятно е под Кисиниите авторът на надписа от Мадарската скала да е имал предвид друга българска общност, а именно тази от пределите на Аварския хаганат, която останала там след междуособиците през 632 г., както и след оттеглянето на Кубер начело на част от българите и т. нар. сермисияни в околностите на Сирмиум (Бешевлиев 1984, 37 и сл.; Поповић 1986, 113).

За тях говорят през IX и X в. арабски, персийски, еврейски или византийски автори. Най-често те са наричани W.n.nd.r. или N.n.d.r., т.е. „*Оногундури*", известни в Унгария като „*Нандори*" (Георгиев 2012б, под печат). Според Ибн-Русте, по времето, когато маджарите са били в междуречието на Днепър и Днестър (т. нар. Ателкузу), народът W.n.nd.r, сиреч Оногундуро-българите, обитавали на запад от тях и отвъд Дунав и над местата, които заемали, се издигали високи планини. Последните са несъмнено Карпатите. Така че става въпрос за Карпатските, а не за Дунавските българи. Ал-Хорезми отъждествява в IX в. тяхната страна с „*Европейска Сарматия*" и я нарича *ал-Бурджан*. Тя има за център област, която е разположена на север от Дунав, в близост до планини, аналогични на Птолемеевите Сарматски и Певкински планини (Калинина 1984, 195). Персийският автор на съчинението от края на X в. „Худад ал-алам" пише: „*Bulghari – това е название на народ, живеещ в планините Bulghari, на северозапад от Рум. Те са неверници (християни-П.Г.). Те са също румийци, но се намират в състояние на непрекъсната война с останалите румийци. Тези българи са планински жители, имащи и поля и голямо количество добитък*". Тук безспорно се има предвид българско, а и друго, население от Трансилвания и Седмоградско, което е различно от населението между Хемус и Дунав. В еврейската „Сефер Йозефон" от края на X в. това население се споменава „*при границите на България*" и авторът го нарича „*карпатци*". Византийският историк Лъв Дякон, отбелязвайки произхода на „*мизите*", т. е. на дунавските българи, пише, че те „*се отделили от северните котраги, хазари и хуни*" (ГИБИ V, 252). Под „*северни котраги*" тук се имат предвид именно карпатските българи (кутригури и оногундури) (Георгиев 2012б, под печат).

Техните местоживелища, според нас, са споменати в Мадарския надпис с названието „*Кисинас*". В. Бешевлиев, воден от неговия гръкоезичен запис, го превежда от гръцки език като „бръшляновите"(селища) от планината Кисос (Хортач) на Халкидическия полуостров. По-вероятно е обаче името да е транскрибция на тюркоезично название, характерно за т. нар. *северни котраги* или *нандори* от Карпатския басейн.

Названието е hapax legomenon. То е могло да се произнася не само като *Кисин*, но и като *Кишин*, както допусна това Г. Фехер, приемайки го за лично име на Тервеловия кавхан (Фехер 1928, 36-37). Според него то има „старо-тюркско значение и трябва да се свързва с езика на (пра)българите. Освен това Фехер отбелязва, че е оставило своя следа

и в езика на маджарските заселници на Карпатската котловина под формата kis, kicsiny, запазвайки неговото основно значение на „*малък*“. На тази основа той реконструира (пра)българската езикова форма „кишин“ със значение „*малък*“. Тя е често срещана като собствено име в езика на различни тюркски народи и Фехер привежда някои примери за това.

Изводът на Геза Фехер, че името *Кисин-ас* от Мадарския надпис I, с е собствено и трябва да е принадлежало на кавхана на хан Тервел не се поддържа с основание след критиките и новите четения на надписа от В. Бешевлиев. Трябва ли обаче да изоставим неговата идея за тюрко-българския произход на местното име Кисинас?

Според нас не трябва да се забравя, че Мадарският надпис е домашен източник, който, макар и изписан на гръцки език, може да представя не само гръкоезични имена, особено ако те са извън традиционната гръкоезична област. В този смисъл е напълно очаквано името Кисинас да е тюрко-българско с гръцки суфикс. Освен това то може да е транскрибирано в надписа не напълно точно и според произношението на гласните в него. В този смисъл е много трудно да се предложи определено и сигурно решение на въпроса за локализацията на поселенията на „втория“ Тервелов „чичо“ („вуйчо“). Тяхното местонахождение може да се обоснове само след продължителни търсения в две посоки. Първо, в областта на етимологията на самото название и второ, отчитайки наличините археологически, исторически и топонимични данни за наличието на български анклав в района, откъдето то произхожда.

Засега сме в състояние да предложим на научната критика само предварителни заключения в тези две насоки.

1. В основата на названието се откроява древнотюркската дума: kiš „зима“ или kišin „през зимата“ („зимен“) (Малов 1959, 99, индекс). В този смисъл *Кисинас-Кишинас* може да се осмисли като „*Зимовищата*“. Такъв е например произходът и етимологията на съвременния град Кишиньов (Фасмер II, 242).

2. Не е изключено обаче формата *kišin`as да е съставена от две отделни тюркски думи: kiš и ini, които дават съчетанието „*зимовищата на младшите братя*“. Това обяснение изглежда приемливо, ако приемем за правдив разказа у Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, според който след разгрома на „Велика България“ „*в аварска Панония*“ се заселил безименният „*четвърти*“ син на Кубрат. Там той „*останал подвластен на хагана на аварите, заедно с войската си*“ (ГИБИ, III, 262, 295). Ако съдим от поредността в изброяването на петимата (?!) Кубратови синове, заселилият се в Панония трябва да е бил по-малък от Аспарух, така че водените от него българи са могли да бъдат считани наистина за „Кишини“, т.е. принадлежащи на или произлизащи от „младшия“ брат.

3. Горното примерно обяснение подсеща за още нещо. В периода VI-IX в. карпатските българи живеят в пределите на Аварския хаганат и техният статут там е на подчинено и зависимо население. Възможно е тогава интересуващото ни название „*Кисинас*“ да крие значение, което да отговаря на тяхното зависимо положение от аварите.

В древнотюркския речник думата kišän означава „поводи“ и „окови“, а kišanlig „с поводи“, „*с окови*“ (Древнетюркский, 1969, 310). Глаголът kïs в първото си значение означава „*притискам*“, „*подтискам*“, а kïsïl е страдателно причастие от същия глагол – „*бивам потъпкан (притиснат)*“ (Древнетюркский 1969, 447-448). Това обяснение може би кореспондира със значението на наименованието „Черна България“ (Черни болгаре, Μαύρη Βουλγαρίας), дадено на страната и населението, останали под властта на Хазарската държава (Божилов 1979, 163-167 и цит. там различни мнения). Според най-разпространената теза то може да се обясни с подчиненото им положение в състава на Хазарския хаганат, макар и това обяснение да остава спорно.

В подкрепа на това обяснение на името *Кишинас/Кисинас* се явяват и някои допълнителни съображения. На първо място това, че близко до това значение на името се явява един добре познат етноним от района на Трансилвания и Седмоградско, който води началото си поне от Средните векове и е запазен до най-ново време. Става въпрос за секелите в Трансилвания, засвидетелствани още като Seculi, Sekleri, Seci, Siculi. Те имат старинен произход и много от изследователите ги свързват с хуни, българи, или пък с преселеното в Карпатския басейн „хазарско“ население (Коледаров 1979, 17 и сл.; Димитров 1998, 11; Tiplic 2007, 83-88; Георгиев, 2012б, под печат).

Името на сикулите (секи, секлери) е изглежда вторично и по всяка вероятност в тези си форми не е самоназвание. Възможно е в неговата основа да лежи древнотюркската дума sïq „*малък*“, „*незначителен*“, и особено нейната производна sïqïl която подобно на kïsïl, е страдателно причастие и означава „*бивам притиснат (подтиснат), потъпкан*“ (Древнетюркский 1969, 504-505). По такъв начин етнонимът е аналогичен по смисъл на *Кисинас*. Нашето предположение е, че сходните по произношение и значения причастия sïqïl и qïsïl са синоними, които са означавали през средновековието „*угнетеното*“, „*подтиснато*“ под аварска власт уно(оногундуро)-българско или изобщо произлязло от причерноморските степи население. В този смисъл трябва да се припомни, че една от разискваните в науката етимологии на самия етноним „хазари“ го извежда от тюркския глагол kas „*притискам, стискам, съкращавам*“ (Рона-Таш 2005, 113).[7] Според Константин Багренородни едно от заселените на Среден Дунав седем маджарски племена се е наричало „*Каси (Кеси)* (Κασῆ) (К. Багренородний 1980, 162/163, 395; Moravczik 1958, 155). То, както и повечето от останалите, има тюркоезичен произход. Според някои унгарски езиковеди, то означава именно „*остатък, част, парче, клон*“ (Юхас 1985, 35 и сл.). Д. Немет им посочи башкирски аналози, но и неговото мнение се счита за неприемливо (Багренородний 1980, 495-496).

Според нас, посочените названия от района на Карпатите, произлизат от обща характеристика за население, ко-

7 Цитираният тук унгарски лингвист-ориенталист сочи, че зад това обяснение стои становището на Л. Базен, че то може да се извежда от „турския“ глагол kïs „скъсявам“, „режа“, която произлиза от древнотюркското значение „стискам“, „потъпквам“, като Kasar означава „угнетатели“, обаче унгарският учен не споделя това мнение.

ето се е преселило от Хазария не само през X в., но и по-рано. В Карпатския басейн то е живеело в обособени анклави. Между тях са и секелите/сикули, както и каварите, които, ако съдим от тяхното наименование, са били считани (противно на секелите) за „неподчиняващи се" (Багрянородний 1980, 394). Унгарският Аноним, описвайки завзетата през първата половина на IX в. от „*Кеан Велики, господарят на България*" територия между Тиса и Дунав, отбелязва на изток от нея, в Ердейи, т.е. Трансилвания: „*племена, които се наричали Cozar*" (ИБИ 2001, 25, бел. 43). Тя отговаря на днешната област Бихор, която е един от центровете на секелите. При завладяването ѝ от маджарските племена авторът пише, че тя е била владяна от „*най-нищожните хора на света, понеже са власи и славяни*", които добивали местните богати природни залежи (сол, злато и др.) (ИБИ 2001, 35, бел. 109). При завладяването им маджарите имали за съюзник и боен авангард „*всички сикули, които били преди това народ на крал Атила*" (ИБИ 2001, 54-55). През късното средновековие названието на местното славяно-българско население в Трансилвания е трансформирано във влашкия език като „шкеи", „шклеи" (рум. Sclei, Schei (средн. лат. Scley, Eskey). Там то се употребява като презрително название не само за тукашното българско население, но и за живеещото на юг от Дунав (Милетич, Агура 1893, 211 и сл.; 1896, 3 и сл).

4. Интересни възможности за тълкуване на *Кисинас* са тюркските понятия за посока (Кононов 1978, 72-89). Карпатският басейн остава на север и запад от Мадара и Плиска като средища на Дунавска България през IX в. В този смисъл гръкоезичното Κισινας би могло да е вариант на срещаното в древнотюркските рунически надписи понятие за „*назад*" или „*запад*": kisrä, käsrä в съчетание със „jän, jan" „*страна, край*". В този смисъл *Кисинас* би могло да е произнасяно и като „**Кис-йанъ*", и да визира „чичовците", т. е. родствениците на Тервеловите и Крумовите или Омуртагови българи, които живеят в „задната (западна) страна". При положение, че записаното на гръцки име се е произнасяло като **Кишйанъ*, то може да означава и „*зимната*", т.е. *северна страна*.[8] В подкрепа на тази възможност е схващането на А. Гадло, който счита, че определението „*черни*" за страната и народа на българите на север от Черно море през X в. се основава на тюркското *qara*, което означава „*черен*", но също се използва и за географската посока „север" (Гадло 1968, 21-22).

5. Произходът на названието може да се търси и в още едно тюркоезично съчетание. Известно е, че земите на Трансилвания са високопланинска котловина, разположена между Западните и Южните и Източните Карпати, наричани Montes nivium, т.е. снежни планини (Tiplic 2007, Kartes 9-16). Високопланинският хребет източно от горното течение на р. Олт и досега носи характерното унгарско название Csiki-havasok и заедно с други местни имена от района, населен със сикули, кореспондира със

[8] В тази насока А. Кононов цитира данни на нашия тюрколог Емил Боев, който дава примери за разпространеното в съвременните турски говори в България съчетание „kis-tarafi", което означава „зимна страна" и се отнася за „Румънската страна". Срв. Кононов 1974, 85-87.

засвидетелстваното от Теофан местно име недалече от българския държавен център от втората половина на VIII в. Τζίκας (ГИБИ III, 1960, 272). Уно-българите са население, което произлиза и първоначално е обитавало високопланински теснини в Кавказ, на които вероятно дължи своето етническо име (Георгиев 2012б, под печат). В този смисъл можем с основание да се запитаме, дали *Кисинас* не произлиза от тюркоезичното понятие за „*планинска теснина*" – tay qïsïl (Древнетюркский 1969, 447-448). В такъв случай смисълът на интересуващото ни название *Кисинии* би трябвало да е „*Теснините* (*Клисурите*)".

В светлината на изложените толкова различни възможности можем да изтъкнем само, че названието *Kisinas* в надписа при Мадарския релеф се отнася за онези родственици на дунавските българи, които са останали до началото на IX в. под политическото господство на Аварите и вероятно по тази причина не са могли да вземат реално участие в акцията на Тервел през 705 г.

Взет като цяло, Мадарският надпис I, с сочи, че тъкмо тази част от българската диаспора е изиграла много важна роля за Дунавска България в края на VIII и началото на IX в., вероятно след разпада на Аварската държава и завладяване на нейните източни и южни предели от хан Крум. На ред 18-ти от разглеждания текст Фехер, а също и Бешевлиев, четат откъслечните букви .ΚΙΣ-Ν (Фехер 1934, 295; Бешевлиев 1979, обр. 21). Първият от тях със сериозни основания вижда в това буквосъчетание повторение на името Κισίνας, докато вторият поставя запазените букви след една несъществуваща в неговия препис буква Η, за да реконструира думата ἐνήκισεν (обр. 2 и 3). Това попълване е обаче натегнато и, както е отбелязано вече, води преднамерено към налагане на тезата, че надписът „говори" от името на Тервел (Рашев 1998, 197). Така че четенето на Фехер изглежда по-приемливо. Още повече, че самият Бешевлиев отбелязва известно различие в изписването на букви от последния 18-ти ред на надписа и допуска, че „*той е издълбан допълнително*" (Бешевлиев 1979, 98). Това заключение, въпреки своята трудна доказуемост, би могло да обясни повторното изписване на характерното буквосъчетание .ΚΙΣ-Ν. Буквосъчетание ... ΙΣΙΝΙΡΝΟΥΙ ... се вижда и на първия ред от преписа на Бешевлиев, макар че там е още по-рисковано да се правят реконструкции (**обр. 2**). Така или иначе, името е имало подчертано важно място в разглеждания текст от надписите на Мадарската скала и това не може да се обясни с предложената от В. Бешевлиев възможност то да е доуточняващо название за българските поселения от VIII-IX в. в Солунско.

Разчетената част от Мадарския надпис говори ясно за три части от българската диаспора: т. нар. Дунавски българи в лицето на техния владетел Тервел, „Солунски" българи на Кубер (или негов приемник) и най-сетне „Кисински" българи, които ние локализираме в Трансилвания. Там те живеят под аварска зависимост чак до целенасочената акция на хан Крум за овладяване на източните и южни предели на Аварския хаганат, главно заради живеещия там стар български анклав. Мадарският надпис I, с изтъква родствените и политически връзки между

изолираните общности от етнически българи още в началото на VIII в., но всъщност прави това век по-късно, в края на управлението на Крум или началото на Омуртаг, очевидно след присъединяването на трансилванските Кисинии през 804/805 г. По това време старото българско население от територията на унищожения Аварски хаганат започва да играе водеща роля в Дунавска България, както това доказват археологически материали и писмени източници. С всичко това текстът на надписа от Мадарските скали дава нови важни насоки за изследване на най-ранния период от историята и културата на българите на Балканския полуостров.

Досега не е обръщано достатъчно внимание на това, че текстът от надпис I, с при Мадарския релеф може да обясни някои детайли в съобщението на Теофан Изповедник за похода на Тервел през 705 г. Съобщението, че Тервел още в предната година „*обещал с клетва да се подчинява във всичко*" на Юстиниан II в българския паметник е отразено в надписа кратко с думата διὰ πάκτα, т.е. чрез равностоен договор между двете страни (ГИБИ III 1960, 267). Теофан не пише нищо за разговори на Тервел с неговите „чичовци" с искане за подкрепа от други български общности. Той обаче подчертава (на две места!), че Тервел „*вдигнал цялата нему подчинена войска от българи и славяни. И през следващата година, като се въоръжили, стигнали при столицата*". От това може да се потвърди смисълът на надписа, че Тервел е разчитал през 705 г. само на „*подчинената си*" войска, т. е. тази, която можел да рекрутира и въоръжи на контролираната от него територия. Това се потвърждава още по-категорично и по-долу, където Теофан изтъква, че „*Тервел и неговите*(sic!-П. Г.) *българи*" се разположили на стан при една от портите на Константинопол. Не е за пренебрегване и съобщението на Теофан, че подготовката на похода е траяла в продължение на най-малко няколко месеца, при това в присъствието на Юстиниан II в резиденцията на Тервел. Съгласно текстът на надписа пък излиза, че там, очевидно по същото време, са били и неговите „чичовци". Техният отказ обаче не попречил на провеждането на акцията по възстановяване на Юстиниан II на престола. Текстът от надписа изнася тези детайли на преден план заедно с обяснението, че Тервеловата подкрепа е била дадена и гарантирана „чрез *договор*".

Съдържанието на надписа намира интересни съответствия и от страна на Лексикона на Свидас, който под рубриката „Българи" съобщава: „*При Юстиниан Ринотмет Тервел, предводителят на българите, бил на върха на благополучието си ...*" (ГИБИ V 1964, 309). Макар че тук акцентът е върху даровете, които Тервел получил следствие на помощта си за Юстиниан, а не на самата подготовка на похода за неговото възцаряване, е ясно, че двете информации се допълват.[9]

Не по-малко интересни са останалите информации на Свидас за българите. В тях се изтъква, че съвременните нему българи продължават да носят (през

[9] Не е изключено това да се дължи на общ техен източник в хроники от края на VIII или самото начало на IX в. Вж. за източниците на Свидас (Златарски, 1970, 549-550).

втората половина на X в.) „*носията на аварите*“. Не се уточнява откога датира замяната на собствено „българската“ с „аварската“ носия, но се подразбира, че това е още от времето на „унищожаването“ на аварите в началните години на IX в., на което източникът се спира на няколко пъти. От тогава, според него, Крум, предводителят на българите, за да се поучат те от порочните практики, довели до унищожаването на Аварската държава, издал свои закони, които да предпазят Българската държава от подобен гибелен край. За целта той „*свикал всички българи*“ (συνεκαλέσατο τοὺς Βουλγάρους πάντας) (ГИБИ V, 310).[10] Това известие се приема обикновено само като указание за свикване от хан Крум на „събор“ в рамките на Дунавска България. В светлината на събитията по овладяването на „аварското наследство“ в Карпатския басейн през 804/5 г. и особено на горе казаното за проектираното участие на Карпатските българи в събитията през 704/5 г., трябва да си дадем сметка, че сред участниците в този „събор“ са били и техни представители.

В славянобългарския си превод съобщението на Свидас звучи като созва Българы сво, т.е. призовал „*своите*“, а не „*всички българи*“, както е в гръцкия оригинал (Златарски 1970, 546-548). Тази промяна от страна на преводача може да се обясни с опит от негова страна да се заличи разграничението между „Тервелови“ и „Крумовите“ българи, изглежда под влияние на стоящия в гръцкия оригинал израз: αὐτοὶ Βούλγαροι, т.е. „*същите тези българи*“, но може би и поради друга информация, произлизаща от българската действителност през X век.

За Свидас българите на Тервел са идентични с тези на Крум, т. е. тези, които оказали помощ на „*носоотрязания*“ император, а век по-късно, при Крум, „*унищожили напълно аварите*“. По такъв начин гръцкият лексикограф приема всички българи като един народ, но ги разграничава хронологически. Неговото указание за „*свикването на всички българи*“, т.е. от всички части на българската държава, предполага участие и на Карпатските българи, които следва да приемем за „Крумови“. От тук следва изводът, че за гръцкия автор разликата между „Тервелови“ и „Крумови“ българи, все пак, може да не е само в хронологически план. Под тези „етикети“ той може би се е опитал да разграничи две различни по произход български общности. Една, която е следвала „аварска мода“ в облеклото си отпреди своето присъединяване към българската държава и втора, която я възприела едва след това. Към подобно разграничение ни води обаче не самият източник, а анализът на археологически материали от метал и керамика от раннното средновековие в Карпатската котловина и Долен Дунав през VIII-IX в.

Отчитането на поднесените данни в нашата интерпретация на надпис I, с от Мадарския скален релеф ни приближава до изясняване на редица въпроси, както около самия релеф, така и изобщо за българската ранносредновековна история и археология.

[10] Гръцката дума πανταχοῖ има значение „навсякъде, навред, на всички страни“ и вероятно с нея авторът е изразил лаконично дисперсията на българския етнос в различни части на Балканите. Още по-точен е смисълът вложен във формата на същото наречие πανταχῇ, πανταχῇ „по всичките четири посоки (на света)“.

Литература:

Афиногенов 2006: Д. Е. Афиногенов. Источник рассказа о крымских событиях 705 и 711 гг. В Хронографии" Феофана. – В: Материалы археологиии истории этнографии Таврики о Крымских собыУтиях 705 и 711 гг. В „Хронографии" Феофана Исповедника. – Матриалы археологии, истории и этнографии Таврике, XII, 2. Симферополь, 2006, 602-614.

Бешевлиев 1956: В. Бешевлиев. Надписите около Мадарския конник- В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 1956, 53-113.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

Бешевлиев 1984: В. Бешевлиев. Първобългари. История. София, 1984.

Божилов 1979: Ив. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. София, 1979.

Божилов, Гюзелев 1999: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII-XIV в. София, 1999.

Гадло 1968: А. В. Гадло. О черных и внутенных булгарах. Одна из спорных проблем исторической этнографии южнорусских степей – В: Географическое общество. Доклады по этнографии, 6. Ленинград, 1968, 3-25.

Георгиев 1999: П. Георгиев. За граничните колони в района на Солун по времето на княз Симеон. – В: Общото и специфичното в Балканските народи до края на XIX в. – Сборник в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова. София, 1999, 98-106.

Георгиев 2012а: П. Георгиев. Маламировият надпис (№ 13) – ново четене и коментар. – В: Сборник в памет на проф. Василка Герасимова-Томова, 2012.

Георгиев 2012б: П. Георгиев. Унно-болгары в Карпатском бассейне V-IX вв. (опыт исторической характеристики). – Доклад четен в гр. Болгар, Татарстан, юни 2010 г. Казань, 2011, под печат.

ГИБИ III: Гръцки извори за българската история, III. София, 1960.

ГИБИ V: Гръцки извори за българската история, V. София, 1964.

Димитров 1998: Хр. Димитров. Българо-унгарски връзки през Средновековието. София, 1998.

Димитров 1993: Я. Димитров. Научна конференция по проблемите на Мадарския конник.- Археология, 1993, 2, 62-63.

Древнетюркский 1969: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, I,1. София, 1970.

ИБИ 2001: Унгарски извори за българската история. София, 2001.

Йорданов 2007: Ив. Йорданов. Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Βουλγάρων. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Р. Рашев. Отг. ред. П. Георгиев. Велико Търново, 2007, 167-178.

Калинина 1984: Т. М. Калинина. Сведения ал-Хорезми о Восточной Европе и Средней Азии.- В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1983 г. Москва, 1984, 179-199.

Кацаров, Дечев 1934: Г. Кацаров, Д. Дечев. Ревизия на надписа на Мадарския конник. – Мадара, I, 1934, 419-428.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, 1. София, 1979.

Кононов 1978: А. Н. Кононов. Способы и термины определения стран света у гюркских народов. – Тюркологический сборник, 1974. Москва, 1978, 72-89.

Багрянородний 1980: К. Багрянородний. Об управлении Империей. Текст, перевод и комментарией Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1980.

Малов 1959: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1959.

Милетич, Агура 1893: Л. Милетич, Д. Агура. Дако-румъните и тяхната славянска писменост. – Сборник Народни умотворения, IX, 1893, 211-390; XIII, 1896, 3-152.

Михайлов 1956: Г. Михайлов. Препис на надписите около Мадарския конник. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 1956, 37-50.

Поповић 1986: Вл. Поповић. Куврат, Кувер и Аспарух. – Старинар XXXVII, 1986, 103-133.

Рашев 1984: Р. Рашев. Конникът в старобългарското изкуство. – Археология, 1984, 2-3, 60-70.

Рашев 1998: Р. Рашев. Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед, 1998, 3-4, 192-204.

Рашев 2007: Р. Рашев. Прабългарите през V-VII в. Велико Търново, 2007.

Рона-Таш 2005: А. Рона-Таш. Хазары и мадьяры.-

В: Хазары/Khazars, под ред. В. Петрухина. Иерусалим – Москва, 2005 (=Jews and Slavs, vol. 16), 111-124.

Тодоровски 2002: Сл. Тодоровски. Археолошки наоди от Среден век в ареалот на Битола. Скопје, 2002.

Тъпкова-Заимова, Войнов 1982: В. Тъпкова-Заимова, М. Войнов. България на Аспарух и България на Кубер. – Военно-исторически сборник, 1982, 5, 47-56.

Фасмер II: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, II. Москва, 1986.

Фехер 1928: Г. Фехер. Надписът на Мадарския конник. София, 1928.

Фехер 1934: Г. Фехер. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – В: Мадара, I, 1934, 269-418.

Юхас 1985: П. Юхас. Тюрко-българи и маджари. София, 1985.

Bourras 2007: Ch. Bourras. Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to tenth century.- In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Ed. by J. Henning. Berlin, 2007, 89-118.

Grégoriou 1997: M. Gregoriou-Ioanidou. The Inscription of the "Madara Horsman". Remarks and Problems. Athens, 1997.

Vasilev 1947: L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688. – Orienalia Christiana Periodica, XIII, 2. 355-368.

Szádecky-Kardoss 1967: S. Szádecky-Kardoss. Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara. – Acta of the Fifth Epigrafic Congress, 1967.

Tiplic 2007: I. M. Tiplic. Die Grenzverteidigung Siebenbürgen im Mittelalter (10.-14. Jahrundert). Heidelberg, 2007.

TERVEL'S UNCLES FROM THESSALONIKE AREA AND THE KISINAS

(To the interpretation of Madara Inscription I, c)

Pavel Georgiev

Summary

The author comments the surviving part from the inscription before the Madara Horseman read by Geza Fehér and Veselin Beševliev. With his interpretation he associates with the opinion of G. Fehér and R. Rashev that the inscriptions on the rock are dating from the time of Khans Krum (after 796-814) or Omurtag (814-831).

He points to the discrepancy between the copy and the reconstruction of the text by Beševliev, and considers his thesis of having both toponyms *Thessalonike* area *and Kisinas* (Κισινας) next to each other ill grounded. Both names designate different geographical areas inhabited by two kindred and yet different Bulgarian enclaves in the late 7th and early 8th c.

Concerning the enclave by Thessalonike the author accepts the thesis of Beševliev that the word goes for the location of the Kuber's Bulgars in the Kerameisios field. On the grounds of H. Buras' opinion, he motivates their location west and southwest of the town, perhaps in their Kerameisios campos indeed.

The author accepts that the name of *Kisinas/ Kishinas* refers to the location of the Bulgars living under the Avarian authority. According to him, it is Turk – Bulgarian by origins and he looks for its meaning in various Turkic words, concepts or word groups. The word descent from *qïsïl* meaning *the suppressed ones* seems to be the best grounded

as it corresponds to the ethno – political status of the Bulgars in the Carpathian basin between the second half of the 6th and the late 8th c. when they lived under the Avarian domination. It seems also possible that the word points to the location in question in the *gorges* of the Carpathians or to their position northwest of the centres of the Danube Bulgaria, Madara and Pliska.

In general, the inscription gives grounds to conclude that till the early 9th c. there were three branches of the Bulgarian Diaspora on the Balkans keeping kinship, political as well as cultural interrelations. The text has been dedicated to an episode dating from the triumph of Khan Tervel (701 – 721) in 705 for to ground, a century later, the need of unity of the Bulgarian commonwealth. The possibility to have the name of *Kisinas* written a couple of times shows that about the time of engraving the Madara inscription, the Carpathian Bulgars began to play a significant role in the Danube Bulgaria. This conclusion might seem innovatory, but as a matter of fact it matches the views articulated long ago and misjudged, about the origins of Krum and Omurtag descending from the area between Tisza River and the Carpathians. Recently this historical view finds some new arguments in the review of the historical documents, as well as in the archaeological data pointing out to a variety of ties between the Middle Danube *Late Avarian* culture and the *Proto-Bulgarian* culture on the territory of the First Bulgarian Kingdom. According to the author, the testimony of the Greek Suidae Lexicon from the 10th c. concerning the community of the Tervel's and the Krum's Bulgars, and also of *all his Bulgars* summoned by Krum, well supports the interpretation of the Madara horseman he puts forward.

КРУМОВИЯТ ДВОРЕЦ В ПЛИСКА

Андрей Аладжов

Историография

Интересът към Крумовия дворец в Плиска идва от факта, че това е единствената по рода си сграда от епохата на ранното средновековие в България, която стои изолирано от всички останали постройки не само в Плиска, но и в останалите градове и аули на българското ханство на Долния Дунав и най-близките ѝ аналогии са сред омаядските дворци в далечните Сирия и Палестина, а не сред архитектурата на съседната Византийска империя. От друга страна, въпреки слабата му запазеност (само следи от подложките на основите), паметникът провокира желанието на немалко изследователи да представят своите идеи за възстановка на архитектурния обем. Както сполучливо отбелязва С. Ваклинов – върху такива основи може да се издигне всякаква постройка.

С какви първични данни разполагаме от археологическите разкопки на сградата и на околния терен. Първият проучвател е К. Миятев, който прилага метода на сондажно проучване, тъй като решава, че е излишно да се хвърлят толкова много усилия за разкриване на цялата огромна площ на двореца, при положение, че сградата е с предполагаем план от успоредни и пресичащи се под прав ъгъл зидове. Въпреки частичното разкопаване, планът на новооткритата постройка е напълно изяснен (Миятев 1940-1942, 106-115) (обр. 1). Неговите характеристики се потвърждават от осъществените през 70-те години на XX век цялостни проучвания от С. Ваклинов и колектив. За съжаление резултатите от тези разкопки не са обнародвани. Обобщена информация е публикувана от Р. Рашев, който е един от проучвателите (Рашев 2008, 78-87). Така че първична информация за Крумовия дворец може да се черпи от студията на К. Миятев и от монографията на Р. Рашев в частта, касаеща архитектурата на Плиска.

Какви са теоретичните изследвания за Крумовия дворец. Постройката е многократно коментирана в изследванията на почти всички учени, занимаващи се с проблемите на ранносредновековното строителство и архитектура: К. Миятев (Миятев 1940-1942; 1965, 48-50) Н. Мавродинов (Мавродинов 1959, 38), С. Михайлов (Михайлов 1964, 13), А. Л. Якобсон (Якобсон 1968, 202-203), Д. Василева (Василева 1975, 288), С. Ваклинов (Ваклинов 1977, 89-90; 1981, 133-134), Д. Овчаров (Овчаров 1980, 1-15), Р. Рашев (Rashev 1983, 261-264, Рашев 1995, 20-21; 2008, 78-87; Рашев, Димитров 1999, 19, 72-3), С. Бояджиев (Бояджиев 1976), Я. Димитров (Димитров 1995, 247-8), U. Fiedler (Fiedler 2008, 174-177), Т. Чобанов (Чобанов 2008, 120-128; 2010, 77-96).

Техните мнения относно архитектурния план, възможните обемни възста-

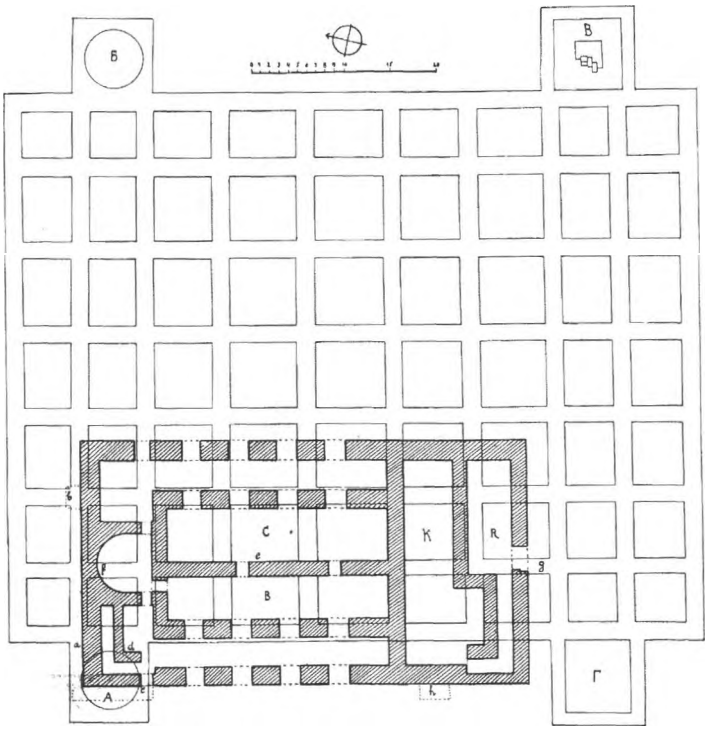

Обр. 1. План на Крумовия дворец (по Миятев 1940-1942)

новки, произход на строителните традиции, датировка на сградата и исторически контекст ще бъдат представени и коментирани в хода на изложението.

Описание

На терена останките от Крумовия дворец се състоят от основи на сграда с правоъгълна форма и размери 74,50/59,50 м. Основите представляват 6 успоредни рова, вкопани на дълбочина 1,85 до 2,70 м с хоросанови дъна с посока север-юг, пресичащи се под прав ъгъл с 8 успоредни рова с посока изток-запад, които формират мрежа от 63 правоъгълни и квадратни помещения. Източната и западната стени са фланкирани от по две четвъртити помещения – кули. Северните са кръгли отвътре, а южните четвъртити. Общата площ на основите на сградата възлиза на 4718 м^2. Субструкцията е изградена от големи варовикови блокове, положени върху хоросанова подложка със средна дебелина 0,30 м и широчина 2 м, на места обхващаща горната част на пилоти, забити в льоса. На място каменни основи са запазени само в няколко участъка: северозападната кула – 3 реда камъни, североизточната кула – 2 реда камъни и участък от северния зид – 4 реда камъни. В тези градежи са използвани варовикови блокове, споени с розов хоросан. За строежа на суперструкцията са употребени три вида материали – камъни, тухли и дърво, за което свидетелстват строителните рушевини, сред които са открити

фрагменти от тухли, замазки от фуги и остатъци от горяло дърво. Дълбоко вкопаните масивни каменни основи са служели като фундамент за каменно-тухлена сводова конструкция, носеща издигнатите каменни етажи. От градежа в *opus quadratum* на терена са останали само няколко блока. На дъното на една от северните кули е запазена част от подова настилка – дебели варовикови плочи. Не е установено мястото на входовете (Миятев 1940-1942, 109-114; Rashev 1983, 261; Рашев 2008, 78-79).

План и произход на архитектурния модел

Една от най-характерните особености в плана на Крумовия дворец е поставянето на същинските обитаеми архитектурни обеми върху носеща сводова конструкция. Доводите, че сградата е била издигната, са няколко: на първо място е гъстата мрежа от квадрати, които имат толкова малки размери, че не биха могли да се използват за жилищни помещения; на второ място са изключително масивните и дълбоко вкопани основи, на места полагани върху пилоти, чиито функции неминуемо трябва да са носещи; на трето място наличието на сводове се доказва от множеството тухли, открити в рушевините на сградата; последното доказателство е индиректно, но важно – това е по-късно издигнатата върху старите основи на Крумовия дворец Тронна палата. Предполага се, че новата представителна сграда, наследила местоположението и основите на разрушената, е наследила и част от архитектониката ѝ.

Друго доста сигурно предположение за плана на сградата е наличието на вътрешен двор и дървени чардаци към него. Доказателствата са следните: ако такава огромна площ е била плътно застроена на няколко етажа, няма как вътрешните помещения да бъдат осветявани; в привидната еднаквост на мрежата от квадрати все пак се забелязва разлика – по периферията помещенията са по-малки, което подкрепя предположението, че само върху тях е строено във височина. Във ватиканския аноним се съобщава буквално за „коридорите на двореца“ и „чардаците на жилищата“. Всички съвременни аналози на Крумовия дворец имат вътрешен двор.

Изхождайки именно от тези архитектурни специфики на сградата, изследователите коментират нейните аналози и предлагат възможните ѝ предшественици.

К. Миятев приема, че традицията на степните народи да строят издигнат дворец сред равно място произлиза от атиловия дворец и е повторено в Плиска, където обаче тази номадска традиция е съчетана с римо-византийската каменно-тухлена архитектура. Аналогът с двореца на Атила, описан от Приск, мотивира и твърдението на К. Миятев за дървения горен етаж на ранния дворец в Плиска. В самата Византия могат да се открият примери за строителната традиция на високо издигнатите подпори и това са: триконхът на император Теофил, Магнаурският триклиний, Текфур сарай и дворецът над Будрумските цистерни в Константинопол (Miatev 1936, 142-143; Миятев 1940-1942, 122-126). Използването само на дърво за изграждането на горния етаж изглежда неприемливо предвид масивността на основите.

Информацията за двореца на Атила се черпи само от изворите за епохата, което прави приликата с Крумовия дворец само хипотетична. Същото важи и за триконхът на Теофил и за Магнаурския триклиний. Текфур сарай е построен през XIV век и е с поне 6 века по-късен от двореца в Плиска. Най-удачен от използваните примери е дворецът, издигнат върху Будрумските цистерни, който е бил построен преди средата на VIII век.

За А. Л. Якобсон най-много общи черти с дворците в Плиска притежават дворците Двин и Аруч в Армения. Връзката между тях се заключава в принципите на планировката, в дървеното покритие и в квадровата техника на градеж без употреба на кирпич (Якобсон 1968, 202). Широко известно е, че във всички монументални градежи на Плиска за спойка се употребява хоросан. Зидове на суха зидария няма.

С. Михайлов, в яростен отпор на тезата за прабългарското културно надмощие, приписва възникването на паметниците на монументалната архитектура (в това число и Крумовия дворец) на славяните. Конкретни паралели не са посочени. Като довод за славянската принадлежност на ранните строежи в Плиска е изтъкнато единствено по-ранното (от прабългарското) с един век заселване на славяните на Балканите и обусловената от това възможност за много по-дълготрайно влияние на византийската култура върху тях (Михайлов 1964, 20-23).

С. Бояджиев вижда двореца като четириъгълна сграда с вътрешен двор, два обитаеми етажа, горният с чардаци, носени от колонно-сводова конструкция и издигащи се над общия обем кули (Бояджиев 1976, 188-193).

U. Fiedler също обръща внимание на различните размери на редиците на основите в периферията на сградата и във вътрешността. Според него помалките размери на правоъгълниците, които формират двете външни редици съответно от изток и от запад, и едната редица съответно от север и от юг, подкрепят идеята за вътрешен двор с квадратен план. Логично е този двор да е бил ограден с колонада, носеща околовръстните балкони (Fiedler 2008, 174-175). Колони обаче не са били открити при разкопките на Крумовия дворец, такива не са били използвани и при строежа на Тронната палата, от което следва да приемем, че носещата конструкция е била от зидани стълбове.

Сред идейните възстановки на Крумовия дворец се отличава тази на Д. Василева, която реконструира пространството върху основите като представителна зала, заобиколена отвсякъде с жилищни помещения (Василева 1987).

Н. Мавродинов указва най-общо Сирия и Палестина като родина на архитектурния тип, олицетворен в Крумовия дворец (Мавродинов 1959, 38).

Следващият проучвател на Крумовия дворец го описва като укрепен дворец – резиденция с открита средна част и чардаци към двора. С. Ваклинов отхвърля тезата за дървен горен етаж, като приписва наличието на голямо количество пепел и въглени на дървена покривна конструкция и дървени подове. Той е първият изследовател, който дава като директни паралели на плисковските дворци извънстоличните резиденции на омаядските халифи и из-

вежда възникването на монументалната архитектура в българското ханство като продължение на античната традиция в нейния близкоизточен сирийско-арабски вариант (Ваклинов 1968; 1974, 33; 1977, 88-95; 1981, 133).

Р. Рашев отбелязва, че високо повдигнатото ниво на обитаемия етаж не е характерен за арабските и византийските дворци. Като най-близки аналози на Крумовия дворец са посочени сграда от VIII век от Константинопол със сходни мрежести основи и ранновизантийски дворец от Киликия. Тези примери потвърждават византийските архитектурни и строителни първообрази на плисковския дворец (Рашев 1995, 20; 2008, 79).

В нарочна статия за Крумовия дворец и в монографията си, посветена на дворците на българските канове, Т. Чобанов прави най-изчерпателното досега сравнение на плисковския дворец с ранноарабските му аналози, като дава и кратко описание на архитектурните им особености. Той посочва дворците Каср ал-Карана и Каср ал-Хаир като най-близки на Крумовия дворец по отношение на планировката. Дворецът в Плиска е съпоставен и със сграда от двореца във Фирузабад. Основание за това е вкопаният приземен етаж, който липсва сред арабските дворци и се открива сред сасанидските (Чобанов 2008, 123-125; 2010, 83-91).

За приемането на сасанидските дворци като образец за ранните български дворци има една непреодолима пречка и тя е, че първите са по-ранни във времето поне с 6 века. Освен това културният обмен между българи и перси, доколкото е доказан, се е осъществявал извън територията на българското ханство на Долния Дунав и много преди да започне строителството на плисковските дворци. Дали част от сасанидското архитектурно наследство, заело своето място в облика на арабската архитектура, наред с късноантичното, е намерило отзвук и сред образците на ранносредновековната монументална архитектура по българските земи, е много трудно доказуемо дори при наличието на сравнително точни планови паралели.

Не така стои въпросът със съпоставянето на Крумовия дворец с „дворците на пустинята" от времето на Първия халифат. В това можем лесно да се убедим при един кратък преглед на специфичните черти на омаядските дворци. Според K. A. C. Cresllew и R. Hillenbrand те имат стандартни размери – застроен по периферията квадрат със страна приблизително 70 м – общоприета омаядска единица, базирана на мултиплицирана римска стъпка, и стандартна структура – затворено пространство, фланкирано с кули, един централен вход в средата на някоя от стените, през който се влиза в дълга зала, отворена към вътрешен двор, заобиколен с две редици аркади, носещи балкони. Структурата на долния етаж включва освен голямата зала и редици от малки жилищни помещения, обитавани от свитата на владетеля, докато на втория етаж са разположени апартаментите на владетеля и неговото семейство. В обема на сградата понякога се включва и джамия. За строежа на сградите е използван винаги местен строителен материал. Така например в Сирия градежите са от добре обработени варовици, споени с хоросан. Освен това са

употребявани тухли за арките и сводовете, дърво за покрития и облицовки, и кирпич. Такъв облик имат проучените в Сирия и Палестина дворци Каср Амра, Каср ал-Хаир ал-Гхарби, Каср ал-Хаир ал-Шарки, Мшата, Каср ат-Туба, Мафджар, Хирбет ал-Миня (Creswell 1969, 650-651; Grabar 1970, 67; Ettinghausen, Grabar 1987, 50-71; Petersen 1996, 150; 2005, 29-30; Hillenbrand 2002, 334-335).

Крумовият дворец има размери 75/60 м. За сравнение можем да цитираме размерите на някои от по-цялостно проучените дворци-резиденции: Хирбет ал-Миня – 66/73 м (Grabar et al. 1960, 227) и Каср ал-Хаир ал-Шарки 70/70 м (Grabar et al. 1978, 15). Много добра нагледна представа за това как са изглеждали дворците резиденции дава Касрал-Хаир Запад (обр. 2). Вижда се, че основите представляват клетки, формирани от пресичащи се под прав ъгъл зидове. Планът е комбиниран с разрез, който ясно онагледява поставянето на сградата върху издигната платформа (Hillenbrand 2002, fig. 1). Това наблюдение позволява отхвърлянето на проблема за липсата на аналози на високото поставяне на Крумовия дворец, който, според досегашните изследвания, се решава само при съпоставянето му с високото издигане на атиловия дворец, съгласно сведенията на Приск, или с дворците на сасанидите. Освен сред омаядската архитектура, примери за поставяне на дворци върху издигнати платформи могат да се посочат и в Константинопол. Най-рано, по времето на Михаил II (820-829), но по-вероятно при Теофил, някой си Кратерос издига патрицианското си жилище върху носеща колонно-сводова конструкция, изградена през V век като основа за огромен купол (Mango 1985, 59). Като платформа за издигането на двореца си император Роман I Лакапин използва останките от късноантична сграда. Дворецът е свързан с църква, която е построена върху специална стълбово-сводова конструкция, поставяща църквата на едно ниво с двореца (Yerasimos 2005, 86-87).

Интересно е да се отбележи, че християнските общини в Палестина продължават да съществуват и след превземането на провинцията от арабите. Регистрирано е дори строителство на нови църкви. Такава е ситуацията до началото на IX век, когато след едно разрушително земетресение през 813 г. започва масово преселение на християните (Schick 1995, 112-125). Няма как да не направим връзка с началото на широката строителна дейност, предприета от хан Омуртаг през 814 г., за емблема на която може да се счита Тронната палата в Плиска, чийто базиликален план напомня образци на църковната архитектура в Сирия и Палестина. Директен аналог на Тронната палата можем да видим в една от сирийските църкви в ат-Туба (Казарян 2001, табл. IV, 5).

Това трябва да се има предвид при търсенето на причината за сходния архитектурен облик на омаядските дворци в пустинята и първия каменен дворец в Плиска. Прегледът на литературата, посветена на корените на ранноислямската архитектура, показва, че в основата на възникването на арабската архитектура стоят късноантичните строителни традиции, претворени от съвременните византийски майстори, нямащи възможност

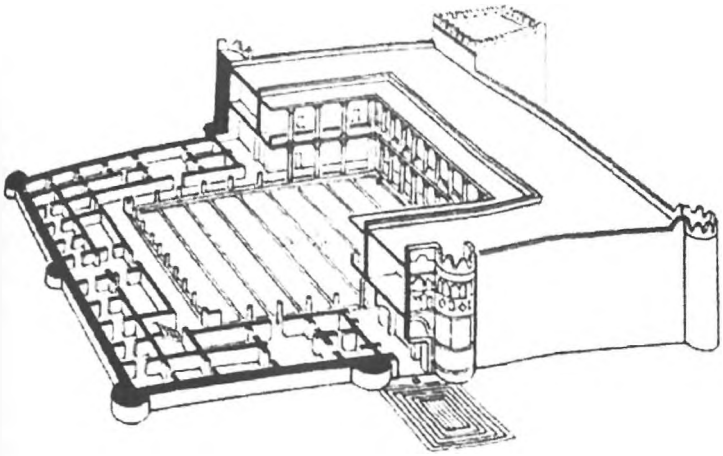

Обр. 2. План на Каср ал-Хаир Запад (по Hillenbrand 2002)

да прилагат уменията си в родината и намерили поле за изява в халифата. През четиридесетте години на VIII век в близост до Йерихон е построен дворецът Хирбет ал-Мафджар, който, според О. Большаков, се явява прекрасен пример за византийския архитектурен стил, а издигнатата през 707 г. джамия в Медина се считала за византийско творение (Большаков 1999, 373). Дворецът на Диоклециан в Сплит е един от най-често сочените предшественици на дворците в пустинята (Ettinghausen 1972, 48-50, fig. K, L). Според K. A. C. Cresllew планът на застроения от всички страни вътрешен двор на омаядските дворци е дериват на двореца на римския управител в Босра (Cresllew 1969, 650). Ислямските завоеватели на близкоизточните провинции на Византия наследяват не само запазени сгради, но и жива строителна традиция, която успешно им служи като основа за създаването на собствена архитектурна среда. Както отбелязва Ettinghausen средновековните копия следват определени принципи, но те не са строени като абсолютно точни копия, а са използвали селективно архитектурните прототипи (Ettinghausen 1972, 64).

Основното заключение, което се налага от казаното дотук, е, че връзката на Крумовия дворец с омаядските извънстолични дворци е несъмнена. Сходният политически възход на ранния халифат и на България, базиран на агресия срещу съседната Източна империя, завладяването на земи с богато антично наследство, желанието за демонстриране на власт чрез монументализиране на архитектурата, амбицията за завладяване на Константинопол – всичко това трябва да се разглежда като сходен културен контекст, в рамките на който възниква архитектурният модел на огромните многофункционални укрепени дворци. Явленията обаче не са паралелни, а последователни във времето. Това се определя както от хронологически по-ранното въздигане на първия арабски халифат, така и от Византия, която играе ролята на културен посредник, който не само предава, но и приема архитектурни модели. Пример за това е построеният от император Теофил дворец Бриас

в арабски стил (Janin 1950, 145-6). В тази връзка е много важно да се отбележи, че Крумовият дворец в Плиска е посочен като образец, който може да допринесе за възстановяването на облика на византийската гражданска архитектура в столицата през епохата на иконоборчеството (Brubaker, Haldon 2001, 17).

Датировка

Откривателят на сградата датира построяването ѝ най-късно в края на VII- или в началото на VIII век. Основният му довод почива на логичното заключение, че аулът на българите не би могъл да остане без представителна постройка чак до началото на IX век (Миятев 1940-1942, 125). Краят на съществуването на двореца е обвързан с писмените сведения за опожаряването на Плиска от Никифор I през 811 г. (Миятев 1940-1942, 117).

За С. Ваклинов е несъмнено, че този укрепен дворец е построен от хан Аспарух, като част от първите строежи в Плиска (Ваклинов 1977, 88; 1981, 133-134). Това мнение се подкрепя и от Д. Овчаров (Овчаров и др. 1980, 15).

Към ранна дата на изграждане на двореца се придържа и Т. Чобанов, изхождайки от историческия довод, че при сблъсъка си с арабите пред Константинопол, хан Тервел е пленил арабски архитекти, които са приложили строителните си умения в Плиска. На тази база авторът предлага и преименуване на Крумовия дворец като Тервелов. Друг довод за съществуването на двореца още в началото на VIII век е откритата при разкопките керамика (Чобанов 2008, 125-127; 2010, 80-96).

И трите цитирани становища са убедително опровергани от Р. Рашев на базата на археологическите му разкопки и откритите при тях материали. Аулът на Плиска не е стоял без представителна постройка, както показаха наскоро направените открития от Р. Рашев, който през 2006 г. проучи основите на най-ранната кръгла дървена постройка в дворцовия център на Плиска. По-късната датировка на Крумовия дворец се потвърждава и от разкопките на свързаните с него подземни ходници, чиито изходи се врязват между двете лица на ранната дървена крепост (Рашев 2008, 79-81), което недвусмислено доказва, че дървената стена вече е съществувала, когато е започнало изграждането на първия каменен дворец и тя е пазела именно голямата кръгла дървена постройка. Ако каменната стена е едновременна с Крумовия дворец, то тогава не би имало нужда самата сграда да бъде укрепена, фланкирана с кули, и сама по себе си да е като затворена крепост. Разкопките на южното трасе на тайния ходник потвърждават едновременното функциониране на Крумовия дворец и дървената крепостна стена (Рашев, Станилов 2003, 64-5; Рашев и др. 2004, 170-1; Рашев 2008, 78). Самият Р. Рашев се отказва от становището си за едновременност на каменната крепост и Крумовия дворец (Рашев 1995, 21) след проучванията на тайните ходници на юг от двореца (Рашев 2008, 78). Откритата при разкопките керамика не би следвало да служи като долен хронологически репер, тъй като Р. Рашев не датира Крумовия дворец според керамиката, а обратното – датира керамиката според известната дата на опожа-

ряване на двореца – началото на IX век (Рашев 2004, 80).

Стратиграфията на каменното строителство във Вътрешния град не потвърждава предположението за едновременното функциониране на Крумовия дворец и която и да е част от Малкия дворец (Ваклинов 1977, 88; 1981, 133-134; Чобанов 2008, 122; 2010, 83). Според последните проучвания в дворцовия център на Р. Рашев и Я. Димитров, сграда Б4 (посочена от С. Ваклинов като най-ранна) е по-късна дори от триделната жилищна сграда северно от езическия храм (Рашев 2008, 90-92).

Хипотезата за едновременност на строежите в халифата и в Плиска (Чобанов 2008, 125-127; 2010, 80-96) не може да се потвърди, по-скоро може да се оспори със сходни доводи. Ако арабските строители са имали възможност да строят дворци в родните си земи, не би им било необходимо да строят в далечна България. Но когато династията на омаядите се сменя, сменят се и архитектурните вкусове. Абасидите централизират властта. Времето на номадстващите принцове е отминало, както и времето на дворците в пустинята. Малко след това такива дворци се появяват както в Константинопол, така и в Плиска.

Широко приетата датировка на Крумовия дворец, предложена от К. Миятев, се отхвърля от U. Fiedler, според когото, сградата следва да се датира след 814 г., тъй като ако дворецът е опожарен при похода на Никифор I през 811 г., то последвалото каменно строителство, което се разгръща в Плиска, не би следвало да се съобразява с една вече несъществуваща сграда и именно тук се вижда противоречието между априори приетата дата и ситуацията на терена, от която личи, че мястото на източната порта на каменната крепост е съобразено с Крумовия дворец (Fiedler 2008, 176). Това остро, според U. Fiedler, противоречие, всъщност лесно може да бъде оспорено и да отпадне като довод за по-късната датировка на Крумовия дворец. Известно е, че на мястото на разрушения дворец веднага се издига нов и именно с него се съобразява новоизградената каменна стена на Вътрешния град. Тази стена обаче има свой дървен предшественик, свързан чрез няколко трасета на тайни ходници именно с Крумовия дворец. Освен това вече бяха посочени достатъчно факти за едновременното функциониране на Крумовия дворец и дървената крепостна стена на Вътрешния град, което е индиректно доказателство за по-ранната (от 814 г.) датировка на двореца. При проучването на основите на дървената крепост П. Георгиев открива керамика, която датира в края на VIII – началото на IX век (Георгиев, Димитров 2005, 260).

Функции

Според най-актуалното теоретично изследване, осъществено от Т. Чобанов, Крумовият дворец е функционирал единствено като административна сграда, тъй като по това време е съществувала отделна жилищна сграда – част от Малкия дворец (Чобанов 2010, 82-83).

За Р. Рашев сградата съчетава жилищни, представителни, а вероятно и култови функции (Рашев 2008, 79, 80). Важно теренно доказателство за това е, че първата жилищна сграда в дворцовия център е построена след опожа-

ряването на Крумовия дворец (Рашев 2008, 90), от което следва, че в обема на този дворец са били включени както административни, така и жилищни помещения, а ако приемем и информацията от ватиканския аноним (Дуйчев 1937, 158) – и складови. В подкрепа на многофункционалността на сградата е и нейната големина – ако е строена като представителна, нямаше да е голяма близо 5000 м², нямаше да е укрепена, нямаше да има чардаци и тераси, нито пък изби с вина, а би била една тронна зала – каквато е построената по-късно тронна палата с базиликален план – представителният дворец на Омуртаг, изпълняващ единствено административни функции.

Най-близките паралели на Крумовия дворец са сгради, които в никакъв случай не могат да се нарекат административни дворци, напротив – те съчетават в себе си толкова много функции, че биха могли да се оприличат не на отделна сграда, а на цял град.

Едно много точно и същевременно поетично описание на вътрешното разпределение на пространството в покъсните омаядски дворци в Сирия ни дава R. Hillenbrand. В главната зала (диван) се е влизало през засводен централен вход, срещу който е висяла завеса, зад която се е намирал тронът на халифа, вместен в ниша. В околовръстните коридори на голямата зала са били разположени вътрешни стаи, в които слугите чакали в готовност да обслужват гостите. Гостите са седели на отделни килими, сред тях обикаляли слуги и им наливали вино, а в средата на помещението били настанени певци и танцьори. Тронната ниша е била фланкирана от малки помещения за гости. В близост се намирала и банята (Hillenbrand 2002, 342-345). Описанието е дълго и детайлно и няма смисъл тук да се привежда. В случая за нас е важно, че според предназначението си, тези дворци са строени с идеята за многостранния облик на битието в тях – битие, наречено „la dolche vita".

Дали този „сладък живот" е протичал и в Крумовия дворец е трудно да се каже. В подкрепа на това частично свидетелства ватиканският аноним. По-вероятно е обаче, това да е само едно от многото предназначения на сградата. Не трябва да забравяме, че по това време този дворец е била единствената по рода си сграда в българското ханство. Разликите в плановете на омядските и крумовия дворци се дължат на разликите в тяхната функционалност. И ако Хирбет ал-Мафджар е бил един от много дворци в пустинята, в който принцът се е оттеглял за забавления, то Крумовият дворец е бил централното здание в ранносредновековната българска столица и като такова е служело за средище на властта.

Литература

Большаков 1999: О. Г. Большаков. Византия и Халифов в VII-X вв. – В: Византия между Западом и Востоком. Опит исторической характеристики. Санкт-Петербург, 1999.

Бояджиев 1976: С. Бояджиев. Дворцовата архитектура в Плиска – традиция и нови черти в българското изкуство. София, 1976.

Ваклинов 1968: С. Ваклинов. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI век. – Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий" – В. Търново, V, 1967/1968. Велико Търново, 1968, 125-162.

Ваклинов 1974: С. Ваклинов. Плиска за тридесет години. – Археология, XVI, 1974, 3, 28-38.

Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране

на старобългарската култура VI-XI век. София, 1977.

Ваклинов 1981: С. Ваклинов. Дворцовите центрове в Плиска и Преслав. – В: Плиска – Преслав. 2. София, 1981, 133-137.

Василева 1975: Д. Василева. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 283-312.

Василева 1987: Д. Василева. Укрепеният дворец в Плиска (реконструкция). – Известия на българското историческо дружество, XXXIX, 1987, 71-83.

Георгиев, Димитров 2005: П. Георгиев, Я. Димитров. Ранноукрепление на Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки-2004. София, 2005, 260.

Димитров 1995: Я. Димитров. Плиска. – В: Материали за картата на Средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска – Преслав. 7. Шумен, 1995, 247-263.

Дуйчев 1937: И. Дуйчев. Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. – Списание на БАН, LIV, 1937, 147-188.

Казарян 2001: А. Ю. Казарян. Архитектура Армении IV-VI веков и особенности раннехристиянской традиции в соседних странах. – Византийский временник, 60, 2001, 126-158.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959.

Михайлов 1964: С. Михайлов. Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарскатамонументалнаархитектура. – Археология, VI, 1964, 2, 13-22.

Миятев 1940-1942: К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – Известия на Българския археологически институт, XIV, 1940-1942, 71-135.

Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

Овчаров и др. 1980: Д. Овчаров, Т. Тотев, А. Попов. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. София, 1980.

Рашев 1995: Р. Рашев. Плисковският аул. – В: Плиска – Преслав. 7. Шумен, 1995, 10-22.

Рашев 2004: Керамични съдове от подземния ходник на Крумовия дворец в Плиска. – В: Плиска – Преслав. 10. Шумен, 2004, 61-100.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Рашев, Димитров 1999: Р. Рашев, Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.

Рашев, Станилов 2003: Р. Рашев, С. Станилов. Проучвания в Дворцовия център и на тайните ходници в Плиска през 2003 г. – Археология, XLIV, 2003, 4, 64.

Рашев и др. 2004: Р. Рашев, С. Станилов, М. Инкова. Проучване на тайни ходници във Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки, 2003. София, 2004, 170-171.

Чобанов 2008: Т. Чобанов. Свещените дворци на българските канове. София, 2008.

Чобанов 2010: Т. Чобанов. Изследвания върху културата на старите българи. София, 2010.

Якобсон 1968: А. Л. Якобсон. К изучения раннесредневековой болгарской архитектуры (Армянские параллели). – Византийский временник, XXVIII, 1968, 195-206.

Brubaker, Haldon 2001: L. Brubaker, J. Haldon. Byzantiumin the Iconoclast Era (ca 680-850): the Sources. An annotated survey. Carnwall, 2001.

Creswell 1969: K. A. C. Creswell. Early Muslim architecture. Umayyads. A. D. 622-750. Oxford, 1969.

Ettinghausen 1972: R. Ettinghausen. From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic world. Three modes of artistic influence. Leiden, 1972.

Ettinghausen, Grabar 1987: R. Ettinghausen, O. Grabar. The art and architecture of Islam: 650-1250. Somerset, 1987.

Fiedler 2008: U. Fiedler. Bulgars in The Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research. – In: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. ed. by F. Curta. Leiden-Boston, 2008, 152-236.

Grabar 1970: O. Grabar. Three Seasons of Excavations at Qasr al-Hair Sharqi. –Ars Orientalis, 8, 65-85.

Grabar et al. 1960: O. Grabar, J. Perrot, B. Ravani and M. Rosen. Sondages à Khirbet el-Minyeh. – Israel Exploration Journal, 10 (4), 1960, 226-243.

Grabaretal. 1978: O. Grabar at al. City in the Desert. Qasr al-Hayr East. Harvard Middle Eastern Monograph Series, 1978.

Hillenbrand 2002: R. Hillenbrand. La dolce vita in Early Islamic Syria: The evidence of Later Umayyad palaces. – In: Early Islamic art and architecture. ed. by J. M. Bloom. Suffolk, 2002, 333-371.

Janin 1950: R. Janin. Constantinople Byzantine. Developpement urbain et repertoire topographique. Paris, 1950.

Mango 1985: C. Mango. Le développement urbain de Constantinople (IVe-VII esiècles).Paris, 1985.

Miatev 1936: K. Miatev. Der Grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel.– Известия на археологическия институт, X, 1936, 136-144.

Petersen 1996: A. Petersen. Dictionary of Islamic architecture. London, 1996.

Petersen 2005: A. Petersen. The towns of Palestine under Muslim Rule AD 600-1600. British archaeological reports. International Series, 1381, 2005.

Rashev 1983: R. Rashev. Pliska – The First Capital of Bulgaria. – In: Ancient Bulgaria. Part 2. Nottingam, 1983, 255-267.

Schick 1995: R. Schick. The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule. A Historical and Archaeological Study. Princeton, 1995.

Yerasimos 2005: S. Yerasimos. Constantinople. Istanbul's Historical Heritage. Paris, 2005.

KRUM'S PALACE IN PLISKA

Andrey Aladzhov

Summary

The work presents a general review of the bibliography concerning the Krum's Palace. The author comments the functions, date, planning and origins of the architectural model within the context of its age.

According to the main conclusion drawn, the connection of the Krum's Palace with the Omayad palaces outside the Capital city is beyond any doubt. The similar political evolution of the early Caliphate and of Bulgaria grounded on the aggression against the neighbouring Eastern Empire, the conquest of territories of rich antique heritage, the desire to demonstrate power by means of monumental architecture, and the ambition to capture Constantinople – we have to consider all of this as a similar cultural background giving launch to the rise of architectural model of huge multi-functional fortified palaces. The phenomena are successive in time determined by the chronologically earlier expansion of the First Arabian Caliphate, as well as by Byzantium the latter playing the role of a cultural mediator that transfers and also adopts architectural models. The Krum's Palace in Pliska has been pointed to as a model that may contribute to reconstruction of the Byzantine civil architecture pattern in the Capital city during the age of the iconoclasms.

АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ ЮЖНО ОТ ГРОБА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ В ПЛИСКА

Валери Григоров

През 2008 г. се проведоха разкопки южно от гроба на Карел Шкорпил. Изкопите се намират в реперен квадрат В-11, в североизточната част на Вътрешния град в Плиска. В тази част разкопки са провеждани през 1968 г. от Ат. Милчев. Те са били във връзка с прокопаването на траншеи за поставяне на водопроводни тръби. Тогава е проучена площ от около 200 м^2, обозначена като сектор „Г". Разкрити са били няколко жилища-полуземлянки и пещи, датирани в X- началото на XI в. Резултатите от разкопките са публикувани в сборник „Преслав", том 3 (Милчев 1983, 211-227).

През 2008 г. разкопките в района бяха подновени[1]. Южно от сектора на Ат. Милчев заложихме седем изкопа на площ от 170 м^2 (обр. 1). Целта бе да се продължи системното проучване в тази част на Вътрешния град. В настоящата статия ще бъдат цялостно представени всички археологически структури и находки в контекста на стратиграфските данни[2].

Установени бяха три последователни хоризонта, в които са регистрирани археологически структури (обр. 2). Информацията от профилите (обр. 11) също показа наличието на три основни културни пласта. Най-горният пласт е с дебелина от 20 до 40 см и само на отделни места достига до 50 см. Той се състои от сиво-кафява смесена пръст. Под него следва втори културен пласт с дебелина от 20 до 50 см съставен от сиво-черна, на места рохкава пръст. Под него следва трети пласт от жълто-сива трамбована пръст. Тя лежи върху нивото на стария хумус, който е на дълбочина около 1 м от сегашното ниво. От стария хумус са запазени само отделни незасегнати петна.

Най-горният пласт (орница), който активно е подлаган на механизирана земеделска обработка, е с дебелина около 30-40 см. В него не са запазени очертания от археологически структури. Проучването на орницата беше извършено на два пласта от по 20 см. При покъсната обработка на материалите се установи, че има смесване на предмети от пластовете и стратиграфски е по-правилно те да се отнесат към един общ времеви период, макар и в по-широки граници (втора половина на X- първа половина на IX в.).

В най-горния пласт (дълбочина 0-0,20 м) се откриха няколко фрагмента от тухли, парченца олово и желязо, бучки стъклена шлака, част от ремъчен накрайник (**обр. 3**, *2*), половинка от

1 Разкопките бяха проведени от доц. д-р Валери Григоров и гл. ас. д-р Андрей Аладжов от НАИМ-БАН.

2 В две предварителни статии са представени откритите при разкопките няколко печата и коланни гарнитури (виж. Григоров, Аладжов 2009, 147-155; Аладжов, Григоров 2009, 185-190).

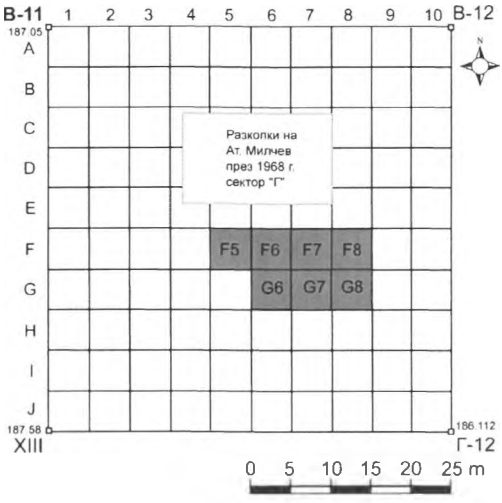

Обр. 1. План на изкопите в реперен квадрат В-11

волска подкова (обр. 3, 3) и един нож (обр. 3, 4).

В квадрат F8, на дълбочина 0,20 м, се откри печат на цар Петър и царица Мария (обр. 3, 1). Находката вероятно е с нарушена стратиграфска позиция, намери се непосредствено до едно от посадените кайсиеви дървета и не е изключено да е извадена от по-долен културен пласт при изкопаването на ямата. Печатът е с лошо качество. На едната страна е изписан кръгов надпис, от който се разчита името ΠЄTPOC, разположено в лявата половина на полето. В дясната половина също има следи от кръгов надпис, но там буквите не могат да бъдат сигурно определени. В средата на печата личи много неясно изображение на две (човешки ?) фигури. В горното ляво и дясно поле може да се разпознае трилистникът върху коронките на царицата и царя, а в средата на полето слабо се очертава вертикално изправената дръжка на скиптъра (Григоров, Аладжов 2009, 148). Съпоставката с други, по-добре запазени, екземпляри, позволява находката да се отнесе към най-многобройната група печати, където Петър и Мария са представени като съвладетели. Тези печати се датират в началните три десетилетия на управлението им (Герасимов 1976, 129-130; Юрукова 1980, 3-12, 1990, табл. II-12; Йорданов 1993, 28, табл. 5-1; 2001, 60-63, табла VI-82-91, VII-92-110а).

В първия пласт на орницата (0-0,20 м) се откриват предимно фрагменти от керамика с врязана украса от успоредни прави или вълнообразни линии, нанесени с гребеновиден инструмент (обр. 4). Съдовете, предимно гърнета, са изработени на бързо и на бавно колело от не добре пречистена глина. Изпечени са сравнително добре. Сред фрагментите се откриват също части от стомни, един фрагмент от стомна с глазирана релефна украса, един фрагмент с излъскана мрежовидна украса, един фрагмент от делва, изработена на бързо колело и украсена с назъбено „колелце". Технологичната и типологичната характеристика на фрагментите позволява те да се датират в края X- първа половина на XI в.

Във втория пласт (дълбочина 0,20-0,40 м) се откриха по-голям брой предмети. Сред по-важните е една апликация за ремък с правоъгълна форма (обр. 3, 5). В центъра ѝ е направен малък правоъгълен прорез. Лицевата страна е украсена с релефен правоъгълник с оформени пъпки в четирите ъгли (Аладжов, Григоров 2009, 186-187). Според функционалното групиране на Ст. Станилов тази апликация попада в групата на правоъгълните с релефна украса по лицевата страна (Станилов 1994, 182,

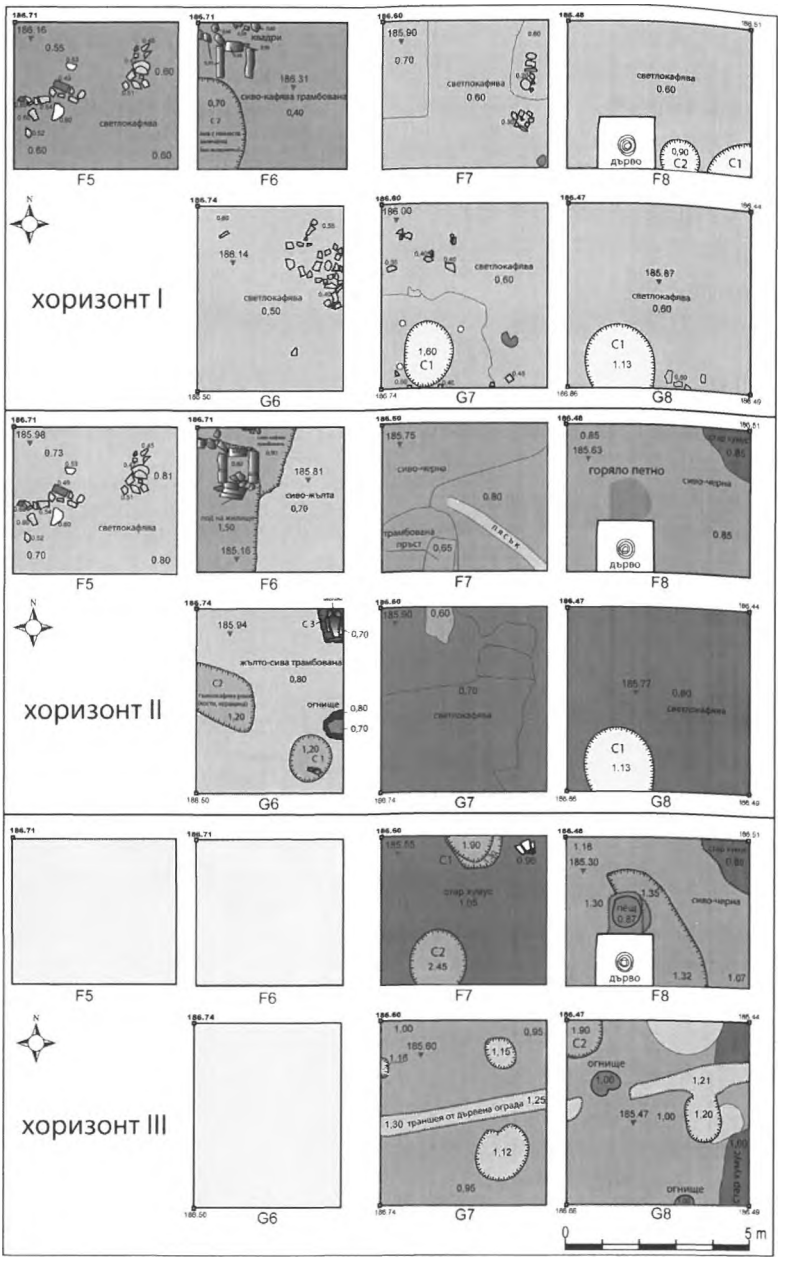

Обр. 2. Археологически структури, установени в трите хоризонта

183, 186, обр. 3-5, обр. 4-2). Други подобни апликации (случайни находки от Североизточна България) са известни от фонда на Варненския археологически музей (Плетньов 1997, 252, таблица I 11-13).

От пласта произхождат също три сърцевидни апликации от различни типове (обр. 3, 6-8). Те са сред най-широко разпространените у нас. Върху лицевата страна на едната апликация е врязана сърцевидна релефна украса

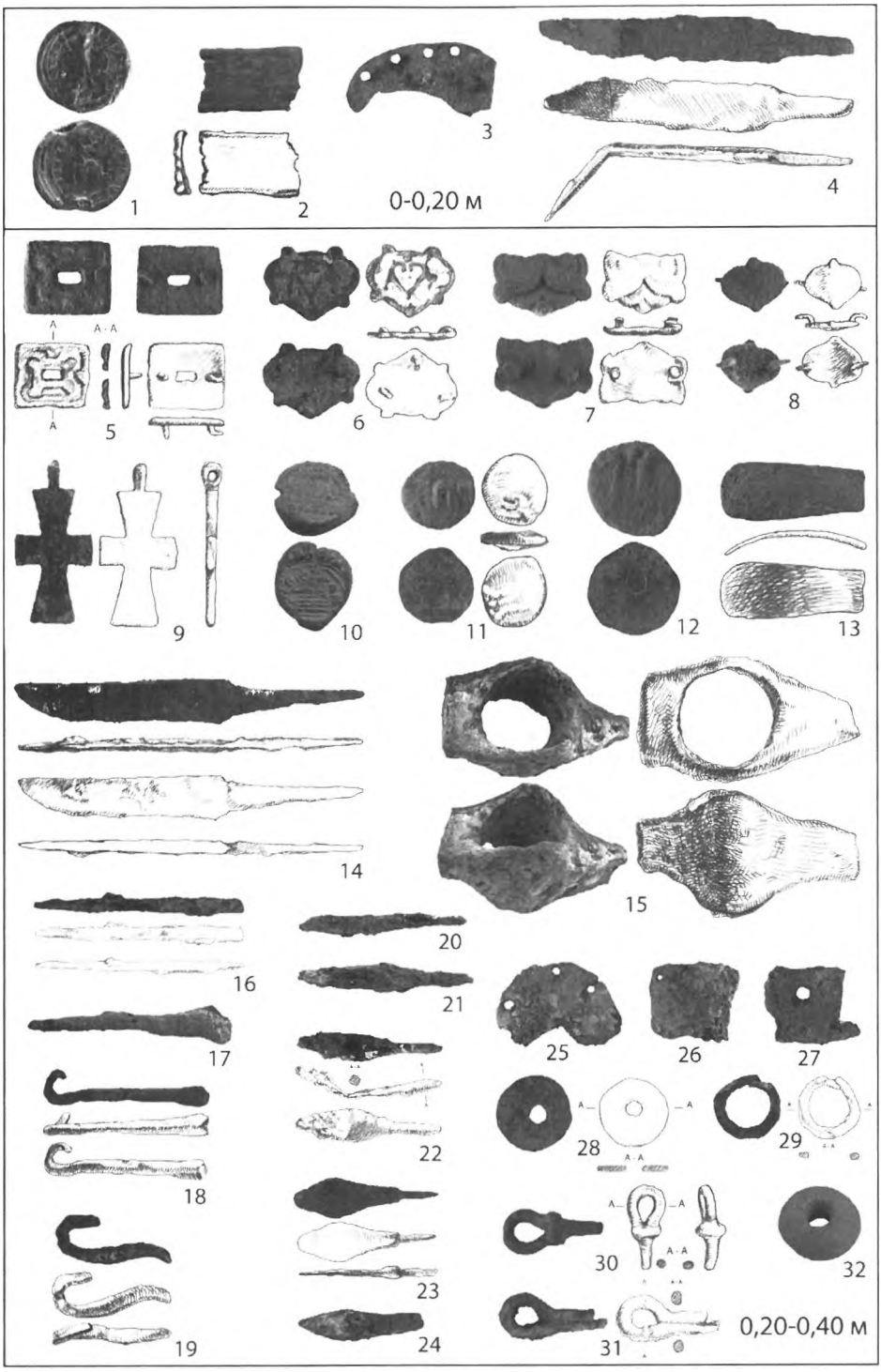

Обр. 3. Находки, открити в най-горния пласт (орница)

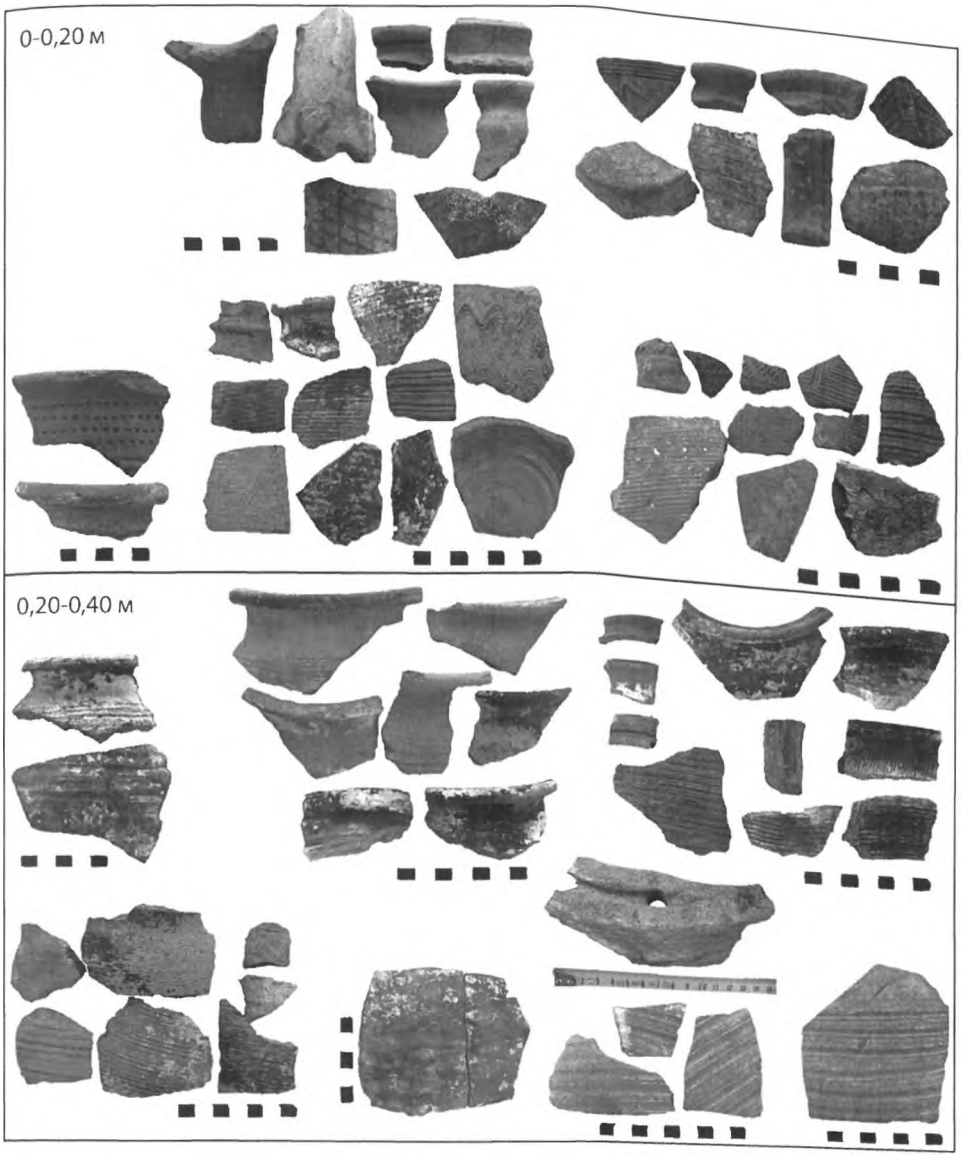

Обр. 4. Керамични фрагменти от най-горния пласт (орница)

(обр. 3, 6). По класификацията на Ст. Станилов тя се числи към вид В, IV тип, подтип 4 (Станилов 1991, 11, 50, табло X-69). Подобни апликации често се откриват в Плиска и Преслав (Станилов 1995, 117, обр. 5-53; Витлянов 2007, 257, табл. II-3; Рашев 2008, 156, табло LXXV-14). Втората апликация е украсена с разклонени релефни повлеци, спускащи се от центъра към долния край, завършващи с по една пъпка (обр. 3, 7). Близки аналогии са известни от Плиска (Станилов 1995, 115, 116, обр. 4-36-39). Третата апликация е с изчистена форма

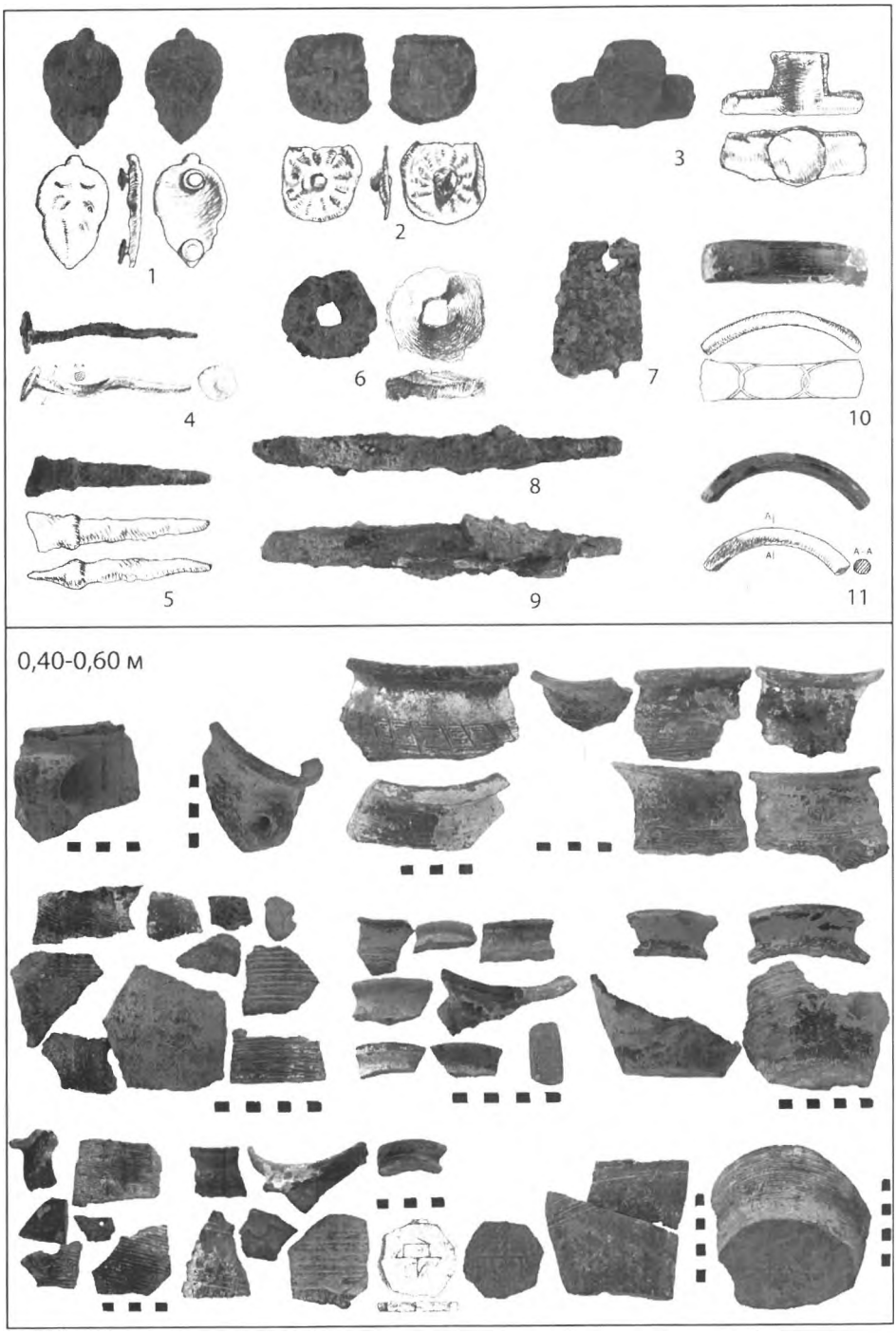

Обр. 5. Находки и керамични фрагменти, открити в третия пласт (дълбочина 0,40-0,60 м)

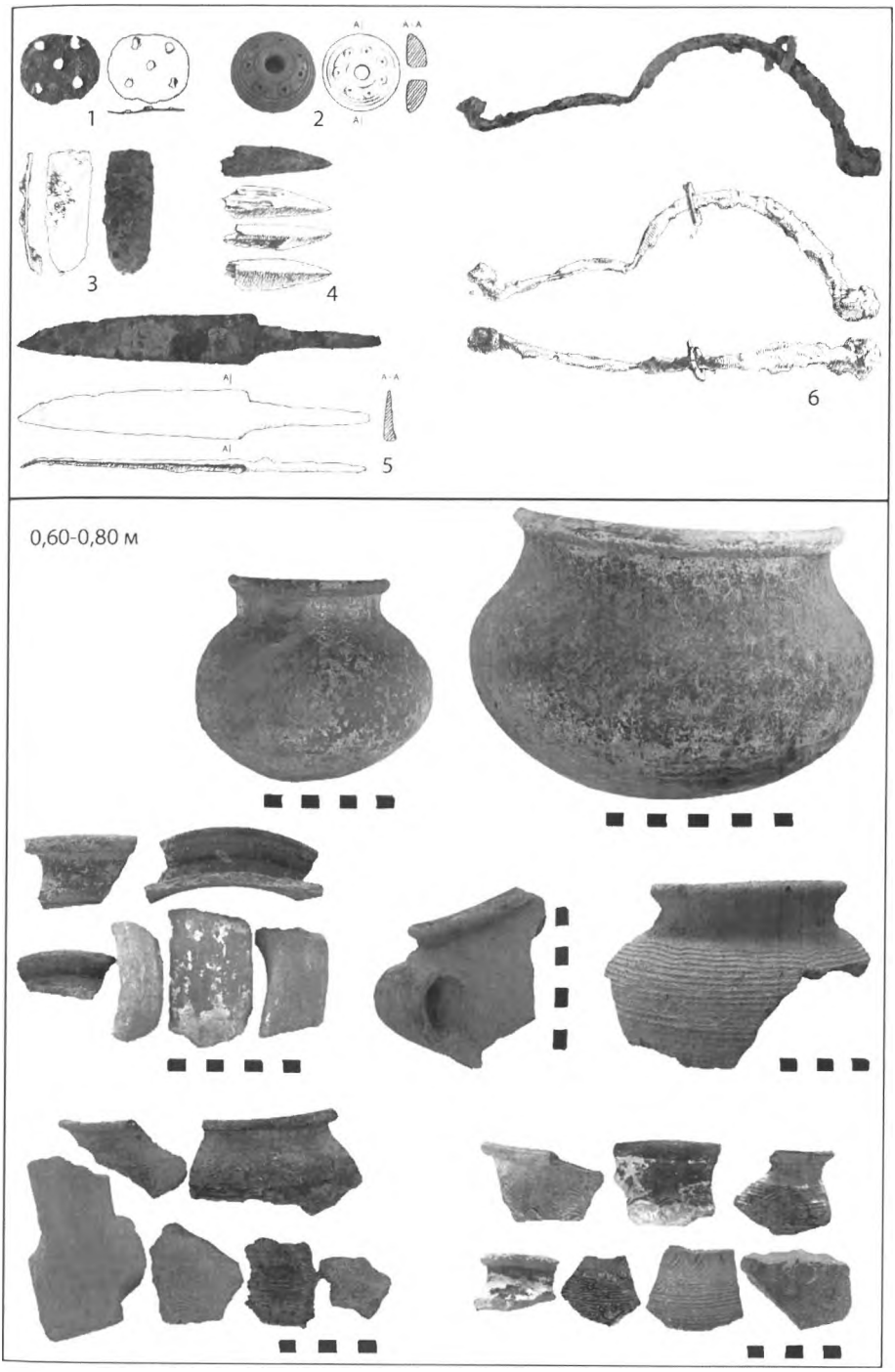

Обр. 6. Находки и керамични фрагменти, открити в четвъртия пласт (дълбочина 0,60-0,80 м)

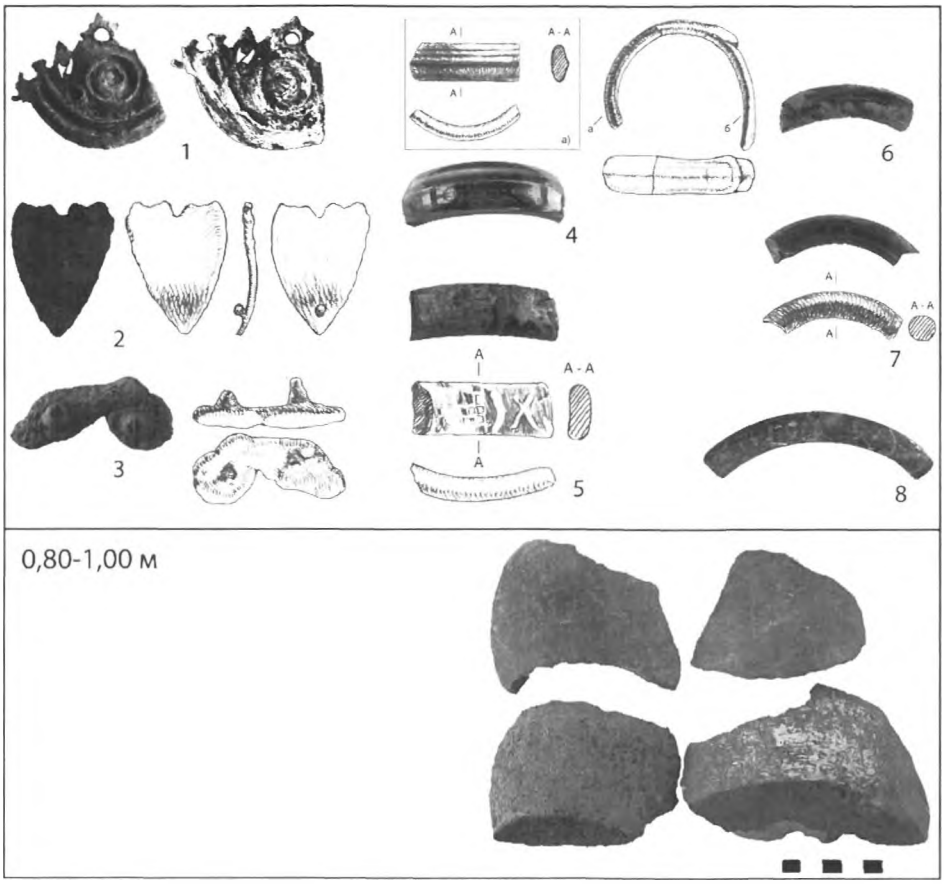

Обр. 7. Находки и керамични фрагменти, открити в петия пласт (дълбочина 0,80-1 м)

без украса, с една пъпка, представляваща дръжка на листо (обр. 3, 8). Лицето е изпъкнало, разделено по дължината от слабо изразен релефен ръб. По класификацията на Ст. Станилов тя се числи към вид B, I тип, подтип 1 (Станилов 1991, 7, 48, табло V-24).

В пласта са намерени още един нагръден кръст (обр. 3, 9), фрагмент от бронзова гривна (обр. 3, 13), нож (обр. 3, 14), върхове на стрели (обр. 3, 20-24), две силно износени монети (обр. 3, 11-12), занаятчийско чукче (обр. 3, 15), бронзова закопчалка (обр. 3, 30), панта (обр. 3, 31), глинен прешлен за вретено (обр. 3, 32). Откриват се също парченца от силно корозирало желязо, парченца олово, стъкло, буци желязна и стъклена шлака, парчета керемиди. Голяма концентрация на животински кости се регистрира в квадрати F7, F8, G7, G8, а в южната част на квадрат G7 се откри част от конски череп.

Една от най-интересните находки е намереният оловен печат на Писота вардарий (обр. 3, 10). Той е открит в квадрат G8 (Григоров, Аладжов, 2009 149-150, обр. 4). Печатът е със сравни-

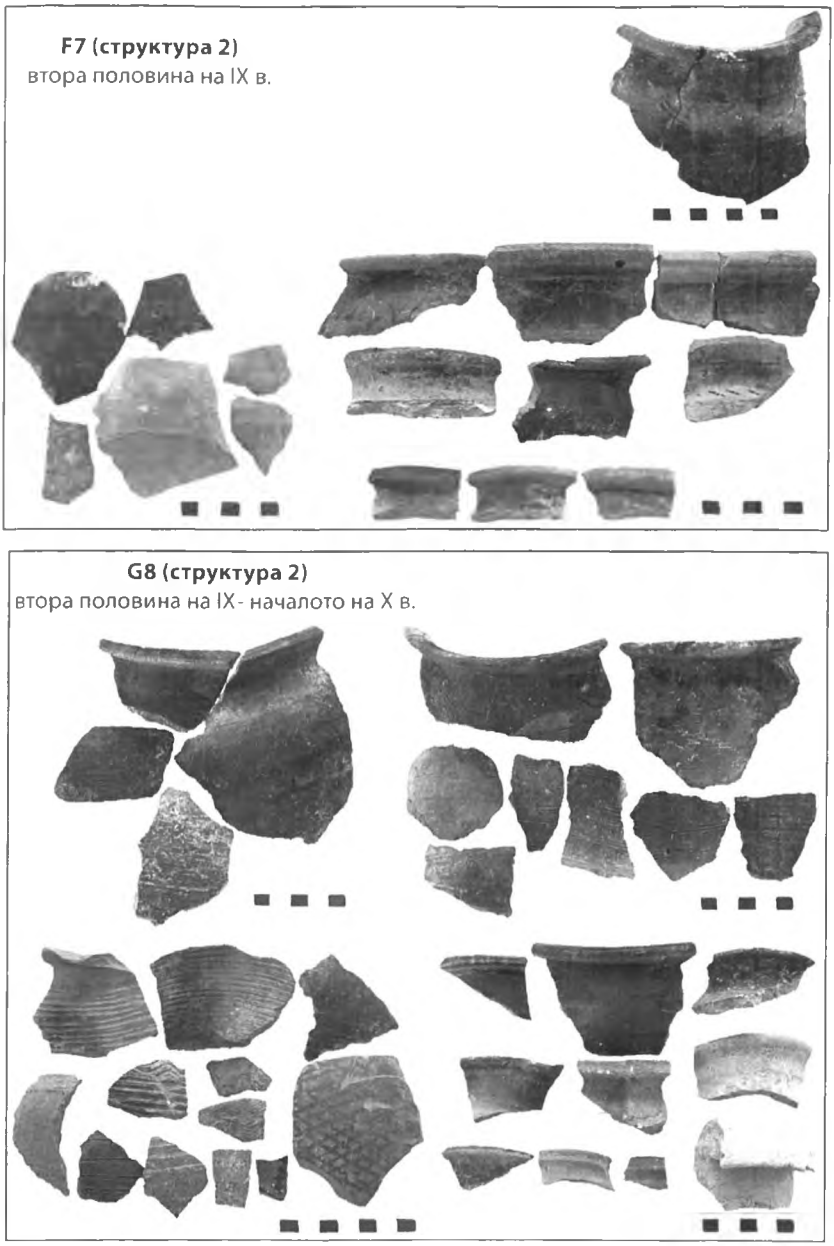

Обр. 8. Керамични фрагменти, открити в структури F7 (структура 2) и G8 (структура 2)

телно малки размери: диаметър – 15/16 мм, максимална дебелина – 6 мм, минимална дебелина – 2 мм, тегло – 9.7 г На лицевата страна на печата е изпи-сан кръгов надпис, от който се разчита: KЄR..ΘH. Над надписа личи полуокръжност от двоен зрънчест бордюр. В центъра на печата са изобразени шест

успоредни резки (стъпала), рамкирани в горния край с дъга.

На опаката страна е изписан надпис в три реда, от който се разчита:

.HC
ARAP
.APIW

Керамиката от втория пласт (0,20-0,40 м) също е представена предимно от гърнета с врязана украса, характерни за втората половина на X- първа половина на XI в. (обр. 4). Сред фрагментите се откриват също части от стомни, едно устие от котел с вътрешни уши, каквито се срещат често в Плиска в пластове от края на X- първа половина на XI в. и фрагменти от сива дебелостенна делва с врязана мрежовидна украса и излъскана повърхност. Съпоставката между керамиката от различните пластове показа, че намерените в орницата фрагменти са по-силно натрошени, очевидно от постоянната земеделска обработка. Същевременно керамичните фрагменти от по-долните пластове, разположени на дълбочина след 0,40 м, са по-големи, като се откриват и характерни части, които позволяват реконструкция на цели форми.

На дълбочина 0,40-0,60 м (хоризонт I) се очертаха първите археологически структури. В квадрати F5, F7, G6 и G7 се разкриха струпвания от камъни от разрушени леки наземни постройки. В югозападната част на квадрат F6, на дълбочина 0,40 м, се очерта яма (структура 2). В нея се откриха няколко керамични фрагмента, характерни за края на X- началото на XI в. (обр. 9). Северно от ямата се разчистиха няколко добре обработени и оформени камъни, подредени на буквата „П".

В югоизточния ъгъл на квадрат F8, на дълбочина 0,40-0,50 м, се очертаха две ями (структура 1 и структура 2). В тях се откриха животински кости и керамични фрагменти, характерни за X в. (обр. 9).

В югозападния ъгъл на квадрат G8, на дълбочина 0,55-0,60 м, се очерта яма (структура 1). В пълнежа ѝ се откриха керамични фрагменти от гърнета с врязана украса, характерни за края на IX-X в. (обр. 9; обр. 12). Дъното на ямата достига дълбочина 1,13 м. В югозападния ъгъл на квадрат G7, на дълбочина 0,55 м, се очерта яма (структура 1). Дъното ѝ достига дълбочина 1,60 м. Симетрично около ямата са установени три малки дупки от колове. В пълнежа на ямата се откриха фрагменти от гърнета с врязана украса и дръжки от амфоровидни стомни, характерни за края на IX-X в. (обр. 9). В горната част от пълнежа на ямата бяха намерени и част от желязна подкова и още един оловен печат на Писота вардарий (Григоров, Аладжов 2009, 150-152, обр. 7). Печатът е с диаметър – 15 мм, максимална дебелина – 6 мм, минимална дебелина – 5 мм, тегло – 9.69 г На лицевата страна в кръг са врязани седем успоредни резки (стъпала), надпис липсва.

На опаката страна има надпис в три реда, от който се разчита:

+ПНС
ARA
.APIW

Прави впечатление, че независимо от това, че двата печата на Писота са намерени на няколко метра един от друг, те са били отпечатани с различни матрици.

В третия пласт (дълбочина 0,40-0,60

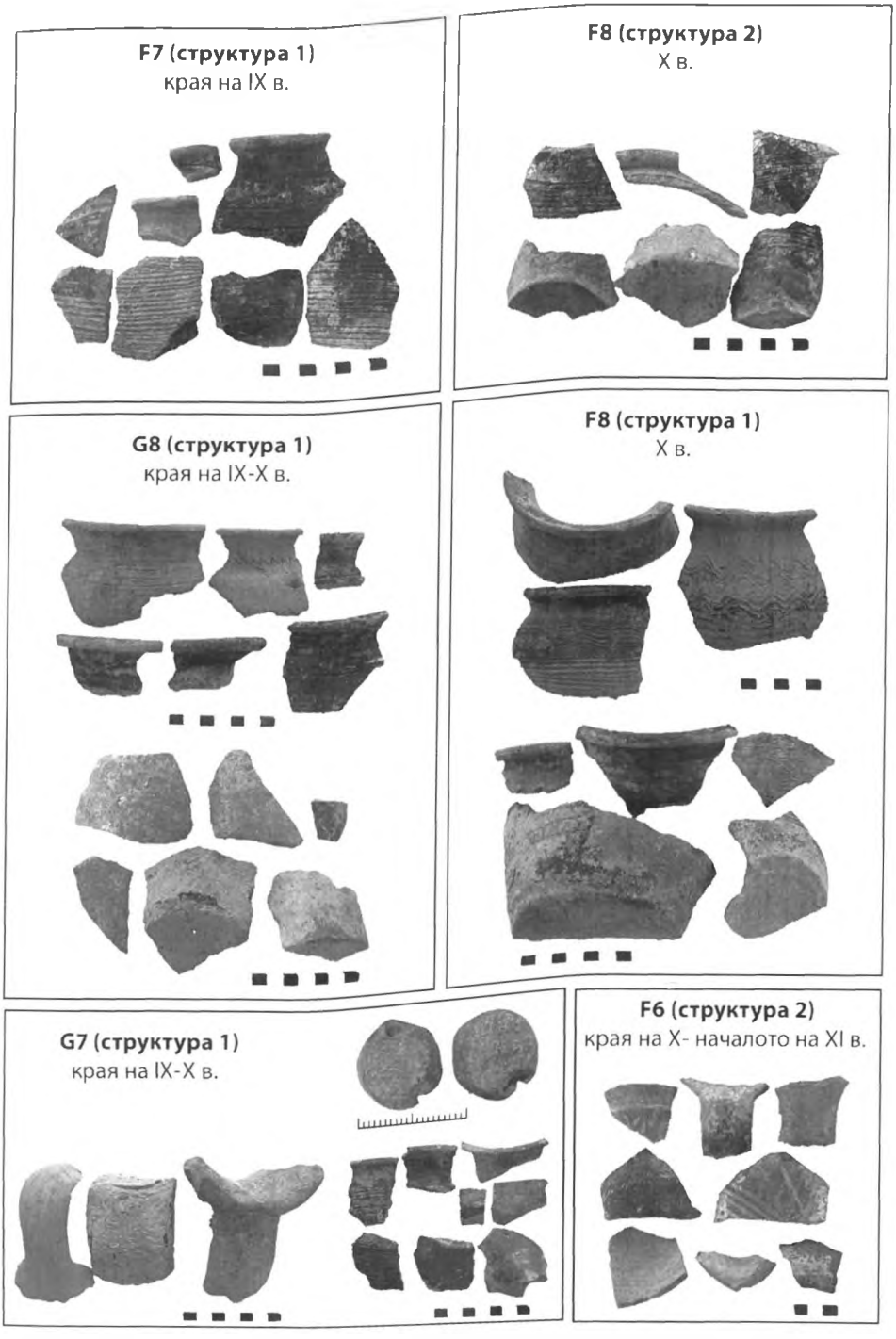

Обр. 9. Керамични фрагменти, открити в структури: Квадрат F7 (структура 1); Квадрат G8 (структура 1); Квадрат G7 (структура 1); Квадрат F8 (структура 2); Квадрат F8 (структура 1); Квадрат F6 (структура 2)

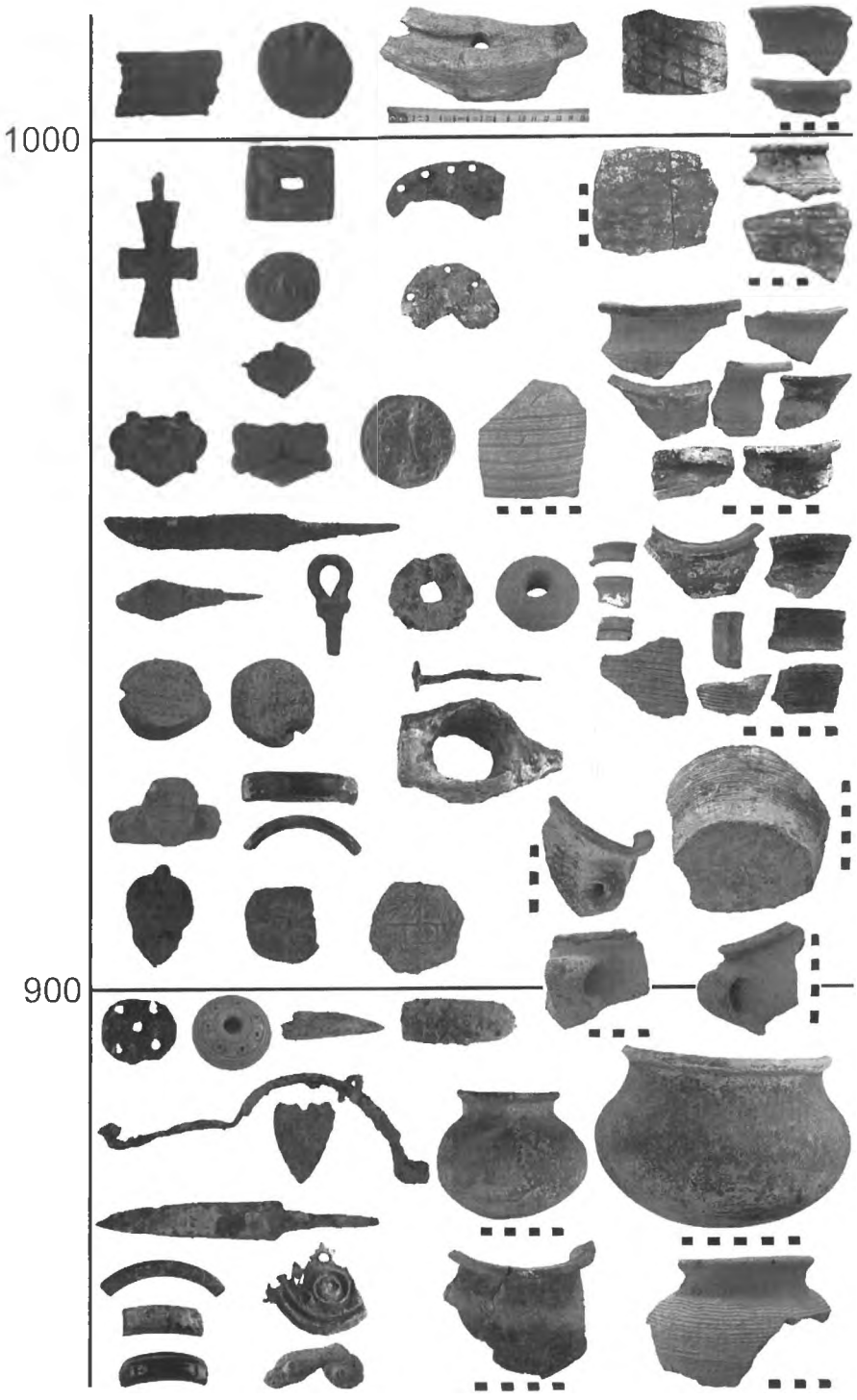

Обр. 10. Относителна хронологична скала на находките

м) се откриха две апликации (една сърцевидна (листовидна) (обр. 5, 1) и една кръгла с щампована украса (обр. 5, 2), пирони (обр. 5, 4), части от стъклени гривни (обр. 3, 10-11) и фрагменти от синьо-зелено прозоречно стъкло. В пласта се откриват още оловни парчета и части от железни предмети. Голяма концентрация на животински кости се установи в квадрат F7. В този културен пласт се намират предимно гърнета, изработени от недобре пречистена глина с кафяв, на места опушен- до черен цвят. Повърхността е украсена с врязани хоризонтални успоредни линии или редуващи се успоредни или вълнообразни линии (обр. 12). При един от фрагментите горният пояс на украсеното поле е пресечен от напречни къси врязани линии, нанесени под наклон. Гърнета с подобна форма и украса са открити в жилища в югозападната част на Външния град на Плиска, датирани в IX в. (Балабанов 2004, 107, обр. 5 *9, 12*; 130, обр. 25 *2, 4*). В хронологията на Р. Рашев съдове с такава украса са датирани в края на IX- началото на X в. (Рашев 2008, 562, табло CIX). В пласта се откриват още фрагменти от амфоровидни стомни, едно дъно с релефен отпечатък, фрагмент с врязан знак „Y“ и части от сиви излъскани гърнета с „тунелести“ дръжки, захванати за горната част на плещите. Гърнета с „тунелести“ дръжки са известни още от езическия период, откриват се в гробове от VIII- средата на IX в. (Fiedler 1992, 141-142; Рашев 2008, 562, табло CXIII *1-3*). Най-късните типове се откриват в християнски гробове и културни пластове и жилища от края на IX- началото на X в. (Балабанов 2004, 104, обр. 3 15; 159; Димитров 2004, 180, обр. 6 *4*; 182; Dončeva-Petkova 2007, 302, fig. 9 *2-4*). Технологичната и типологичната характеристика на фрагментите от третия пласт позволява той да се датира предимно в края на IX и първа половина на X в.

На дълбочина 0,60-0,80 м (хоризонт II) се разкриха по-ранни археологически структури. В западната половина на квадрат F6, на дълбочина 0,70 м, се очерта насип на вкопано жилище. В североизточния му ъгъл е изградено каменно съоръжение (обр. 13, 1). То представлява затворена от три страни касета с размери 0,80 х 0,90 м. От южната страна са оформени две стъпала, които слизат в дълбочина до 55 см. Не е изяснено предназначението на съоръжението. Може да се предположи, че е използвано като долап (каменна полица), изграден в ъгъла на помещението. В насипа на жилището, на дълбочина 0,80 м, се откри луксозен костен пришлен за вретено – грижливо полиран и украсен с кръгчета и успоредни линии (обр. 6, 2).

В южната част на квадрат F7, на дълбочина 0,65 м, се разчисти петно от трамбована светла пръст (вероятно ходово ниво). Петното продължава и в северната част на квадрат G7. В пласта се откри желязна дръжка от ведро (обр. 6, 6) и костено шило (обр. 6, 4), както и голямо количество керамични фрагменти.

В квадрат G6, на дълбочина 0,80 м, се очертаха няколко структури. В югоизточния ъгъл се разкри малка яма (структура 1). Северозападно от нея се проучи втора по-голяма яма (структура 2), запълнена с тъмнокафява рохкава пръст, в която се откриват жи-

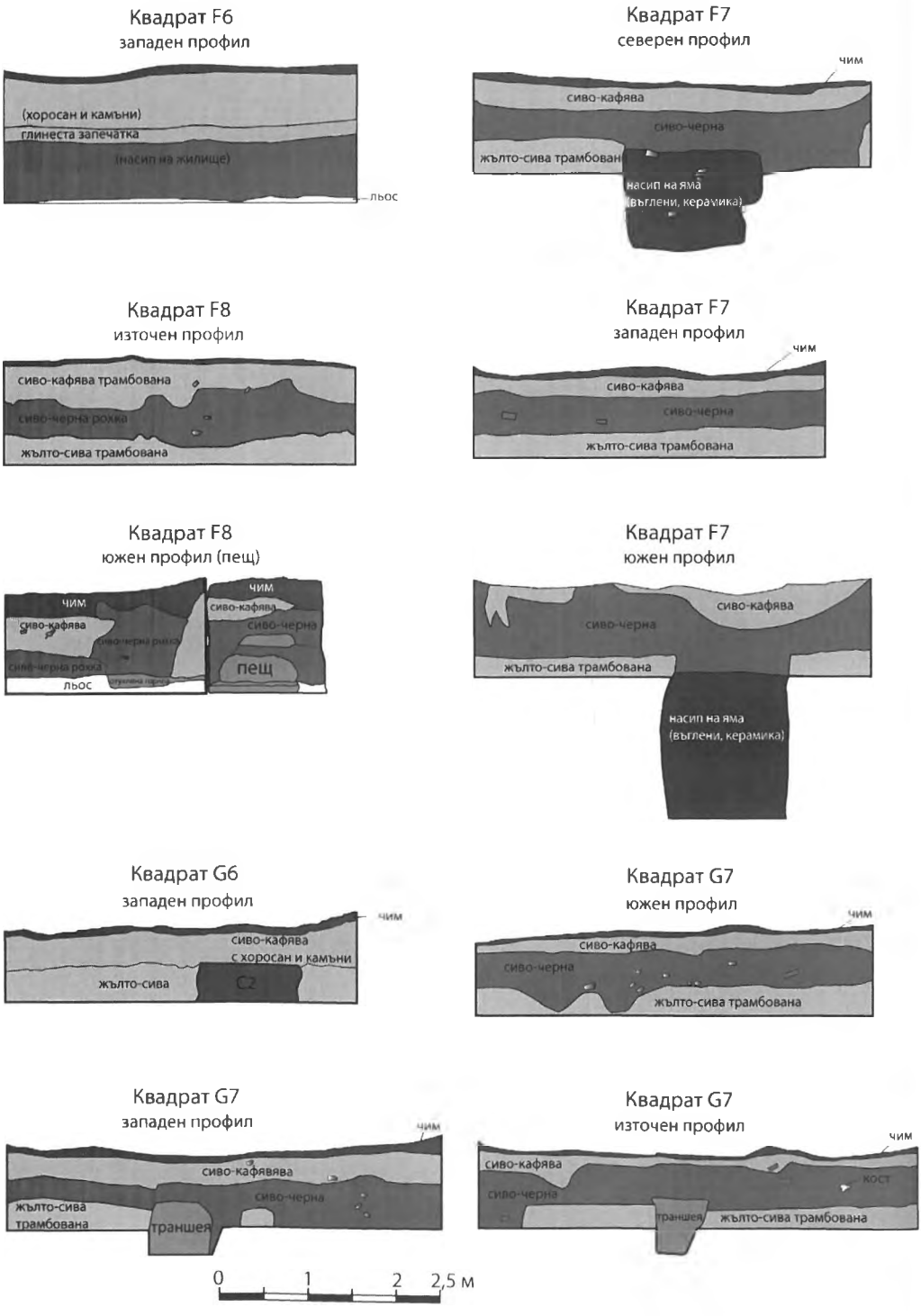

Обр. 11. Профили

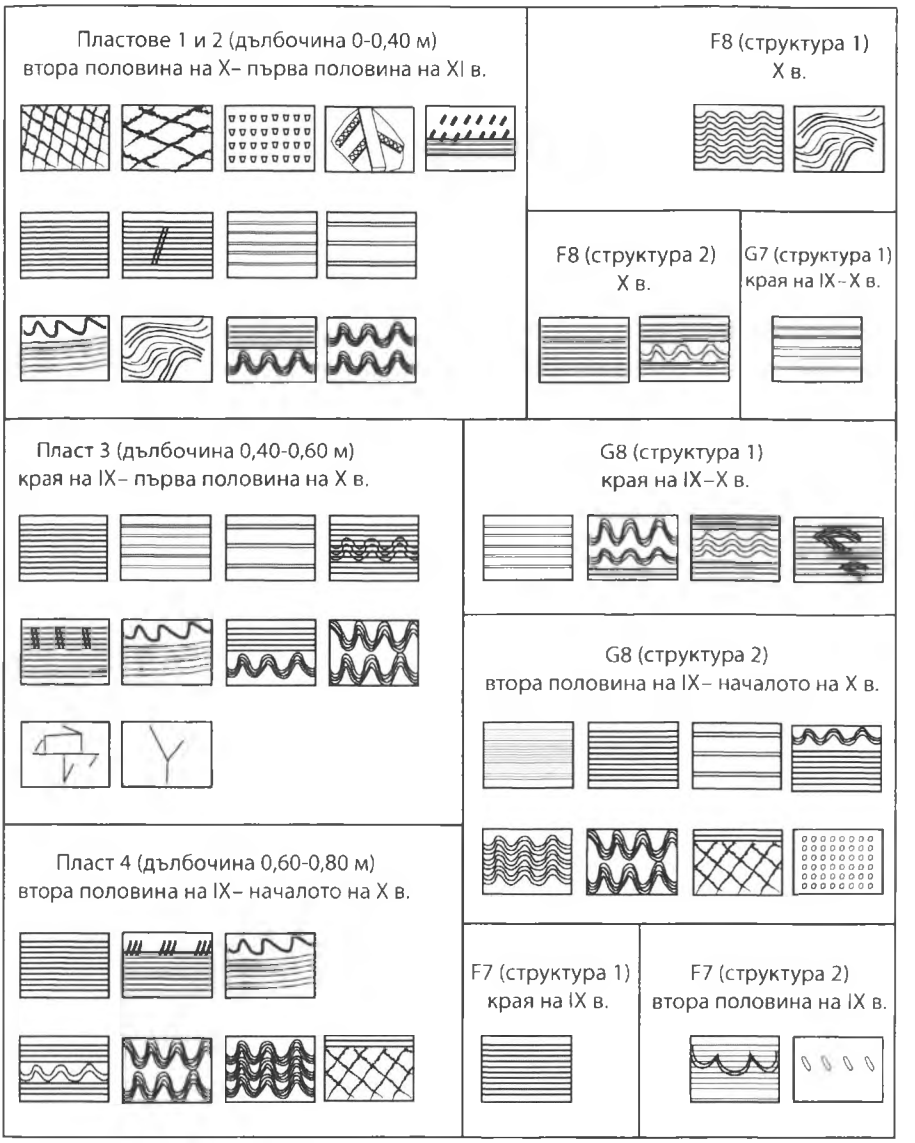
Пластове 1 и 2 (дълбочина 0-0,40 м)
втора половина на X– първа половина на XI в.
F8 (структура 1)
X в.
F8 (структура 2)
X в.
G7 (структура 1)
края на IX–X в.
Пласт 3 (дълбочина 0,40-0,60 м)
края на IX– първа половина на X в.
G8 (структура 1)
края на IX–X в.
G8 (структура 2)
втора половина на IX– началото на X в.
Пласт 4 (дълбочина 0,60-0,80 м)
втора половина на IX– началото на X в.
F7 (структура 1)
края на IX в.
F7 (структура 2)
втора половина на IX в.

Обр. 12. Варианти на украса на керамичните фрагменти, дадени в стратиграфска последователност

вотински кости и няколко фрагмента керамика. Дъното и на двете ями достига дълбочина 1,20 м. В североизточния ъгъл на квадрата се разкри трета яма (структура 3), запълнена с ломени камъни. В източния профил се разчисти обгоряло петно от огнище.

В четвъртия пласт (дълбочина 0,60-0,80 м) се откриха сравнително малко предмети: една кръгла медна апликация с пет симетрично разположени отвора (обр. 6, 1), правоъгълна желязна плочка от ризница (обр. 6, 3), един добре запазен нож (обр. 6, 5) и една метална дръж-

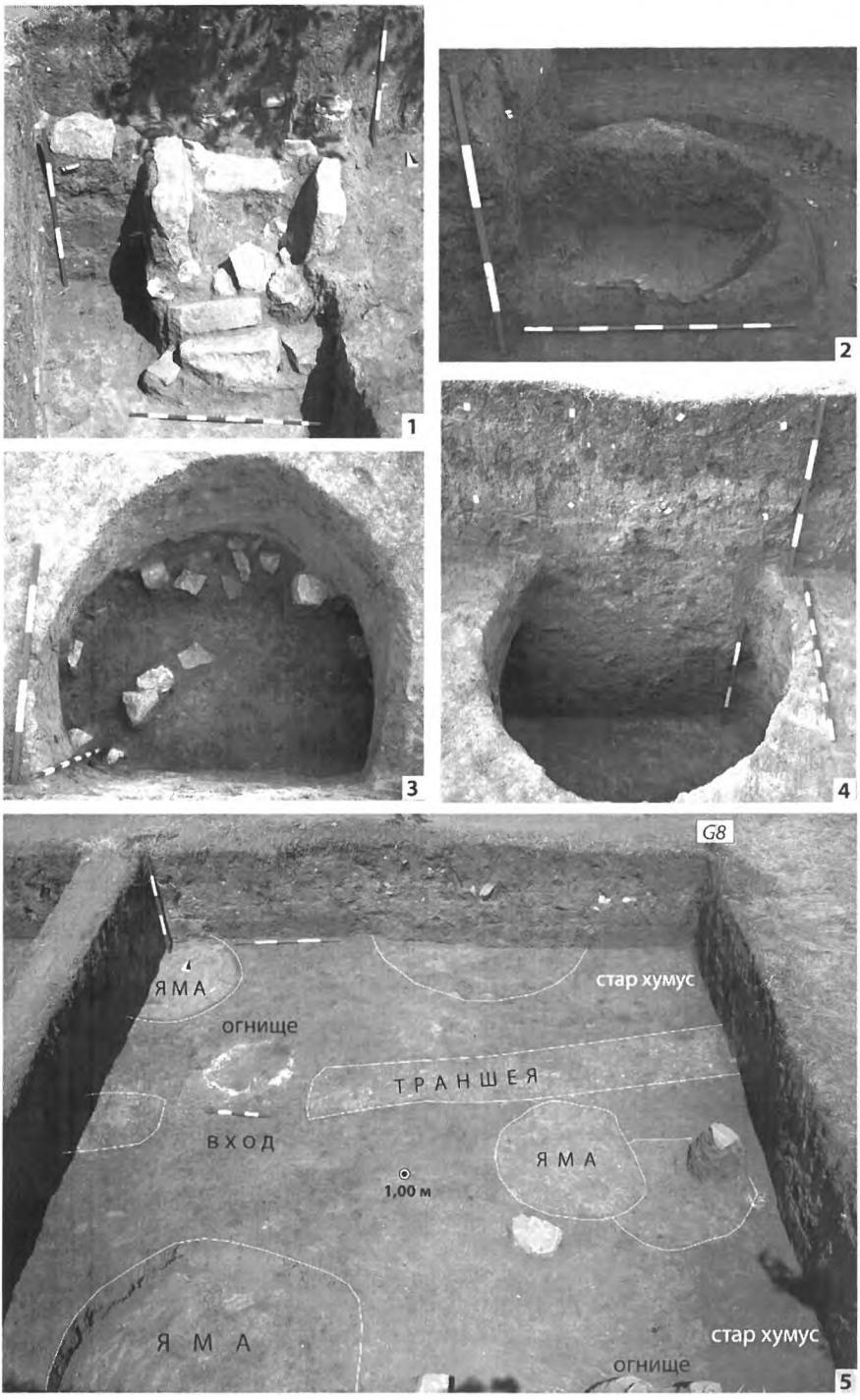

Обр. 13. 1. Каменно съоръжение; 2. Пещ; 3. Квадрат G8 (структура 2); 4. Квадрат F7 (структура 2); 5. Структури в квадрат G8

ка, вероятно от дървено ведро (обр. 6, 6). В този културен пласт се откриват предимно гърнета, изработени от недобре пречистена глина с кафяв, опушен- на места до черен цвят. Повърхността е украсена с врязани хоризонтални успоредни линии или редуващи се прави и вълнообразни линии (обр. 12). Откриват се също дръжки от амфоровидни стомни. Няколко от фрагментите принадлежат на съдове, покрити със светлозелена глазура. Особено характерни за този пласт са намерените два големи фрагмента от сиво-черни гърнета (делви), изработени на ръчно колело от добре пречистена глина. Повърхността на съдовете е излъскана. Едното гърне (делва) е с малки размери. То има сферично тяло, сравнително висока шийка и извито навън устие. Стените на съда са украсени с мрежовиден излъскан мотив. Фрагментът позволява да се реконструират формата и размера на съда. Максималният диаметър на гърнето е 19,4 см, а диаметърът на устието е 12 см. Втората делва е значително по-голяма. Тялото е скъсено, силно издуто в средата, плавно преминаващо към шията, устието е извито навън. Максималният диаметър на съда е около 29 см, диаметърът на устието е 22,5 см, а височината е 19 см. Подобни съдове са известни от жилище в югозападната част на Външния град на Плиска (Балабанов 2004, 135, обр. 31, *8*), а също и от южната част на Вътрешния град на Плиска (Димитров 2004, 183). Сред фрагментите керамика се намира и един сив съд с „тунелеста" дръжка, захванатата за горната част на плещите.

На дълбочина 0,80-1 м (хоризонт III) се очертаха най-ранните археологически структури. Проучването се проведе само в четири от квадратите. В северния край на квадрат F7, на дълбочина 0,85 м, се разкри яма (структура 1). В пълнежа й се откриха парченца метал и шлака и керамични фрагменти от гърнета с врязана украса, характерни за края на IX в. (обр. 9). В същия квадрат, но в югозападната част, на дълбочина 1 м се очерта втора яма (структура 2) (обр. 13, 4). В нея се откриха керамични фрагменти, животински кости, парчета стъкло, шлака, отделни камъни, малко въглени и пепел, както и оловна пломба, залепнала върху керамичен фрагмент. В пълнежа на ямата се намериха още фрагменти от устия на кафяво-черни, опушени гърнета със слабо профилирано устие, няколко фрагмента сива и глазирана керамика и едно гърне с "гирляндовидна" врязана украса (обр. 8). Стратиграфски керамиката следва да се отнесе към втората половина на IX в. Върху стария хумус, на дълбочина 0,96 м, в североизточния ъгъл на квадрата, се разчисти купчинка от няколко ломени камъни.

В централната част на квадрат F8, на дълбочина 0,85 м, се разкри пещ с кръгла куполовидна форма (обр. 13, 2). Тя е с диаметър 80 см и височина около 40 см.

В квадрат G7 се разкриха три плитки ями от дървени стълбове, а между тях – тясна траншея от дървена ограда. Траншеята продължава и в съседния квадрат G8 (обр. 13, 5). Линията й е леко изместена на юг и има прекъсване, което оформя вход с ширина 1,50 м. От източната страна на входа се разчисти още една яма за дървен стълб.

В северозападния ъгъл на квадрат G8, на дълбочина 0,90 м, се разкри яма

(структура 2) (обр. 13, 3). В най-горната си част тя е запълнена със средно големи камъни, буци трамбована жълта пръст, вероятно от обмазки и пепел. В средната част на ямата се откриват керамични фрагменти (обр. 8), много пепел, фрагменти от стъклени гривни, кремъчета, червен хоросан, стъклена шлака, животински кости. Непосредствено до западния профил, в насипа на ямата, се откри цял череп от куче.

Най-ранните структури в квадрат G8 са две малки огнища, които лежат на дълбочина 1 м (обр. 13, 5). В последния проучен пласт (0,80-1 м) се откриха една „луновидна" обеца (обр. 7, 1), една сърцевидна апликация (обр. 7, 2), оловна стопилка (обр. 7, 3), няколко стъклени гривни (обр. 7, 4-8) и няколко по-големи фрагмента от амфоровидни стомни, характерни за средата и втората половина на IX в. От находките специален интерес представлява обецата. Тя е изработена чрез леене във восъчен модел. Луницата е украсена. В центъра ѝ вероятно е имало метална куха гранула, от която личи само основата. Гранулата е вписана в окръжност. Втора гранула е имало от дясната страна, но тя също е отчупена. Вероятно е имало и трета, симетрично разположена от лявата страна, гранула, но това ъгълче на луницата е срязано и липсва. Долната ѝ дъга е украсена с две релефни полудъги. Горният край на луницата завършва със „звезда", с дупка в средата. В страни от звездата е оформен S-овиден ластар с грозд на върха. По повърхността на луницата и от двете ѝ страни са запазени следи от жълт метал, останал от метализираното покритие. Луницата вероятно е била част от луксозна обеца от тип, който се среща за първи път. В по-общ вид, обеци с близки форма и технология на изработка, са характерни предимно за VIII-IX в. (Григоров 2007, 153-155). Намерената луница е силно износена и на места е повредена. Изглежда, че тя е използвана дълго преди да попадне в културен пласт от втората половина на IX в., вероятно като метален отпадък, предназначен за претопяване. Досега от Плиска са известни само няколко „луновидни" обеци (Дончева-Петкова 1984, 184, обр. 4в-г; Димитров 1995, 55, обр. 7 *1-2*; 1994, 30, 34, обр. 3). От тях една спада към ранния период (края на VIII-IX в.). Новата находка е важен паметник, който свидетелства за формирането на ювелирната традиция в Плиска през VIII или по-сигурно в ранния IX в.

Представените дотук резултати са само етап от проучването на един неголям сектор, разположен в централната част на реперен квадрат В-11. Краткото време на археологическия сезон не позволи да бъдат проучени докрай културните пластове в някои от изкопите. Въпреки това комплексното представяне на разкритите до момента археологически структури и намерените находки е важен етап от археологическото проучване. Стратиграфските данни показват, че този сектор на вътрешния град е обитаван активно от втората половина на IX до началото или средата на XI в. Големият брой огнища и пещи, които се откриват в ранните хоризонти II и III и свързаните с тях ями, запълнени с отпадъци, многобройни парчета стъклена и желязна шлака, оловните стопилки, едно занаятчийско чукче, разкриват предимно занаятчийския профил на населението.

Методологията на изследването определя представянето на всички археологически структури и находки в стратиграфския им контекст. В стратиграфска последователност са представени също така и вариантите на украса на керамичните фрагменти (обр. 12). Всичко това дава една висока надеждност на предложената относителна хронологична скала на находките (обр. 10). Съпоставката ѝ с други обекти с добре изяснена стратиграфия позволява да се определи по-точно както датировката на отделни предмети, така и решаването на редица въпроси на относителната и абсолютната хронология на Плиска. Резултатите от новите проучвания разширяват и прецизират информацията от разкопките на Ат. Милчев и потвърждават съществуването в тази част на Вътрешния град на Плиска на жилищни и производствени структури от втора половина на IX- до началото на XI в.

Литература

Аладжов, Григоров 2009: А. Аладжов, В. Григоров. Коланни апликации и накрайници от обект в реперен квадрат В-11 във Вътрешния град на Плиска. – В: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, книга I. София, 2009, 185-190.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Селище в югозападната част на вътрешния град на Плиска. – В: Плиска-Преслав, 10, 2004, 101-168.

Витлянов 2007: С. Витлянов. Непубликувани коланни гарнитури от Велики Преслав. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 245-258.

Герасимов 1976: Т. Герасимов. Български и византийски печати от Преслав. – В: Преслав, 2, 1976, 125-142.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII-XI в.). Дисертации, 1, 2007.

Григоров. Аладжов 2009: В. Григоров, А. Аладжов. Новооткрити печати от Плиска. – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 147-155.

Димитров 1994: Я. Димитров. За славянските археологически паметници в Плиска. – В: Епископ-Константинови четения – 1 май 1994, Шумен, 1994, 28-34.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.) – В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 42-70.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977-1980, 1983 г.) в Плиска. – В: Плиска-Преслав, 10, 2004, 169-197.

Дончева-Петкова 1984: Л. Дончева-Петкова. Некропол при южния сектор на Западната крепостна стена на Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 181-191.

Йорданов 1987: И. Йорданов. Моливдовули на Писота вардарий. – Годишник на Софиския университет, Център "Иван Дуйчев", 1, 1987, 68-71.

Йорданов 1993: Ив. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йорданов 1994: Ив. Йорданов. Византийски печати със славянски имена (IX-X в.), намерени в България. – В: Сборник Нумизматика, В. Търново, 1994, 63-69.

Йорданов 2001: Ив. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Йорданов 2003: И. Йодранов. Моливдовули на Писота вардарий (IX – X в.) намерени в България. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia (В чест на професор Веселин Бешевлиев). София, 2003, 310-314.

Милчев 1983: Ат. Милчев. Разкопки южно от гроба на Карел Шкорпил във Вътрешния град на Плиска. – В: Преслав, 3, 1983, 211-227.

Плетньов 1997: В. Плетньов. Ремъчни украси от VIII-IX в. от Североизточна България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 233-255.

Рашев 2008: Р. Рашев. Прабългарската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Станилов 1991: С. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. (Разкопки и проучвания, XXII). София, 1991.

Станилов 1994: С. Станилов. Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. – В:

Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 177-189.

Станилов 1995: С. Станилов. Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. – В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 111-135.

Юрукова 1980: Й. Юрукова. Сребърен печат на цар Петър (927-968). – Нумизматика, 1980, 3, 3-12.

Юрукова 1990: Й. Юрукова. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

Dončeva-Petkova 2007: L. Dončeva-Petkova. Eighth- and ninth-century pottery from the industrial quarter of Pliska, capital of the early medieval Bulgarian kingdom. – In: Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 5/2, Byzantium, Pliska, and the Balkans. Edited by Joachim Henning. Walter de Gruyter · Berlin · New York, 2007, 293-314.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. I Band, Bonn, 1992.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH SOUTH OF KAREL ŠKORPIL'S GRAVE IN PLISKA

Valery Grigorov

Summary

The work presents the results of the archaeological excavations from 2008 south of Karel Škorpil's grave. The ditches are in repère quadrant B – 11, south of At. Milchev's sector (fig. 1). There are three successive levels distinguished there containing archaeological structures (fig. 2). The uppermost level (fallow land) intensively subjected to mechanized agriculture is about 30 – 40 cm thick. The outlines of archaeological structures have been registered there. The level produced some fragments of lead and iron artifacts, pieces of glass slag, and a fragment of belt end (fig. 3/ 2), half an ox shoe (fig. 3/3), knives (fig. 3/ 4, 14), belt appliqués (fig. 3/5-8), a pectoral cross (fig. 3/9), a fragment of bronze bracelet (fig. 3/13), arrowheads (fig. 3/20-24), two coins badly worn out (fig. 3/11-12), a craftsman's small hammer (fig. 3/15), a bronze clasp (fig. 3/30), a hinge (fig. 3/31), a ceramic spindle whorl (3/32), etc. A seal of Tsar Peter and Tsaritsa Maria (fig. 3/1) dating from the initial three decades of their reign was discovered in quadrant F 8. The molybdobulla of Pesota Vardarios comes to be still another interesting find (fig. 3/10).

The first archaeological structures appeared 0,40-0,60 m deep (horizon 1): remains of frame-built constructions and a couple of pits (fig. 9). Still another molybdobulla of Pesota Vardarios was discovered in one of the pits. The third level (0,40-0,60 m in depth) contained two appliqués (fig. 5/1-2), nails (fig. 5/4), fragments of glass bracelets (fig. 3/10-11), and fragments of blue – greenish window glass, as well as ceramic fragments dating from the late 9th and the first half of the 10th c.

Some earlier archaeological structures appeared 0,60-0,80 m deep (horizon II). The mound of a dug – in house emerged in the western sector of quadrant F 6, 0,70 m deep. Its northwestern corner contained a stone structure (fig. 13/1). A spot of rammed light

soil (probably a walking level) has been revealed in the southern sector of quadrant F 7, 0,65 m deep. The fourth level (0,60-0,80 m deep) contained artifacts comparatively small in number: a round copper appliqué (fig. 6/1), a rectangular iron plate of an armour (fig. 6/3), a knife well preserved (fig. 6/5), and a metal handle probably from a wooden bucket (fig. 6/6). Particularly characteristic of this level are to be two large fragments of grey – blackish pots (jars), worked on a potter's slow wheel of well-purified clay dating from the second half of 9th – early 10th c.

The earliest in date archaeological structures appeared 0,80-1,00 m deep (horizon III). They are pits its filling containing pieces of metal and slag, animal bones, and ceramic fragments from pots with incised decoration peculiar of the late 9th c. (fig. 9); pits from wooden poles; a ditch from a wooden fence (fig. 13/5); kilns and fireplaces (13/2). The last level investigated (0,80-1,00 m) contained an earring lunula type (fig. 7/1), a heart – shaped appliqué (fig. 7/2), a lead melt (fig. 7/3), a couple of glass bracelets (fig. 7/4-8), and a couple of larger fragments from amphora – like pitchers peculiar of the mid and second half of the 9th c.

The stratigraphic data of the investigated sector show that it was actively inhabited from the second half of the 9th till the early or mid 11th c. The large number of fireplaces and kilns appearing in the earlier horizons II and III, as well as the pits connected with them and filled with waste, the numerous pieces of glass and iron slag, the lead melt, and the craftsman's hammer suggest predominantly craft profile of the residents.

ПОЗЛАТЕНА ОГЪРЛИЦА ОТ ШУМЕНСКО

Мариела Инкова

В памет на проф. Р. Рашев,
с благодарност за примера.

През 2006 г. във фонда на Националния исторически музей постъпиха огърлица от метални мъниста и две обеци, които, според получените сведения, са открити заедно[1].

Огърлицата се състои от 12 кухи метални мъниста, 6 от които са цели, а останалите – разполовени (обр. I, 1-2, V, 2). Имат издължена овоидна форма с трилистно напречно сечение и по два отвора за нанизване. Всяко мънисто е съставено от две еднакви половинки, изработени от тънък меден лист[2] с дебелина 0,04 см, чрез формоване върху матрица, след което отвън навътре са пробити отворите за нанизване (обр. II). При основите стеничките имат поголяма дебелина – 0,07 см (обр. III, 1-2), така че двете половинки стъпват една върху друга, като връзката е чрез припой. Шевът е едва забележимо релефен и именно по неговото протежение са основните липси, разкъсвания на листа и деформации (обр. I). Резултатът от анализа – чиста мед и установените при микроскопското наблюдение цветови различия сочат, че мънистата са били позлатени (обр. IV, 1-6, V, 1). Констатираните повърхностни белези подсказват, че не се касае за листова позлата, а е използвана най-вероятно готова живачно-златна амалгама. Размери: дълж. 2,01-2,09 см, шир. 1,70-1,72 см.

Подобни на разглежданите тук мъниста се срещат предимно в старобългарските езически некрополи на Долен Дунав (обр. VI) и са коментирани в една или друга степен от Ж. Въжарова, У. Фидлер, Ст. Станилов, М. Даскалов и В. Григоров. В настоящото изследване ще обобщим данните като ги сравним с огърлицата от Шуменско. На юг от Дунав подобни мъниста са открити в 6 некропола. В гроб 36 от некропола Гарван 1 е открито едно мънисто, (обр. VII, 2) (Въжарова, 1976, 23, 25, обр. 12-4), в гроб 20 от некропола Кюлевча – също едно, (обр. VII, 5) (Въжарова, 1976, 100-101, обр. 54-7а,б), в гроб 42 от Долни Луковит 1 мънистата са шест (обр. VII, 3), явно от огърлица (Въжарова, 1976, 193, обр. 118-а-и, 195), от Разделна – вероятно само едно, (обр. VII, 4) (Рашев, 2008, табло LXXXIV-19; Димитров, 1978, 125),

[1] Благодаря на колегата Ив. Кънев за предоставената възможност да публикувам паметниците. Съгласно получените сведения находката е от зоната на Шуменско (района на с. Новосел).

[2] Проби от огърлицата са подложени на рентгенов микроанализ, използвайки сканиращ електронен микроскоп Philips SEM-515 с енергийно дисперсивен микроанализатор EDAX PV 9100 : U – 20-25keV, I – 0.5nA и диаметър на електронния лъч – 5микрона. Резултатите сочат 100% Cu. Изказвам благодарността си на завеждащия ЦЛКР към НИМ г-жа Св. Цанева за любезно предоставените данни.

Обр. I. Мъниста от огърлица, мед, позлата. 1. Снимка (сн. Т. Димитров)

в гроб 2 от некропола в центъра на Дивдядово, в областа на гърдите, вероятно заедно с една сребърна висулка, е открита огърлица от 5 мъниста, (обр. VII, 6) (Балабанов, Атанасов, 2007, 138, 145, 152, обр. 3-5). Една половинка от подобно мънисто е известна от гроб 99 от Ножарево, а в насипа на ямата на гроб 171 от същия некропол е открито едно мънисто, две – под черепа и още три, заедно със стъклени и метални ореховдни мъниста, явно – част от една огърлица (обр. VII, 7) (Станилов, Рашев, 1989, 219, обр.6; Станилов, 1997, 200-201, 230, табл. IV-28). На север от Дунав такива са известни от некрополите в: Изворул, гроб 133 – едно мънисто, нанизано в огърлица от стъклени мъниста, (обр. VII, 8) (Mitrea, 1989, XXXIII, 1-2, 171, 174, Abb. 23(133-4); Обършия–Ноуъ, (обр. VII, 9) (Toporu, Stoica, 1972, XVI, 166, 168, fig. 5-37); в гробове 128, 156 и 198 от некропола Капул Виилор – Истрия по едно мънисто, като това от гроб 156 има четирилистно сечение и е нанизано на метално телче, (обр. VII, 10-12) (Зирра, 1963, 7, 393, рис. 29, 1-2, с. 398); от некропола Султана в гроб 7 – две цели и две половинки като част от огърлица заедно с метални ореховидни мъниста (обр. VII, 13, 15), а в гроб 59 – едно мънисто, нанизано на бронзова тел, (обр. VII, 14) (Mitrea, XXXII, 1-2, 1988, Pl. 2) 7-2, Pl. 7(59-2) и Сату Ноу, гроб 9b (Mitrea, 1959, VI, 585).

В повечето случаи, посочените погоре метални зърна се срещат в гробове с трупополагане и по-рядко в трупоизгаряния. Изработени са по идентична технология от мед или медна сплав и само мънистото от Кюлевча и петте от Дивдядово са златни. За разлика обаче от Шуменските, те имат по-скоро цилиндрична форма със същото сечение и са сравнително по-малки – дължината им варира от 1 максимум до 1,5 см, диам. 0,6 см. В този смисъл, със своите почти двойно по-големи размери и овоидна форма, те остават за сега без пряк аналог.

Според М. Даскалов и В. Григоров, мънистата с трилистно сечение се отнасят в езическия период на старобългарската култура, в границите на

VIII- първата половина на IX в. (Даскалов, 1997-1999, 14-16, 142; Григоров, 2007, 84). Ще обърнем внимание, че три, идентични на посочените по-горе мъниста, с дължина 1,5 см обаче произхождат от християнския гроб 60 на некропола Долни Луковит-1, намерени около шийните прешлени, явно като наниз (Въжарова, 1976, 199-200, обр. 123-3а, б, в). Освен това, мънистата от гроб 7 в Султана са открити съвместно с 13 ореховидни и две, конструирани от различни елементи, обици, чиито конусовидни форми са изградени от филигранна тел и, както сочи и У. Фидлер, се датират в IX и ранния X в. (Fiedler, 1992, 1, 191-192). В този ред трябва да отнесем и екземплярът от Сату Ноу, датиран от Б. Митреа в X в. и четирите златни мъниста с трилистно сечение от гроб 132 на великоморавския некропол Стара Коурим от втората половина на IX- първата половина на X в. (Šolle, 1959, 427, obr. 64-3, 450). Посочените данни позволяват да разширим хронологическия обхват на коментираните мъниста и във втората половина на IX-X в. Категорично свидетелство в тази връзка представлява и откритата при археологическото проучване на производствения център от X в. при с. Надарево, Търговищко, бронзова матрица за формоване на половинки от подобни мъниста[3]. Тя има трилистна форма с равна основа, като трите издължени полусфери са отделени с пластичен ръб (обр. VIII, 1-3). Релефният кръг в средата сочи, че пробиването на отвора за нанизване е ста-

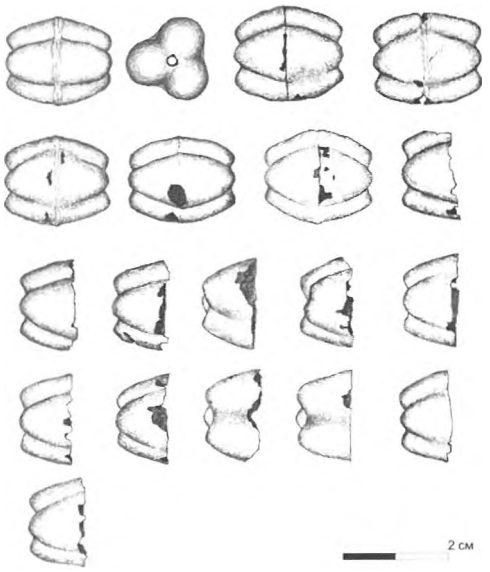

Обр. 1.2. Рисунка

вало веднага след формоването, върху самата матричка. Размерите ѝ подсказват, че готовите изделия принадлежат към мънистата с по-малки размери: дълж. 13,4 см, шир. 1,23 см.

В този контекст ще си позволим да приведем още един аргумент за евентуалното по-късно датиране на огърлицата от Шуменско. Без изключение, ранните метални мъниста с трилистно сечение от езическите некрополи до средата на IX в., както и тези от християнския гроб 60 от Долни Луковит – 1, както бе посочено, имат стереотипно малки размери. През втората половина на IX и първата половина на X в. започва производството на доста по-големите, пак кухи метални мъниста с ореховидна форма и релефна повърхност, с или без гранулирана и филигранна украса. В този смисъл би могло да се отбележи една тенденция в развитието на старобългарската металопластика – на уголемяване на формованите върху

[3] Сърдечно благодаря на колегата Кр. Капелкова за възможността да използвам находката.

Обр. II. Деформационно огъване при пробиването на отвора отвън-навътре (сн. Т. Димитров)

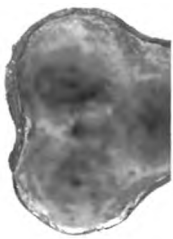

1

2

Обр. III. 1-2. Дебелина на стените при основата (сн. Т. Димитров)

1

2

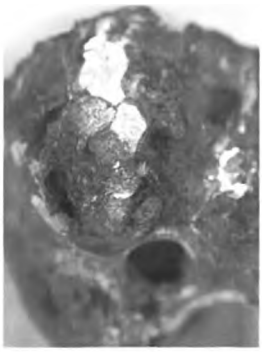

3

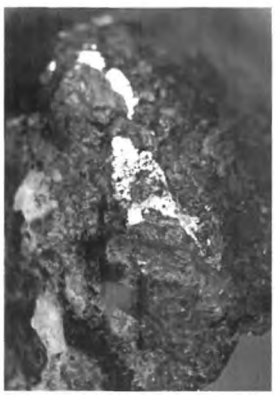

4

5

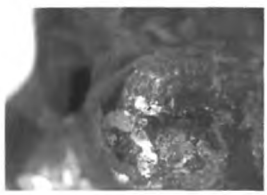

6

Обр. IV, 1-6. Следи от позлата (сн. Т. Димитров)

матрица елементи от накити, както и продължение на старите традиции.

В научната литература вече е установено, че формата прониква на Долен Дунав под влияние на културата на Първия и Втори аварски хаганат (Станилов, 1997, 200). Пример за това са бронзовите матрици от Фьонлак (обр. IX, 1) и коланната гарнитура от гроб 97 от Линц-Цицлау и гробове 447, 1377 от некропола Замарди-Ретифьолдек, украсени с по три вдлъбнати полусфери и мотив „точка-запетая" от втората половина на VI- началото на VII в., (обр. IX, 2), (Werner, 1974, 126, Abb 11b, 128, Abb. 12-1-8; Bardos, Garam, 2009, 4008, Taf. 204-1,2). От своя страна, Д. Ласло проследява техния генезис в източната металопластика сред декорираните с кръгове и полусфери колани аплика-

ции от групата Мартиновка, Келегей и Малая Перешчепина (László, 1955, 172, fig. 55). Вероятно обаче, развитието на формата идва от луксозните колани гарнитури, като тази от Ветрен и т. н. Малая Перешчепина, чиято периферия е украсена с кухи метални сфери или пък от постсасанидските метални съдове, декорирани с цели сфери или полусфери (Тревер, Луконин, 1987, 116, № 30-32). В културата на Среден Дунав те получават широко разпространение и полифункционално приложение. В гробове 1 и 5 от некропола Кишкьорьош-Вагохит, датиран VI-VII в., върху черепа са открити съответно по три и по две половинки с трилистно сечение (обр. IX, 3). Интерпретирани са като украса на шапка (László, 1955, tabl. I, IV). В гроб 41 от некропола Холиар от VII-XI в., отново две сребърни половинки са открити от двете страни на черепа (Točik, 1968, 17, 150, Taf. XXX/ 19), а в гроб 80 – една половинка (Točik, 1968, 22, 154, Taf. XXXIV/ 4). В гроб 231 от славяноаварския некропол Желовиц са открити две сребърни половинки, вероятно от обица (Čilinská, 1973, S. 76, 208, Taf. XXXIX/ 231-6). Най-често формата е част от съставни обици, където двете половинки са споени една към друга, а впоследствие – към сфера, нанизана на кръжило, като висулката е удължена с допълнително споени кухи сфери или овоидни тела с конусчета (обр. IX, 4). Според типохронологията на Зл. Чилинска те попадат в тип I, вариант C и се датират през втората половина на VI- първата половина на VII в. (Čilinská, 1975, S. 65, Abb. 1, S. 67, Abb. 2, S. 92, Abb. 12). Детският гроб 184 от некропола Тисафюред илюстрира

Обр. V. 1-2. Възстановка

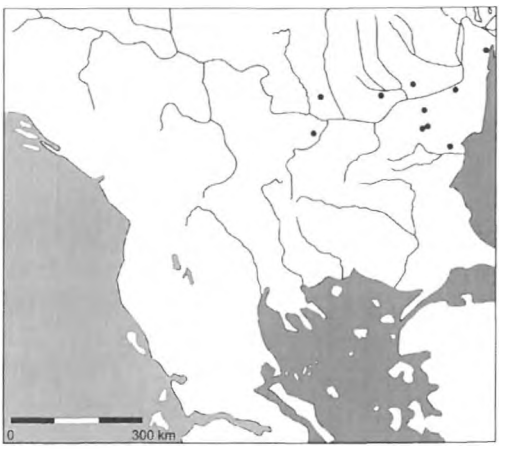

Обр. VI. Карта на разпространение на металните мъниста с трилистно сечение

функцията им като апликация за колан с нит от обратната страна за закрепване към ремък, (обр. IX, 5) (Garam, 1995, 28, Taf. 72-184). Открити са заедно с малки накрайници, украсени с ластари и се датират в 720-750 г. Осем златни апликации с подобна трилистна форма и споен от обратната страна петлик са част от украсата на конска сбруя (обр.

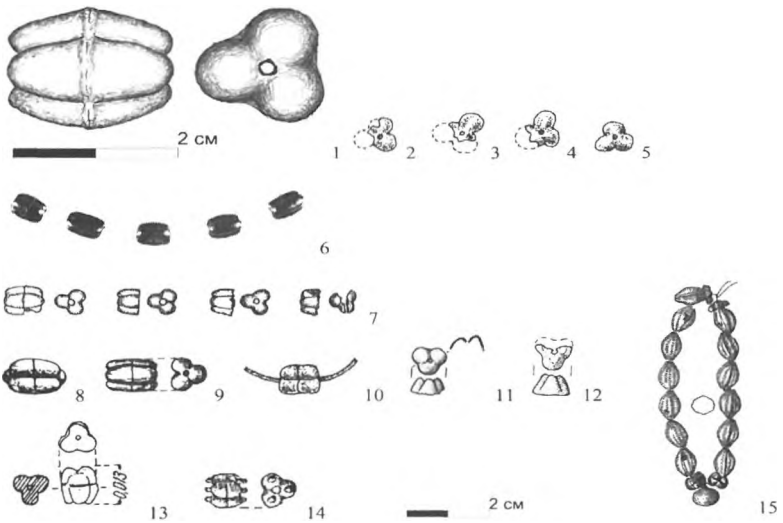

Обр. VII. Мъниста от: 1. Шуменско. 2. Гарван-1, гроб 36. 3. Долни Луковит-1, гроб 42. 4. Разделна (2-4 по Р. Рашев). 5. Кюлевча. 6. Дивдядово, гроб 2 (по Т. Балабанов, Г. Атанасов). 7. Ножарево (по Ст. Станилов, Р. Рашев). 8. Изворул, гроб 133 (по B. Mitrea). 9. Обършия Ноуъ (по O. Toroiu, O. Stoica). 10-12. Капул Виилор-Истрия, гробове 156, 198, 128 (по U. Fiedler). 13-15. Султана, гробове, 7, 59 (по B. Mitrea)

IX, 7), според инвентара на разрушения гроб 10 на аварския некропол Комарно (Trugly, 1987, XXXV-2, 254-255, 301, Taf. II: 18-25). Идентична апликация произхожда и от гроб 131 (Trugly, 1993, XLI-2, 207-209, 276, Taf. XXXIX, 11), открита заедно с колании обкови от средноаварския период, хоризонт 3 по Е. Брауер след 670/680 до 700/710 г. (Breuer, 2005, 56-61). Вероятно друго предназначение има една половинка с трилистно сечение, изработена от желязо, с отвор в средата от гроб 72 на аварския некропол Вишнек, (обр. IX, 6) (Török, 1975, 329, fig. 6 – 72/5, 335). С изключение на последния пример, всички останали половинки нямат отвор в средата, което предполага, че са били апликирани или към органична материя или споени към други елементи като част от обици. За разлика от тях, мънистата от зоната

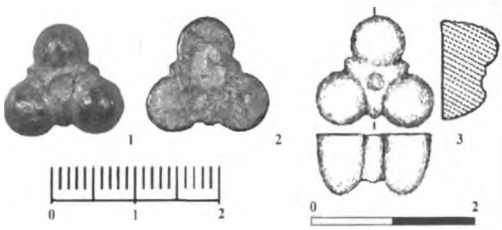

Обр. VIII. Матрица, бронз. 1-2. Снимка, лице, опако (сн. Т. Димитров) 3. Рисунка

на Долен Дунав винаги имат отвор, открити са под челюстта или върху шийните прешлени, самостоятелно или с други метални или стъклени мънисти и следователно се използват като част от огърлици. Изключение представляват единствено четирилистното мънисто от Истрия и това от гроб № 59 от Султана, нанизани на телчета, което предполага евентуалната им употреба като обици, както всъщност смята и У. Фидлер.

Обр. IX. 1.Бронзови матрици от Фьонлак (по Werner, J.). 2. Апликации от Замарди-Ретифьолдек (по E. Bardos, E. Garam) 3. Апликации към шапка от некропола Кишкьорьош-Вагохит (по J. Werner). 4. Обици от Звволфаксинг (по Cilinska, Z.). 5. Апликации от колан, Тисафюред (по E. Garam). 6. Апликация от Вишнек (по G. Török). 7. Апликация към конска сбруя (по A. Trugly)

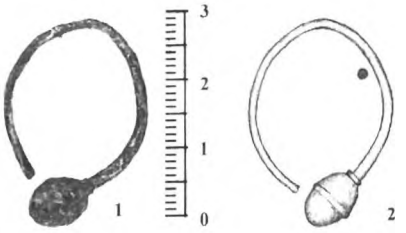

Обр. X. Обица. 1. Снимка. 2. Рисунка

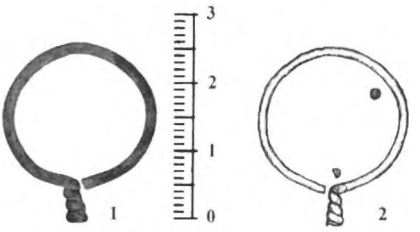

Обр. XI. Обица. 1. Снимка. 2. Рисунка

Обр. XII. Детайл – изтъняване на телчето преди завиване на спиралата (сн. Т. Димитров)

Едната обица представлява отворено кръжило с кръгла форма, а в долния край е нанизано кухо овоидно тяло (обр. X, 1-2). Изработена е от медна сплав, кръжилото е оформено от тел с кръгло сечение и диам. 0,14-0,20 см, а сферата е съставена от две, формовани върху матрица, кухи полусфери, които впоследствие са споени. Само едната от тях има отвор за кръжилото, като в участъка на връзката е споена малка халкичка от тел с кръгло сечение. Понастоящем кръжилото е деформирано, а овоидната форма – пробита. Размери: 3,1x2,16 см.

Подобни обеци са познати от старобългарските езически и християнски некрополи и са коментирани от Ж. Въжарова, М. Даскалов (Даскалов, 1997-1999, 14-16, 13), В. Григоров (Григоров, 2007, 14-15) и Р. Рашев (Рашев, 2008, т. LXXXI-65, 69, 70). Такива са известни от гроб 69 от Гарван-1 (Въжарова, 1976, 31-32, обр. 16-2), гроб 90 от Разделна (Димитров, 1978, 138, табл.

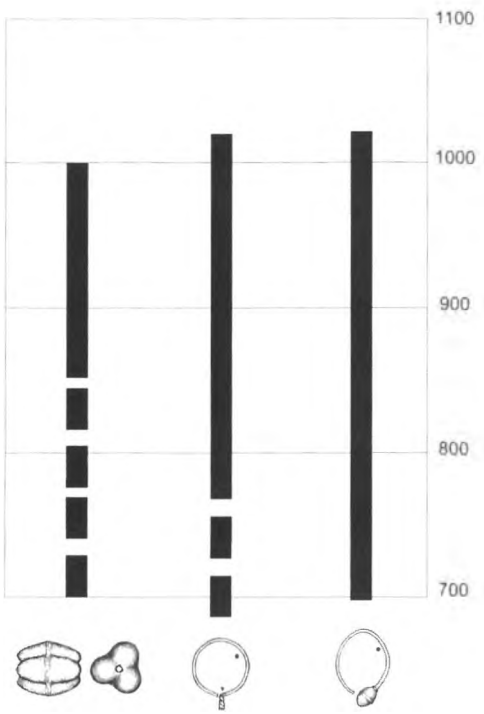

Обр. XIII. Хронологическа скала

XV-10), гроб 23 от Нови пазар (Станчев, Иванов, 1958, 10, табл. VIII) 23-1, от Варна-1 (Fiedler, 1992, 2, Taf. 114-21), гроб 12 от Галиче (Вължарова, 1976, 228-229, обр. 142-10), гроб 143 от Султана, 2 бр. (Mitrea, XXXII, 1-2, 1988, 120, Pl. 16, 143, 1-2) от Градешница (Mašov, 1979, 36-37, fig. 4-3), гроб 2 от Нановица (Вължарова, 1976, 314, обр. 196-1). Приведените аналогии определят и хронологическите рамки на битуване на този вид обици в широките граници на VIII- началото на XI в. В тези рамки попадат и аналогичните обици от некропола в Тепсен на Крим, датиран в края на VII-X в. (Баранов, 1989, 164-165, рис. 4-30), аварския некропол Тисафюред, където се датират в средноаварския период, около 650-680 г. (Garam, 1995, Abb. 148-4, 153, 254) и от славяно-аварския некропол в Холиаре (Točik, 1968, Taf. XXX-18, XXXI-13, XXXIV-3-XLV-13,17, LXXXI-1,2). Интересен факт е обстоятелството, че в гробове 41 и 89 от същия некропол, те са открити заедно с коментираните по-горе пластинки с трилистно сечение.

Втората обица представлява кръгло отворено кръжило, единият край, на който е завит спираловидно под формата на неподвижно конусче (обр. XI, 1-2). Изработена е от медна сплав, като кръжилото е от тел с кръгло сечение и диам. 0,17 см. Предварително част от телта е изтънена до полукръгло сечение (обр. XII), след което е оформена спиралата. Размери: 2,65x2,25 см.

Този тип обеци е подробно коментиран в нашата (Вължарова, 1976, 358; Станилов, 1997, 202-203; Даскалов, 1997-1999, 14-16, 139; Григоров, 2007, 15; Рашев, 2008, LXXIX-10, 22, 25) и чужда литература (Fiedler, 1992, 1, 173, Abb. 38-3-6; Szöke, 1992, 850-853, 886, Abb. 1), а произходът ѝ се свързва с аварската металопластика. Познати са три варианта в зависимост от формата на висулката – цилиндрична, обратно конусовидна и конусовидна, към който принадлежи и разглежданата тук. Тя се среща, както в ранни некрополи като Топола (Станилов, 1997, 202, 230, табл. IV-32 и 32а), така и в късни, като Градешница (Mašov, 1979, 36, fig. 4-2), Михайлово (Вължарова, 1976, 248, обр. 155-10) и некропола пред Източната порта на Плиска (Димитров, 1995, 7, обр. 7-4), и следователно нейното битуване в рамките на старобългарската култура е също в широките хронологически граници от края на VII- началото на XI в.

Както вече посочихме, огърлицата от мъниста с трилистно сечение попада в рамките на VIII-X в. Тяхната морфология и размерите им подсказват по-скоро рамката втора половина на IX-X в. Двете обици се отнасят в края на VII-началото на VIII до началото на XI в. Тъй като паметниците постъпват като откупка във фонда на Националния исторически музей, сравнението на хронологическия им диапазон на функциониране в старобългарското общество (обр. XIII), не изключва възможността те действително да произхождат, ако не от един гроб, то от един некропол.

Литература:

Балабанов, Атанасов, 2007: Т. Балабанов, Г. Атанасов. Ранносредновековен некропол в кв. Дивдядово, гр. Шумен. – Изследвания по българска средновековна археология, 2007, 138-153.

Вължарова 1976: Ж. Вължарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI-XI в. на територията на България. София, 1976.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България. София, 2007.

Даскалов 1997-1999: М. Даскалов. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. – Добруджа, (14-16), 1997-1999, 137-154.

Димитров 1978: Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. – Известия на народния музей Варна, XIV (XXIX), 1978, 120-152.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некрополъ въ Външния градъ на Плиска (края на X-XI в.). – Плиска-Преслав, 7, Шумен, 42-70.

Зирра 1963: Вл. Зирра. Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия. – Dacia, 1963, 7, 355-412.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Станилов, Рашев, 1989: Ст. Станилов, Р. Рашев. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). – Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 214-220.

Станилов 1997: Ст. Станилов. Памятники аварскаго типа в староболгарской культуре. – Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1997, 186-186-232.

Станчев, Иванов, 1958: Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. София, 1958.

Bardos, Garam, 2009: E. Bardos, É. Garam. Das awarezeitliche Graberfeld in Zamardi-Retifoldek. Budapest, 2009, Teil I.

Breuer 2005: E. Breuer. Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Archaeological Introductions, 2, Tettnang, 2005, 56-61.

Čilinská 1973: Z. Čilinská. Frühmittelalterliches Graberfeld in Želovce. Bratislava, 1973.

Čilinská 1975: Z. Čilinská. Frauenschmuk aus dem 7.-8. Janrhundert im Karpatenbecken. – SlA, XXIII-1, 1975, 63-96.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau, Teil, 1-2, Bonn, 1992.

Garam 1995: É. Garam. Das awarenzeitliche Graberfeld von Tiszafüred. Budapest, 1995

Laszlo 1955: G. Laszlo. Études archéologique sur l'histoire de la societe des avars. Budapest, 1955.

Mašov 1979: S. Mašov. La nécropole médievale près du village Gradešnica, dep. Vraca. – Culture et art en Bulgarie médievale (VIIIe-XIVe s.(. Sofia, 1979, 31-47.

Mitrea 1959: B. Mitrea. Săpăturile de la Satu Nou, cimitirul nr. 1 – Materiale si cercetări archeologice, VI, 1959.

Mitrea 1988: B. Mitrea. La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes. – Dacia, XXXII, 1-2, 1988, 91-139.

Mitrea, 1989: B. Mitrea. Das Graberfeld aus dem VIII Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu. – Dacia, XXXIII, 1-2, 1989, 145-219.

Šolle 1959: M. Šolle. Fürstliche Bestattungstätte in Stará Kouřim. – PA, L, 1959.

Szöke 1992: M. Szöke. Die Beziehungen zwischen dem Ostalpenraum und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrunderts (Frauentracht). – Daim, F. (Hersgb.) Awarenforschungen 2, 1992, 841-968.

Točik 1968: A. Točik. Slawisch-awarisches Graberfeld in Holiare. Bratislava,1968.

Toporu, Stoica 1972: O. Toporu, O. Stoika. La nécropole préféodale d'Obirsia-Olt (Note preliminaire). – Dacia, XVI, 1972, 163-188.

Török 1975: G. Török. The Visznek Cemetery. – É. Garam, I. Kovrig, J. Szabó, G. Török. Avar Finds in the Hungarian National Museum, I, Budapest, 1975, 321-345.

Trugly 1987: A. Trugly. Graberfeld aus der awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komarno.

– SlA, XXXV-2, 1987, 251-344.
Trugly 1993: A. Trugly. Gräberfeld aus der awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komarno. – SlA, XLI-2, 1993, 101-307.
Werner 1974: J. Werner. Nomadische Gürtel bei Persen, Byzantinern und Langobarden. – La civiltà dei langobardi in Europa. Roma, 1974, 109-140.

GOLD – PLATED NECKLACE FROM SHUMEN REGION

Mariela Inkova

Summary

The work comments a necklace of metal beads and two earrings that entered the depot of the National Museum of History in 2006.

The necklace is composed of 12 hollow metal beads, as 6 of them are whole, and the rest ones – halved. The beads are of an elongated ovoid shape of trifoliate section, and openings for stringing. They consist of two halves, each one of them worked out of copper sheet modeled on a matrix and soldered at the base (fig. I, 1-2; V, 1-2). The traces of gilt show they have been gold – plated (fig. IV, 1-6). Measures: 2,01-2,09 cm in length; 1,70-1,72 in width.

Beads similar to the ones here commented are known from the Old Bulgarian pre-Christian necropolises in the zone of the Lower Danube mainly from graves with inhumation, and more rarely – with cremation (fig. VI). They have been produced of copper or copper alloy, and only the pieces from Kyulevcha and Divdyadovo are golden (fig. VII, 5-6). However, unlike the Shumen beads, they are twice smaller in size – 1,00 to 1,5 cm max. According to the academic literature they have been dated to the 8th – first half of the 9th c. The beads from Satu-Nou, from grave 7 in Sultana (fig. VII, 13, 15), found altogether with walnut – shaped beads and earrings with filigree conical decoration, and the six beads from grave 60 in Dolni Lukovit – 1 allow us to broaden the upper chronological line of their spread also to the second half of the 9th – 10th c. The bronze matrix for modeling halves of similar beads found during archaeological research of a production centre from the 10th c. near Nadarevo village, Targovishte region (fig. VIII, 1-3) comes as an argument supporting this thesis.

The shape appeared along the Lower Danube under the influence of the Avarian metalwork of broad spread and poly-functional use – for decoration of hats, earrings, belt appliqués, and horse harness mountings, etc. (fig. IX, 1-7). Unlike the Avarian plates missing an opening in the centre, the Old Bulgarian pieces always have such openings thus suggesting they were used as elements of strings. The beads from grave 59 in Sultana and from Histria are exceptions as they were strung on a metal wire (fig. VII, 10, 14), most probably coming from an earring.

Both earrings have a round opened frame with an ovoid piece strung on it (fig. X), and a spiral – like conical pendant (fig. XI). Their date is within the broad chronological frame of the late 7th – early 11th c. The comparison of the chronological diapason of use of all the three artifacts (fig. XIII) does not eliminate the possibility to belong to the same necropolis.

ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН ОТ КРЕПОСТТА ЛЮТИЦА

Бони Петрунова

„17. През зимата на 927 година Боян, седемнадесет годишен, се върна в Преслав. Това се налагаше от нуждите на управлението. Двама летописци като говорят за реда в тогавашното управление, споменават, че Иван и Боян „били украсени с мантии". Това не ни дава никакво понятие за работата, възложена на двамата братя. Но ние знаем, че мантии носеха в оня век най-близките царски съветници, додето болярите и престолниците (свитата от избрани дворяни) носеха само пръстен и меч".

Епископ Симеон

Крепостта Лютица е проучвана с методите на археологията в периода 2002-2006 г.[1] След прекъсване на разкопките поради липса на средства, през 2011 г. е реализиран проект за социализация на крепостта, финансиран от Обединена Българска Банка. Със скромната финансова подкрепа на Община Ивайловград бяха заложени два сондажа в югозападния край на крепостта, Сектор XX, кв. A1,B1,C1,D1. Квадрат A1 е на 17 м източно от стената, продължение на южната страница на портата (обр. 1). Сондаж 1 е разположен върху мястото, където през 2006 г. бяха открити комплект екзагии и кана от XIII в., покрита със златиста ангоба (Петрунова 2007, 557, обр.3). Той е заложен в кв. D1, като източния профил на сондажа съвпада с източният край на квадрата, а югозападният ъгъл на сондажа – с югозападния ъгъл на квадрата. Сондажът е с първоначални размери север-юг – 1.50 м; запад-изток – 5 м. На 40 см от повърхността се разкри северозападния ъгъл на сграда. За да се проследи трасето на стената, сондажът е разширен с 2 м на юг. Още при първия механичен пласт е констатирана висока концентрация на фрагменти от строителна и битова керамика. При работата с металотърсач в този пласт се откриха монети и златен пръстен. Разчистено е и петно мазилки, затиснали, счупени на място, повече от 6 съда. Мазилките бяха отухлени; между тях се откриха голямо парче (дъска?) овъглено дърво и единични по-малки въгленчета. Една от паниците също е силно горяла, а някои от фрагментите сграфито бяха деформирани, вероятно при пожар. Може да се допусне, че тези рушевини са от сграда, хронологически по-късна от каменната. Мазилките и овъглената дъска в разширението на сондажа са от 6 до 10 см по-високо от нивото на разкриване на каменния зид и определено носят следи от опожаряване, каквото не се констатира категорично около по-ранния градеж.

[1] Ръководител на археологическите проучвания е доц. д-р Бони Петрунова.

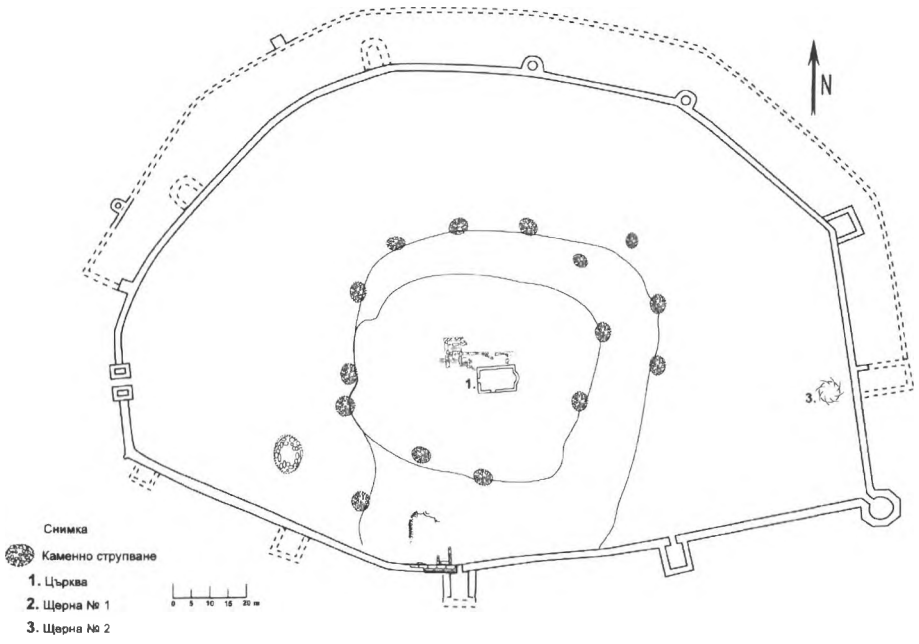

Обр. 1. План на крепостта Лютица

Сондаж 2 е заложен в Сектор XX, кв. A1 и B1. Първоначално, в северозападната част на сондажа се разкри огромно каменно струпване, с големи, ломени камъни, една каменна база за малка, вероятно дървена, колона, устия на питоси, големи фрагменти строителна керамика (някои с украса), много фрагменти битова керамика. При второто ниво на проучване разкрихме и трасето на два зида, образуващи североизточен ъгъл на сграда, като деструкциите им попадаха изцяло в предполагаемото помещение. Извън нея, т.е. пред външното лице на единия от зидовете нямаше никакъв материал. Тук, за разлика от сградата в сондаж 1, пластът беше с видими следи от горене – черна, пепелива пръст, с много въглени.

Анализът на данните от проучването показва, че, вероятно, по-късната сграда в сондаж 1 е била опожарена в края на XII- началото на XIII век. Все пак, доколкото от нея е разчистена съвсем малка част, тези заключения са предварителни (обр. 2).

Независимо от ограничения обем на археологическите проучвания, в двата сондажа и при извършеното почистване на изследваните в периода 2002-2006 година сектори са открити и инвентирани 51 находки. Повечето от тях са монети и съдове. Монетите са от IX, XIII и XIV в. По-интересни от тях са: билонова скифатна монета, вероятно на Мануил Комнин Дука (1230-1237), латинска имитация; торнезе от билонова сплав, вероятно Атинско дукство края на XIII в.; колективна находка от четири монети, латински имитации, редуцирани чрез отчупване или орязване; анонимен фолис клас Б от времето на Роман III (1028-1034); торнезе на Атинско дукство, Ги II Дьо Ла Рош (1287-1308)

(Metcalf, *Crusades* 1078; CCS 96); бронзова монета на Алексий I (1081-1118), Константинопол, издадена преди реформата от 1092 г.; фрагмент от монета, вероятно тетартерон от времето на Палеолозите – XIVв.; медна скифатна монета на Михаил VIII Палеолог (1258-1282), вторично редуцирана и орязана на осмоъгълник. Възможно е монетата да бъде отнесена към Никейската империя с името на Теодор I Ласкарис (1208-1222). Двата типа са много близки по иконография (Дочев 1992, 45, 128-130).

Към тях трябва да се добави и поредната открита на Лютица екзагия от бронз с форма на паничка. Тя е идентична с находката от 2006 г., по-точно с най-малкия екземпляр от комплекта и произхожда от същата сграда (Петрунова 2006).

Освен монетите, в споменатите сондажи са намерени части от средновековно нападателно въоръжение, накити, лични вещи, елементи от средновековното облекло, някои с позлата. Между тях се открояват масивен златен пръстен (обр. 3) и един бронзов звънец (обр. 4). Звънецът е със сферична форма, като на повърхността е направен прорез, завършващ с дупчици. Метален сферичен къс във вътрешността изпълнява функцията на езиче. Според проф. С. Станилов тази група звънци се определят като апотропейни прабългарски предмети с датировка IX-X в.[2] Предвид археологическия контекст, може да се допусне, че звънецът е артефакт от края на XI в. (Станилов 2002, 36). Тук трябва да се припомни, че през 2004 г., при проучването на крепостта Балък дере до с. Славеево, Ивайловградско, която е близо до Лютица и на пътя през Арда към Тракия също бяха открити два звънеца от същия тип, с датировка VIII-IX в. (Петрунова 2005, 312).

Към тази група предмети може да се добави и един железен накрайник от стрела с триръбо, ромбовидно острие, издължена кръгла шийка и малък шип за прикрепяне към дървената част на стрелата, който се отнася към X в. (обр. 5). Аналогични стрели са открити при погребения от X в. в източна Молдова, крепост Алчедар (Медведев 1966, 145, № 38, табл.17).

В рамките на регистрираната представителна сграда бяха открити значително количество фрагментирани керамични съдове. Шест от тях са почти напълно възстановени[3]. Прави впечатление фината им изработка, характерна за луксозната керамика от XII-XIII в. Някои са покрити със златиста ангоба. Откриването им in situ и състоянието на фрагментите показват, че сградата, в която са се намирали, е била внезапно унищожена (обр. 6).

Изброяването на тези находки има за цел да покаже, че лансираната до сега теза за Лютица като голям средновековен урбанизиран център, укрепен със стена, с представителни църковни и административни сгради, за пореден път се потвърждава. Отново в тази връзка са и две монети на императорите Роман III (1028-1034) и Алексий I (1081-1118). По-интересен за това изследване е фолисът на Алексий, който е един от последните номинали от една монетна система, съществувала повече

[2] Благодаря за консултацията на проф. Станилов.

[3] Реставрацията е извършена от Георги Илиев от РИМ Ямбол, на когото благодаря за отличната работа.

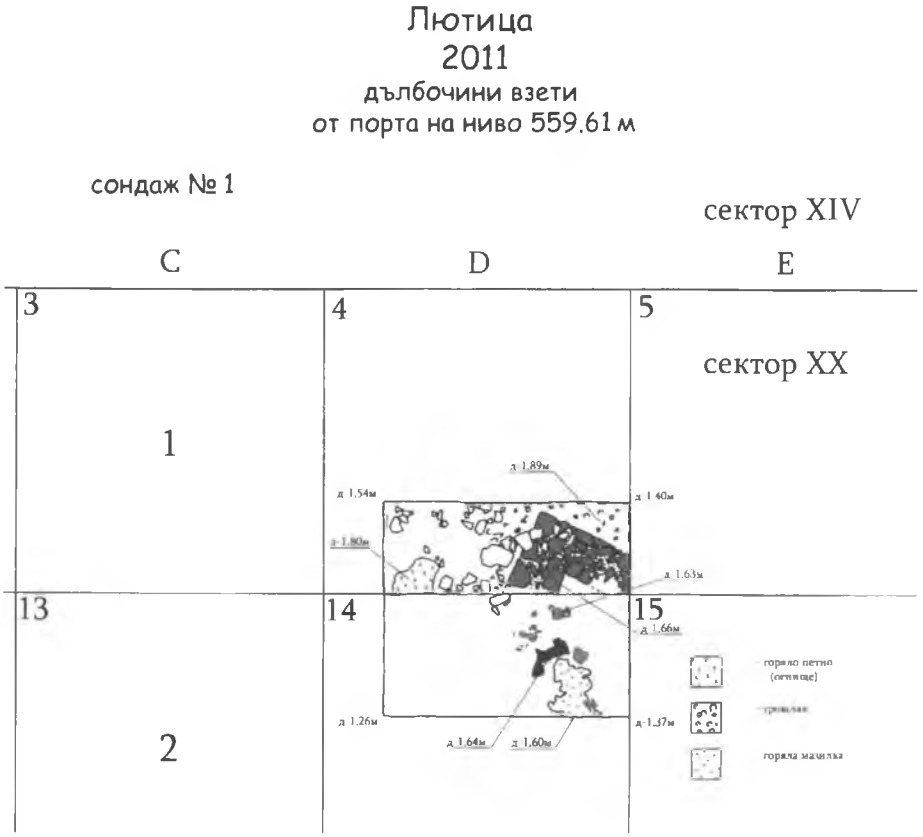

Обр. 2. План на сондаж 1

от 500 години, от Анастасий до края на XI в. Този паричен знак е издаден преди 1092 г. Отпадането му като редовно разплащателно средство след тази дата е датиращ факт за останалите находки, открити в същия археологически контекст, а мястото, на което е намерена тази монета, може да послужи като отправна точка за датиране на масивния златен пръстен.

Самият пръстен е изработен от злато и представлява дебела халка, която в горната част преминава в масивна кръгла плочка, с врязана окръжност по периферията и два знака в центъра „C/C". Той тежи точно 13,5 грама. На пръв поглед, находката може да се отнесе към една група елитарни пръстени, които използват само високопоставени личности, управляващи или пряко свързани с управлението на държава или големи области от нея. Това са Калояновият пръстен, пръстенът на царския столник Слав, Витомировият и Бесаровият пръстени (Иванов 1911, 1-10). Те, както и този от Лютица, са изработени чрез отливане, при което са останали малки шупли по вътрешните части на халката. Това се получава, тъй като при направата на тези масивни пръстени не се използва центробежно леене, при което се изпълва плътно целия калъп, а и

Обр. 3. Златният пръстен от Лютица

Обр. 4. Бронзов звънец, открит през 2011 г.

газовете, отделящи се при съприкосновението на метала с матрицата, също са оставили своя отпечатък. Малките шупли, получени при отливането, са били най-трудни за заглаждане от вътрешната част на халката, където, в конкретния случай, са установени с електронен микроскоп. Според някои изследователи Калояновият пръстен също е грубо отлят и с много шупли.

Теглата на пръстените също са от голямо значение за правилното класифициране на типа. Калояновият държи първенството с неговите 61,1 гр, Витомировият е 35,05 г, а другите от групата не падат под 25 г

Монетната реформа от 1092 г. налага една нова златна монета – **хиперперон** (Hyperpyron nomisma), с грамаж 4.40-4.55 г – 84.7% т.е. 20 карата. Когато разделим 13,5 грама на 4,5 се получава стойност от три хиперперона. Ако при изследването на метала се докаже стойност от 20 карата, пръстенът може да се отнесе към един византийски стандарт, наложен след края на XI в. По тази система стойността на пръстена от Лютица отговаря на три хиперперона. Освен теглото, прави впечатление грубото гравиране на плочката. Очевидно е, че изрязването на символите не е станало в централно ателие, а е извършено в локален център от майстор, който не е бил посветен добре в ювелирното изкуство. Трябва да се отбележи и едно изпилване в долната част на халката (обр. 7).

Причините за този „дефект" могат да бъдат три: отнемане от метала, за фиксиране на теглото до стойността на три хиперперона; дефект при отливане, като е направен опит той да бъде отстранен; продължително носене на връв или метален синджир. Към последната версия може да се добави предположението на Д. Овчаров, който казва, че поради малкия вътрешен диаметър на Калояновия пръстен е възможно той да е бил носен на врата, закачен с кожена връв. Пръстенът от Лютица също е с малък диаметър. Малките вътрешни диаметри на златни пръстени са познати още от Античността. В Римската империя такива пръстени, съчетани със сребърни торкви, са давани за военни заслуги и са носени не на пръста, а закачени на фалери или на кожени каишки пред гърдите и то само в парадни процесии (Maxfield 1981, 87-90). При пръстена от Лютица, обаче, износването не е симетрично, какъвто ефект би се получил при носене на шията.

Втората теза – за дефект при изработката, също е неприемлив. След X в. са известни техники на допълнително прибавяне на разтопен метал, който би запълнил празнината. Така например, при Калояновия пръстен, за гравюрата на печата е използвана техника с допълнително прибавяне и моделиране, известен като накапване.

Обр. 5. Бронзова стрела от Лютица

Обр. 6. Каничка, покрита със златиста ангоба. Елитарен съд от XIII в.

Ето защо, най-доброто обяснение за регистрираното изпилване е, че то е направено за да се получи точният грамаж. Възможно е това да е направено в самата крепост Лютица. Предположението се подкрепя и от ситуацията, в която е открит пръстена – в един контекст с комплекта екзагии. Данните позволяват да се допусне, че това е сграда, обитавана от местния сараф. Той е имал възможност да измери и редуцира пръстена, макар и не по най-добрия начин, защото не е познавал добре техниките на изработка. Горните факти дават основание да се предположи, че пръстенът от Лютица е сарафски и е бил използван като екзагия.

Изработката на самия монограм, небрежното и грубо очертаване и големите отклонения при вдълбаването също говорят в полза на едно локално ателие. По дъното на врязванията има малки набраздявания, които са с триъгълен профил, под форма на латинско „V". При по-силни удари инструментът е излизал извън очертанията, като личи, че опит за поправка не е правен.

Монограмът е доста интересен. Той няма аналог при сходните пръстени. Двете букви C/C, ако са правилно разчетени, могат да бъдат латински, гръцки, кирилски или само символи. При едната от буквите се наблюдава удебеляване в единия край, където има три врязвания в горната ѝ част, а при втората буква се отбелязват излизания от очертанията, но всичко това може да е свързано с грубата изработка. Друг факт – разделянето на двата символа с една линия, при това със зигзагообразна форма, е също много странен. А липсата на кръст, определящ символ за всички пръстени от този тип, още повече заплита пъзела с въпроси. Асоциация с монограма от Лютица предизвиква един герб на Солун, публикуван в Гербовник на Лорд Маршал (Lord Marshal's Roll) (ок. 1295 г.), който понастоящем се съхранява в библиотеката на Дружеството на Лондонските антиквари. Там се казва: „Кралят на този Солун има знак червено знаме, със златен кръст и с четири златни огнива". Златните огнива от герба са описани точно като символите от пръстена, така че това предположение не бива да се отхвърля с лека ръка.

Обр. 7. Изпилвания по вътрешната част на халката на пръстена от Лютица

Според П. Георгиев върху плочката на пръстена са изобразени сигли. Той смята, че това са три сирийски буквени знака, най-вероятно на т. нар. евангелско писмо (естрангело). П. Георгиев разчита буквите като: алеф (в средата) и вав (от двете страни), което означава, че е изписано наименованието на семитската буква „вав". Тя е шеста поред в азбуките и има особено значение в буквената мистика: символ е на Бога: негова инсигния (еписемон), а върху пръстена тя има значение на обръщение към Бога[4].

За датирането на златния пръстен от Лютица е от значение проучването на един добре очертаващ се хоризонт с находки от края на XI в., който може да ни насочи към някои исторически събития, документирани в изворите и несъмнено засегнали крепостите в Източните Родопи, в това число и Лютица. Такива са печенежките нашествия, поточно последните им масови нахлувания от 1087 г. заедно с унгарци и кумани, когато достигат Източна Тракия.

Друго драматично събитие е битката при Левунеон (Енос) през 1091 г., когато император Алексий I Комнин успява да спечели победа, която завършва с масовото изтребване на цели родове печенеги и селджуки (Тъпкова-Заимова и колектив, 2011, 151).

В тази група военни катакализми, при които вероятно е била унищожена сградата, регистрирана през 2011 г. на Лютица, е и Първият кръстоносен поход от 1096 г., условно наречен „поход на бедняците", воден от Петър Пустинника и Валтер Голтака. Едуард Гибън в своята книга „Залез и упадък на Римската империя, IV-та част, описва как участниците в похода ограбвали земите на Унгария и България. Като резултат, българите събрали войските си и: „... под командването на наместник, назначен от гръцкия император..." избили голяма част от кръстоносците. „Около една трета от тях заедно с предводителя пустинника Петър се скрили в тракийските планини." (Гибън, 1788/89, 135-140).

Предположението, че крепостта, която е била на пътя на нашествениците, е била нападната и опожарена, за сега, остава логично, но не достатъчно добре проучено. Все пак, на базата на споменатите находки, може да се допусне, че Лютица, или поне част от нея, е била нападана и опожарявана в края на XI в.

Вторият хоризонт, който трябва да се коментира и който се открива над пласта със следите от пожар от края на XI в., е този, в който са открити съдовете, златният пръстен и комплектът екзагии с везната.

Прието е, че този тип средновековни пръстени, към които принадлежи и този от Лютица, идват от Западна Европа, като в началото са с един кръг по периферията, а по-късно кръговете стават два. Върху тях обикновено се поставя

[4] Благодаря на П. Георгиев за изказаното становище и предоставената ми възможност да го публикувам.

монограм, най-често изображение на животно и кръгов надпис между двете окръжности.

Така например, пръстен-печат от Британия, датиран в VII в., показва, че тази традиция в Западна Европа се е зародила няколко столетия преди да се разпространи в Средновековна България, където е пренесена по време на кръстоносните походи. До сега, най-ранно датираният от тази група е пръстенът на Калоян. Според посочените по-горе стратиграфски резултати, пръстенът от Лютица е по-ранен. Не трябва да се пренебрегва възможността това бижу да е останало като трофей от Първия кръстоносен поход, като се има предвид сведението, че част от кръстоносците са се укрили в „тракийските" планини.

По-късната датировка на целия комплекс, в който влиза пръстена, се налага поради характера на съдовете, някои от които се отнасят към XIII или дори в края на XII в., а екзагиите могат да бъдат датирани най-рано към края на XII в. Ранният фолис, открит с тях, може да е попаднал в контекста, тъй като е част от монетите, излезли от употреба, които са използвани като материал в ювелирството.

На базата на всичко казано до тук, датировката на пръстена се отнася към края на XII и не по-късно от началото на XIII в., но не по-късно и от 1250/60 г., защото в пласт над него са открити голям брой нарязани скифатни монети, които отпадат от употреба в резултат на монетна реформа, целяща изваждането им от пазара (Пенчев 2003 152-153).

Проучванията от 2011 г. и откриването на ключови артефакти, каквито не са регистрирани до сега в родопските крепости, поставиха много нови въпроси, на които ще бъде търсен отговор в бъдеще.

Литература:

Гибън 1788/89: Е. Гибън. Залез и упадък на Римската Империя, IV, София, 135-140.

Дочев 1992: К. Дочев. Монетите и парично обръщение в Търново XII-XIV в. – В: Търново 1992, 159-160.

Епископ Симеон 1968: Епископ Симеон. Богомилство и богомили, София, 1968.

Иванов 1911: Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени – В: Известия на археологическото дружество, II, 1911, 1-10.

Медведев 1966: А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие (лук и стрели, **самострел**) VIII-XIV в. Москва, 1966.

Пенчев 2003: В. Пенчев. Колективна находка с медни (билонови) монети от XIII-XIV в. от Видин – В: Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 152-153.

Петрунова 2005: Б.Петрунова. Спасителни археологически проучвания на крепостта „Балък Дере" – В: Археологически открития и разкопки за 2004 година. София, 2005, 311-312.

Петрунова 2007: Б. Петрунова. Археологически проучвания на крепостта Лютица до с. Рогозово, община Ивайловград. – Археологически открития и разкопки за 2006 г. София, 2007, 556-558.

Станилов 2002: С. Станилов и колектив. Вечният звън. Колекция камбана Вършец, София, 2002, (под печат).

Тъпкова-Заимова, Димитров, Павлов 2011: В. Тъпкова-Заимова, Д. Димитров, П. Павлов. Византия и византийският свят, София, 2011.

Lord Marshal's Roll 1295: Гербовник на Лорд Маршал в библиотеката на Дружеството на Лондонските антиквари в гр. Лондон.

Maxfield 1981: V. A. Maxfield .The military decorations of the Roman army. University of California, press. 1981.

Metcalf 1995: D. M. Metcalf. Coinage of the Crusaders and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford. London, 1995.

GOLDEN RING FROM LYUTITSA FORTRESS

Bony Petrunova

Summary

The fortress of Lyutitsa near Ivailovgrad is under archaeological investigations since 2002. According to a project for conservation and socialization, in 2011 a building was revealed. Among all the other artifacts, a golden ring was also discovered there. Its value corresponds to the weight of three hyperpyrons. The identification and dating of the ring appears to be a real scientific challenge.

The date of the entire complex containing the ring is about the 13th or the late 12th c. The exagii found at the same place might relate to the late 12th c. at the earliest. The early follis found with them might have come into the same context as it is a sector of coins already obsolete and employed as a material in the jewelry only.

The ring is dating from the late 12th – early 13th c. and not later than 1250/60 as a layer above it contains a large number of cut scyphate coins which dropped out of circulation after that date as a result of coinage reform.

The release of the ring and the accompanying artifacts confirms once again the thesis already launched that Lyutitsa was a large urbanized Medieval centre fortified with fortress wall, and with representative church and administrative buildings.

СРЕДНОВЕКОВНИ ПРЕДПАЗИТЕЛИ ЗА МЕЧ ОТ БЪЛГАРИЯ

Деян Рабовянов

Предмет на това изследване са един тип предпазители на мечове, намерени на територията на днешна Северна България. Тяхна характерна особеност е, че от предпазителя излиза метална пластина и обхваща долната част от клина. Въпреки, че различията във формата разделят четирите, известни до сега, предпазителя в три обособени групи, проследява се обща тенденция. Хронологическата рамка на паметниците се определя от археологическата среда: периодът на Първото българско царство и началото на Византийската власт, но не по-късно от XI в.

Сравняването на тези предпазители с известните от същия период в Западна и Източна Европа (Кирпичников 1966, 18-60; Измайлов 1997, 60-79; Jones, Oakeshott, Peirce 2002; Nicolle 1999a,b; Oakeshott 1994; 2000; Petersen 1919; Vinski 1977; Marek 2005) не намира аналогии. Това изисква други паралели и връзки, които да изяснят произхода и появата им в българска среда.

Внимание на тези паметници обърна пръв В. Йотов, който ги датира предимно в X в., като им приписа византийски произход (Йотов 2004, 40-45; 2009). Известното за появата и разпространението на този тип предпазители обаче, не оправдава подобна категоричност и създава възможност за ревизиране на предложената теза.

Най-рано в специалната литература се появява бронзовият предпазител, открит през 1948 г. по време на разкопките на Ст. Ваклинов в Плиска. Намерен е при проучване на пространството североизточно от Малкия дворец в останки от сграда, определена като гражданска и е датирана с византийски монети от X-XI в. (Станчев 1955, 190-194). Предпазителят е описан като част от „бронзово кръстовище за меч", състоящо се от две половини, изляти поотделно, обхващащи желязната част на оръжието. Проучвателят го определя като „част от типичен средновековен меч, особено характерен за славяните", цитирайки като паралел рисунката на един меч, представена от Нидерле (Станчев 1955, 208).

От подробната рисунка (обр. 1) може да се заключи, че предпазителят е бил предназначен за меч с ширина на клина 6,5 см, като пластината под раменете е дълга 2 см. Самите рамене на предпазителя са сравнително къси, но отчетливо оформени и имат заоблени краища. Цилиндричната втулка, предвидена да обхване ръкохватката на меча, е висока 1,6 и широка 3,2 см. В нейната основа има релефен пръстен, който е и единствената украса на този предмет.

Мечът от с. Галово, Врачанско, е изоран от трактористи от насипа на Островския вал, който минава до село-

то (обр. 2). Б. Николов лаконично отбелязва, че подобен предпазител е намерен и в Плиска (Николов 1962, 36). Мечът е с дължина 89 см, има заоблен връх и е без жлеб. От ръкохватката е запазена желязната пластина с два отвора за нитовете. Отлятият от бронз предпазител е с елипсовидни отвори за клина и ръкохватката. По-обстойно на този паметник се спира В. Йотов (Йотов 2004, 40), който изтъква, че липсват преки или поне близки паралели. Въпреки това, посочва като подобни, мечът от монографията за славяните на Нидерле (обр. 26) и друг, открит в Черни брод, Словакия (обр. 9), идентифициран като византийски.

За предпазителя на меча от Галово е характерно отчетливото отделяне на основните части с профилирани отстъпи, а сравнително дългите му рамене завършват с релефни изпъкналости, насочени под ъгъл срещу острието. Очевидно те не са били само декоративен елемент, а е трябвало и да задържат приплъзнало се по предпазителя острие на противника.

Близък по форма и изработка на Галовския е един предпазител за меч от частна колекция (обр. 3) от Североизточна България. Той е лят от бронз и има дължина 12,3 см. В. Йотов го сравнява с откритият през 1948 г. в Плиска предпазител, с този на меча от Галово и с един от колекцията на музея в Лувър, датиран IX-X в. (Йотов 2004, 45).

Предпазителят се отличава с по-детайлната си морфология (обр. 3), като от двете му страни, между втулката за ръкохватката и пластината, обхващаща клина, е оформен по един релефен триъгълник с връх към клина. Единственото запазено рамо завършва с топче, отделено с релефен пръстен.

Последният от коментираните тук паметници (обр. 4) е открит през 2005 г. при археологическото проучване на Дървената крепост в Плиска. Намерен е заедно с 24 други предмета от желязо, мед, бронз, кост и стъкло, в слой от пепел в облицована с тухли яма в сондаж „И". Според проучвателя П. Георгиев, ямата трябва да се датира преди средата на XI в., като се предполага, че предметите са инвентар, укрит при печенежките нашествия през 30-те или 40-те години на XI в. (Георгиев 2008, 354).

За съжаление и в двете публикации (Георгиев 2008; Йотов 2009) предпазителят е показан без мащаб, което затруднява неговото описание. Характерни черти са сравнително дългата пластина, обхващаща клина на меча и пропорционалната й втулка за ръкохватката. Особени са и силно скъсените и извити към острието рамене на предпазителя, обединени от две конкавни дъги в релефна изпъкналост в средата на пластината (обр. 4).

Произходът и датировката на четирите предпазителя от България засягат проблема за развитието на ранносредновековните мечове в Източното Средиземноморие, което неизбежно насочва и към Византийската империя.

Още през 60-те години на XX в. Хофмайер изтъква, че липсата на конкретни паметници за изследване и стилизираността на изображенията, прави невъзможно установяването на специфично византийски тип меч. Проблемът се усложнява и от смесването на римското наследство с традициите на множеството народи в и извън граници-

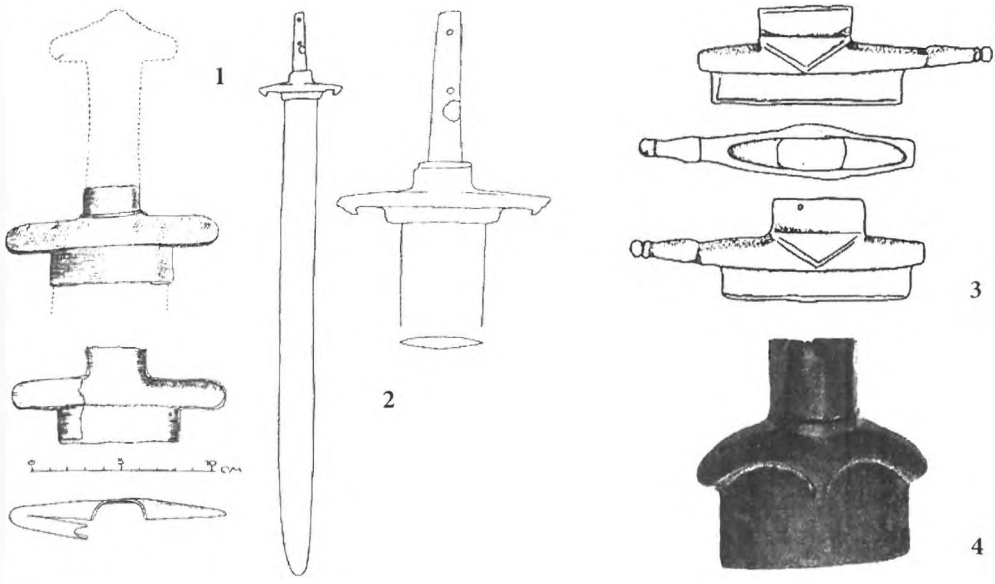

Обр. 1. Предпазител, открит през 1948 г. в Плиска (по Станчев 1955, 207, Обр. 24)
Обр. 2. Меч от с. Галово, Врачанско (по Йотов 2004, Табло XXIX$_{421}$)
Обр. 3. Предпазител от Североизточна България (по Йотов 2004, Табло XXIX$_{429}$)
Обр. 4. Предпазител, открит през 2005 г. в Плиска (по Йотов 2009, 256, Рис. 2)

те на империята, повлияли на военното й изкуство (Hoffmeyer 1966, 13, 94-97). Същевременно, военната технология е област, в която културите с лекота се копират и военната мода бързо преминава границите. Еклектичните култури на основните военни сили в региона – Византийската империя и Арабския халифат, съчетани с общото римско наследство, прави характерните за римските мечове черти, лесно откриваеми в ранносредновековните оръжия от Средиземноморието. Това са правите, двуостри и сравнително широки клинове и малкия предпазител с D-образна форма, по-скоро ограничаващ ръкохватката, отколкото предпазващ ръката (Bishop, Coulston 1993, 53-54, 69-74, 111-112, 126-135, 162-165; James 2004, 140-142, 145-151; Rapin 2001; Miks 2007).

Във връзка с това, Хофмайер достига до въвеждането на термина „латински тип" меч, противопоставяйки го на този, използван от варварите в Европа (Hoffmeyer 1961, 43-44). Всъщност правите двуостри мечове, често със заоблен връх и широк клин са били почти универсални в ислямските и византийските области до X в. (Nicolle 1991, 302-303; 1999b). Познатите паметници, макар и немногобройни, са показателни.

В VII в. са датирани мечът от гроба на воин от агората на Коринт (Weinberg 1974, 517-521) (обр. 5), този от гроб 85 от некропола Арадац-Мечка (Kiss 1987, 203-204) (обр. 6), един меч със сасанидски или ранноислямски произход, открит в Оман (Nicolle 1991, 302-303, 312, 318; 2002a, 162-163) и част от мечовете от гробовете в Цебелдинската долина

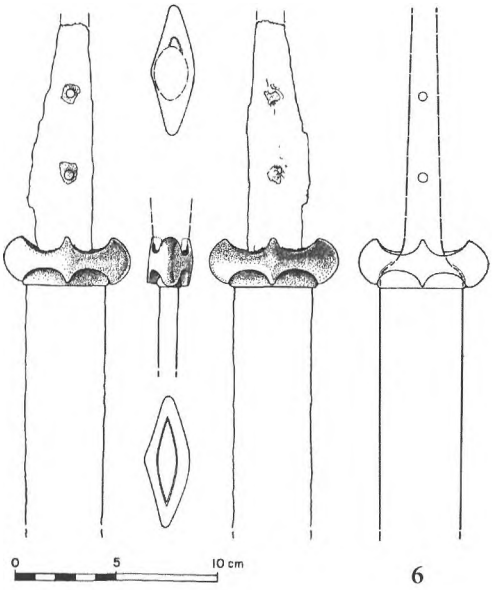

6

6

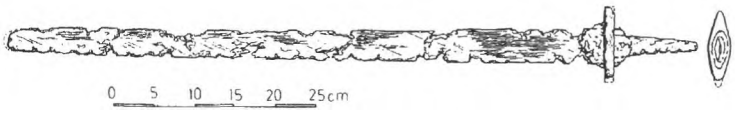

7

8

Обр. 5. Меч от гроб на воин от Агората на Коринт (по Weinberg 1974, 519, Fig. 4)
Обр. 6. Меч от гроб 85 в Арадац-Мечка (по Kiss 1987, 196, Abb. 2)
Обр. 7. Меч от Текийа (по Jankovič 1983, 63, Pl. IV1)
Обр. 8. Меч от Андалусия (по García 2001, 185, Fig. 2)

(Воронов, Шенкао 1982, 130). Безкритичното идентифициране на мечовете, свързвани със свещени за исляма фигури, съхранявани в двореца Топкапъ (Alexander 2001, 196-199; Nicolle 1991, 302-303, 312, 318; 2002a, 162-163) изисква много повече доказателства, за да бъде прието.

Към периода VIII- основно IX в. трябва да се отнесат меча от Галово (обр. 2),

друг с идентичен клин, свързван с Омаядския халифат, от Испания (обр. 8) (García 2001, 183, 187), както и мечовете от Гарабонц в Унгария (обр. 10) (Szőke, Éry, Müller, Vándor 1992, 504) и Черни брод в Словакия (Kiss 1987, 204-205).

В X в. са датирани мечовете от Текийа (обр. 7) (Janković 1983, 58), Кунагота (обр. 11) (Kiss 1987, 205-206) и Сфинту Джордже (Kiss 1987, 206-207) от района на Средния Дунав, както и един меч от разкопките на Нишапур (Nicolle 1991, 302-303, 318; 2002, 162-163). По-многобройни, но за съжаление силно стилизирани, са изображенията от териториите, попадащи в културните кръгове на Византия и Ислямския свят (Alexander 2001, 193-196; Nicolle 1991, 303, 320-323; 1999b).

Както обаче е отбелязал един от големите изследвачи на меча, Оукшот, ако клина на меча се променя, за да отговори на усъвършенстването на защитния доспех, то вариациите във формата на предпазителя и накрайника са отражение на господстващите моди и културни влияния (Oakeshott 1951, 49). Аз бих добавил като фактор и използваната техника на бой.

Предпазителите, при които пластината обхваща основата на клина на меча, имат специфична форма, която не откриваме при известните ранновизантийски и римски мечове. Тя с основание е свързвана с използването на „рикасо" в стила на бой. „Рикасо"-то, или т. нар. „италиански захват", включва поставянето на показалеца на ръката, държаща оръжието пред предпазителя, като се обхваща едната страна на клина (обр. 27). По този начин се осигурява по-голям контрол върху меча и се позволява да се нанасят по-разнообразни удари (Haskins 1952, 258-261; Nicolle 1991, 305-306; 2002a, 158).

Предполага се, че тази бойна техника е развита в Индия, но нейните първи сигурни илюстрации са сцените върху сасанидски сребърни съдове (обр. 27). Вероятно, използваната в Сасанидски Иран техника, с лекота е възприета от арабите в зората на тяхното завоевание (Haskins 1952, 258-261; Hoffmeyer 1961, 67; Nicolle 1979, 179). Показателно е, че повечето изображения с използване на „рикасо" след VIII в. са от ислямското изкуство (Nicolle 1979, 179; 1991, 320-323). Във византийското или, намиращото се под византийско влияние, изкуство, те са по-малко, което е многозначително, предвид табуирането на човешките изображения от ислямската доктрина.

Обвързаността на арабите в използването и разпространението на „рикасо"-то в Европа е общопризната (Haskins 1952, 258-261; Hoffmeyer 1961, 51, 67; Nicolle 1991, 305-306; 2002a, 158). С тази традиция трябва да се обвърже и разпространението на предпазители с пластина, обхващаща клина на меча, които са оръжейна иновация, следваща този стил на бой.

Макар няколко подобни оръжия с датировка в античния период да са открити на територията на Нумидийското царство (Nicolle 2002a, 160-161, Fig. 8) и в апсилски гробове от IV-VII в. в Кавказ (Воронов, Шенкао 1982, 121, 130), те са характерни за средновековната епоха. Сравнително малобройни, по своите характерни особености, те могат да се разпределят в три групи.

Първата включва най-ранните образци. Най-известен от тях безспорно

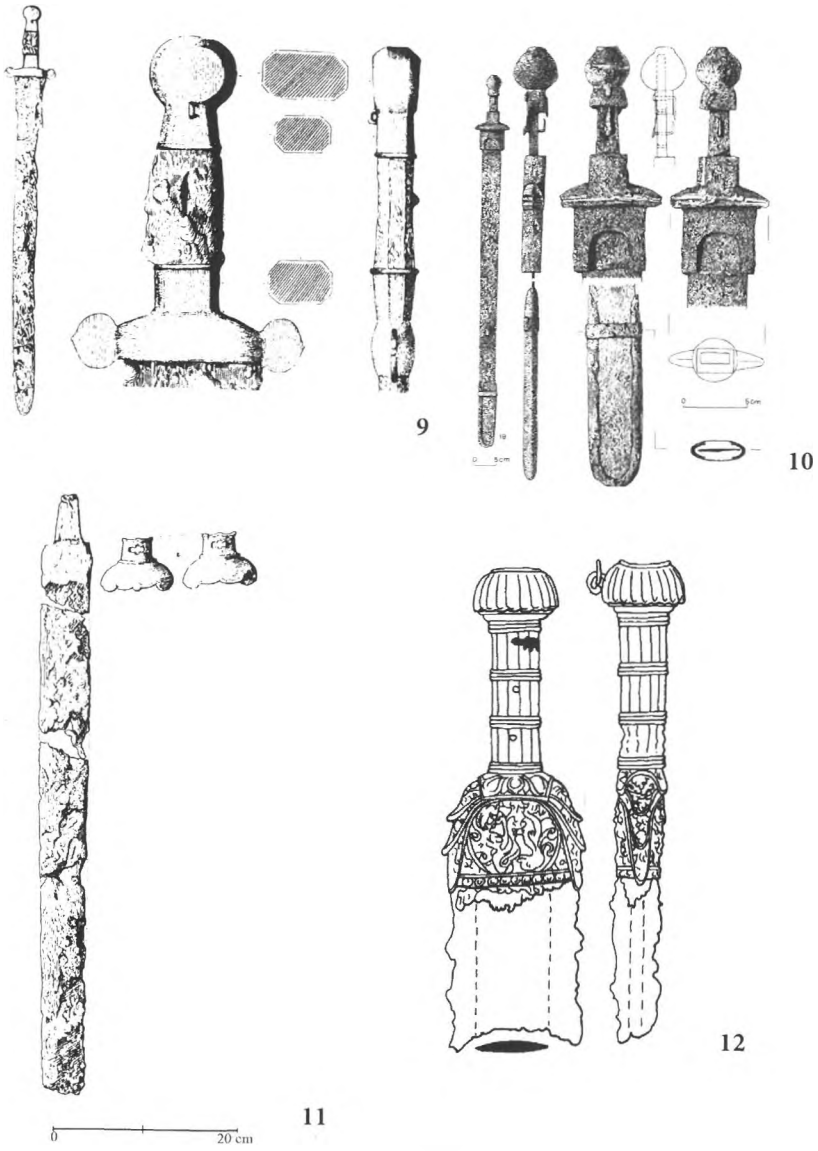

Обр. 9. Меч от Черни брод (по Kiss 1987, 199, Abb. 5)
Обр. 10. Меч от Гарабонц (по Szöke, Éry, Müller, Vándor 1992, 504, Taff. 20)
Обр. 11. Меч от Кунагота (по Kiss 1987, 200, Abb. 6)
Обр. 12. Предпазител на меч от Серче Лиман (по Nicolle 2002a, 163, Fig. 28)

е бронзовия предпазител от арабската поклонническа станция ал-Рабадха (обр. 16), открит при археологически разкопки, заедно с други предмети на въоръжението от VIII-IX в. Сега той се съхранява в Отдела по археология на Университета на крал Сауд в Риад (Nicolle 1991, 305-306; ч2002a, 164-165). Като се изключат малко по-скъсените му пропорции и релефния ръб по края

на пластините, обхващащи клина и ръкохватката на меча, този предпазител е идентичен с втория от групата, открит през 2005 г. в Плиска (обр. 4). Към тази група трябва да се добави и, почти идентичния по форма и украса, лят от бронз предпазител от Херсонес (обр. 17). Открит през 1905 г. от К. К. Косцюшко-Валюжинич при разкопки на акропола в югозападната част на града, той е датиран от Б. Рибаков в X в. Последното, без допълнителна аргументация, наред с византийския му произход, се приема от В. Йотов (Йотов 2009).

В друга група трябва да се отделят откритият през 1948 г. в Плиска предпазител (обр. 1) и два други богато украсени паметника, датирани въз основа на стилистичните особености на орнаментацията. По-ранният от тях (обр. 18), по форма и размери идентичен с плисковския, е датиран IX-X в. и произхожда от Фатимидски Египет. Бронзов, запазен заедно с накрайника на ръкохватката, той е украсен с растителни мотиви и Сура 112 от Корана. За него се посочва, че се намира в колекцията на Лувъра (Nicolle 1991, Fig. 5), а впоследствие в тази на Д. Сторм-Райс (Nicolle 2002a, 178-179, fig. 114). Другият предпазител (обр. 19) е посребрен и украсен с ниело, отличава се от останалите два в групата с по-късите си релефно оформени рамене. Намира в колекцията на Рифаат Шейх ал Ард в Женева, и е определян като селджукски от XII-XIII в. (Nicolle 2002a, 164-165, fig. 31).

В отделна група трябва да се обособят мечът от Галово (обр. 2) и предпазителят, открит в Североизточна България (обр. 3), както и един едноостър меч от военния музей в Белград с инв. № 16 103 (обр. 20). За него е посочено, че произхожда от Стара Пазова-Сурдук и е датиран VIII-IX в. (Пековић 2006, 115). Въпреки силната корозия и недоброто качество на фотографията ясно се забелязват общите характерни черти – сравнително широките рамене на предпазителя и късата пластина, обхващаща основата на клина.

Необичайната форма на тези предпазители отрано привлича вниманието на учените, като са дадени разнообразни тълкувания за техния произход и датировка.

Не разполагайки с друга база за сравнение освен Нидерле, Ст. Ваклинов определя открития от него през 1948 г. предпазител като характерен за славянските мечове (Станчев 1955, 205).

Разглеждайки ранносредновековните мечове с прав двуостър клин и лят бронзов предпазител от Карпатския басейн, А. Кис прави сравнение с открития от Ваклинов предпазител. Под формата на работна хипотеза той смята тези оръжия за византийски по произход, като, според него, те отразяват типологическо развитие за период от 200-300 години (Kiss 1987, 193-203).

В. Йотов доразвива тезата на А. Кис, обединявайки паметници с лят бронзов предпазител независимо от формата му. В сравненията си той включва образците от България, мечовете от Кунагота и Черни брод, описани от Кис, меча от Гарабонц в Унгария и бронзовите предпазители от ал-Рабадхах, Херсонес и фатимидския със Сура 112. Без да ги диференцира, той ги определя като византийски, датирайки ги в IX, но основно в X в. (Йотов 2004, 42, 45; 2009).

Д. Никъл, който очевидно не е запоз-

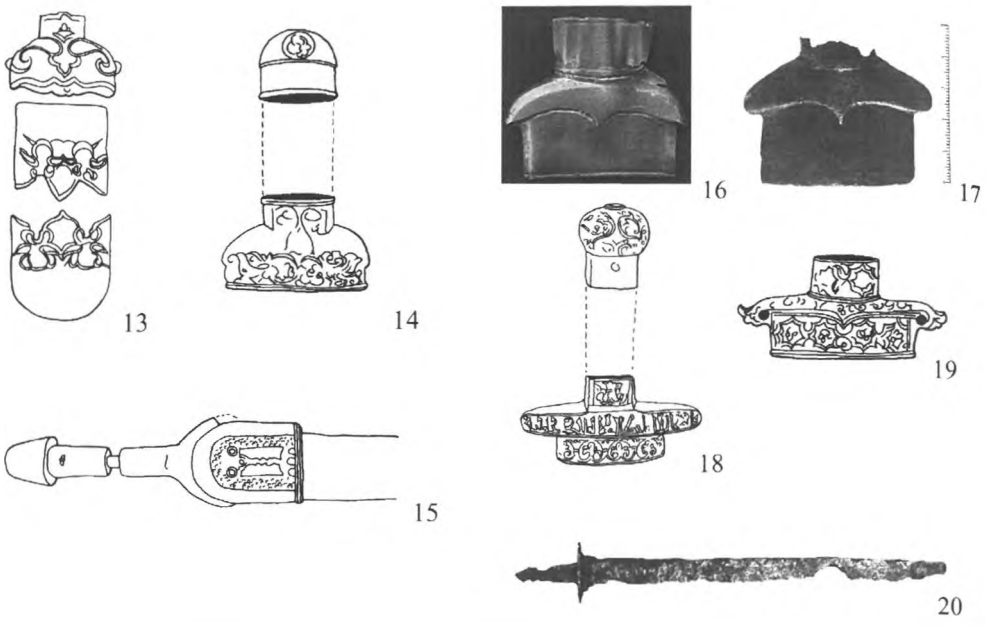

Обр. 13. Бронзови матрици за отливане калъпи за предпазител и накрайник на меч и части за ножница от музея Метрополитън в Ню Йорк, персийски от XII-XIV в. (по Nicolle 2002a, 163, Figs. 29a-c)
Обр. 14. Бронзова матрица за отливане на калъпи за предпазител и накрайник на меч от колекцията на Рифаат Шейх ал Ард в Женева, селджукска или персийска от XII-XIII в. (по Nicolle 2002a, 165, Fig. 30)
Обр. 15. Мамелюкски и магребски меч от музея Аскери в Истанбул, XII-XIV в. (по Nicolle 2002a, 165, Fig. 35)
Обр. 16. Предпазител от ал-Рабадхах (по Nicolle 2009, 23)
Обр. 17. Предпазител от Херсонес по Йотов 2009, 255, Рис. 1.
Обр. 18. Египетски предпазител и накрайник от IX-X в., с врязана сура 112 от Корана (по Nicolle 2002a, 179, Fig. 114)
Обр. 19. Селджукски предпазител от колекцията на Рифаат Шейх ал Ард в Женева, XII-XIII в. (по Nicolle 2002a, 165, Fig. 31)
Обр. 20. Меч от Стара Пазова-Сурдук от Военния музей в Белград (по Пековић 2006, 115)

нат с разглежданите тук паметници от България, Средния Дунав и Крим, счита летите бронзови предпазители, както тези с пластина обхващаща клина, така и D-образните с втулка за ръкохватката, за ислямски по произход. Допускането, че те в различна степен са били възприети от Византия, и че тезата му може да се промени драматично от бъдещите открития (Nicolle 1991, 305-306), издава известна несигурност в заключенията.

Наличната до момента информация, според мен, насочва, че разпространението на типа предпазители с пластина обхващаща основата на клина, може да се свърже не с византийската, а по-скоро с арабската военна традиция. На първо място трябва да се отчете, че известните ранносредновековни византийски предпазители от периода на началото на „тъмните векове" (VII в.) не притежават характерните черти – пластина около клина и втулка за ръкохватката. Макар и отлети от бронз, те по-скоро продължават римската традиция за малък предпазител, служещ за отграничаване на ръкохватката. Пример за това са предпазителя на меча от Коринтската

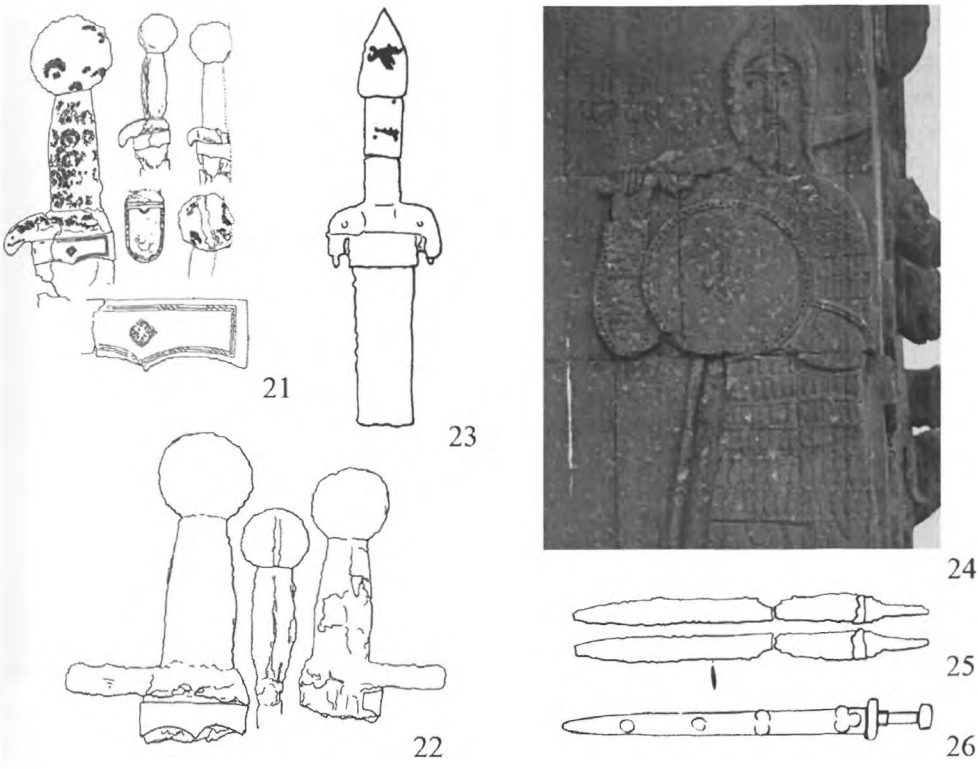

Обр. 21. Меч от Мартинс Кейв в Гибралтар (по Nicolle 2002a, Figs. 2a-c)
Обр. 22. Меч от Мартинс Кейв в Гибралтар (по Nicolle 2002a, Figs. 3a-c)
Обр. 23. Меч от гробницата Байт Масал в Оман (по Nicolle 2002a, 165, Fig. 35)
Обр. 24. Релеф на Голиат от арменската църква в Ахтамар (по Nicolle 2009, 169, Fig. 182)
Обр. 25. Нумидийски меч от гроб в ал-Сума, датиран II-I в.пр.Хр. (по Nicolle 2002a, 161, Fig. 8)
Обр. 26. Рисунка на меч с ножница от Ярогневице (по Нидерле 1956, 375, Рис. 113з)

агора (обр. 5)(Weinberg 1974, 517-521), този от гроб 85 от Арадац-Мечка (обр. 6)(Kiss 1987, 203-204), както и откритите до Пергам и в Саламин на о-в Кипър (обр. 28)(Weinberg 1974, 517-521; Kazanski, Sodini 1987, 74, fig. 3).

Техниката да се отливат от бронз е характена за почти всички ислямски предпазители за мечове (Nicolle 1991, 306). Това е отражение и на възприемането и доразвиването на римските металургични традиции в богатия и технологически напредничав Арабски халифат (Craddock 1979, 75). Същата техника намира приложение и при един друг тип предпазители от същия период, генетично близки с разглежданите тук. Като цяло това е една по-развита форма на типичните за римските мечове D-образни предпазители. Тези обаче не са изработени от кост или рог, а са отлети от бронз и имат извисяваща се втулка, обхващаща долната част на ръкохватката. Характерни черти, отсъстващи при римските мечове.

Такива са предпазителите на мечовете, открити в гробове в Гарабонц (обр. 10)(Szőke, Ëry, Müller, Vándor 1992, 504)

и Черни брод (обр. 9)(Kiss 1987, 204-205), датирани в IX в., както и този от Кунагота (обр. 11), датиран с монети от X в. (Kiss 1987, 205-206). В X-XI в. е датиран богато украсеният бронзов предпазител, открит в корабокрушението при Серче Лиман (обр. 12) (Bass, van Doorninck 1978; Nicolle 1991, 306, 318; 2002a, 162-163). От XII в. е една персийска или селджукска бронзова матрица за изработка на предпазители от колекцията на Рифаат Шейх ал Ард в Женева (обр. 14) (Nicolle 2002a, 164-165), а подобна персийска от XII-XIV в., се съхранява в музея Метрополитън в Ню Йорк (обр. 13)(Nickel 1991, 126; Nicolle 2002a, 162-163). От същия период датира и един мамелюкски или магребски меч от музея Аскери в Истамбул (обр. 15) (Nicolle 2002a, 164-165). Поне засега, разпространението на този тип предпазители трябва да се свърже основно с ислямския свят. Извън него остават само мечовете от Кунагота, Черни брод и Гарабонц, но последният представлява имитация, изработена с местна техника. (Szőke, Éry, Müller, Vándor 1992, 504). Потвърждение дават и многобройните изображения от различни източници, простиращи се от Персия до Андалусия (Alexander 2001, 194, fig. 1; Nicolle 1991, figs. 19, 22, 28, 46b, 48a-f, 55; Nicolle 2002a, figs. 64a-b, 69, 72, 96, 100, 104).

Важен аргумент са и данните от наличните изображения. Както отбелязах, представянето на мечове с подобни предпазители е много по-рядко във византийското изкуство, отколкото в ислямското, въпреки табуирането на човека в него. Върху известните три византийски изображения – Св. Георги от църквата Прототрон над Халки на о-в Наксос (обр. 29) от края на XI в., миниатюрата, представяща „Клането на младенците" от Студитския псалтир (1066 г.) и стеатитова икона на св. Димитър от Оръжейната палата в Москва, която аргументирано беше предатирана в XIV в. (Kalavrezou-Maxeiner 1985, 198-200) (обр. 30), в основата на клина е представена пластина, но предпазителят е с класически дълги прави рамена, което го отличава от първите две групи паметници. Трябва да се отбележи, че и трите паметника са сравнително късни по отношение на разглежданите предмети на въоръжението.

Посочвания като свидетелство за употребата на тази специфична форма предпазител във Византия релеф от X в. от църквата в Ахтамар (обр. 24), всъщност е паметник на арменското изкуство от един граничен с ислямските земи регион. Същевременно, отрицателните персонажи като Голиат, по традиция се представят в образа на доминиращия враг, а за периода това са арабите. Трябва също да се отбележи, че доспехите на изобразения воин отразяват силно централноазиатско влияние и той с основание е определян като илюстрация на добре въоръжен войник от византийско-арабската граница в Източна Анатолия (Nicolle 2002b, 231).

Важно доказателство за подобна идентификация е и запазването на тази специфична форма предпазител до късно именно в земите на исляма. Пример за това са двата меча, открити в Мартинс Кейв в Гибралтар, които имат отделно апликирана в основата на клина пластина (обр. 21, 22). Оръжията са определяни като произхождащи от Андалусия или Мароко и датирани в XII в.

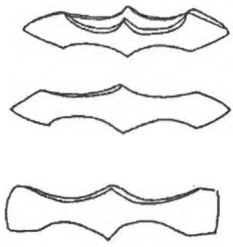

28

Обр. 27. Изображение върху Сасанидски сребърен съд (по Marschak 1986, fig. 5)
Обр. 28. Предпазители от Пергам и Саламин (по Kazanski, Sodini 1987, 74, fig. 3)

(Nicolle 2002a, 199). Хронологическата рамка затваря един счупен двуостър меч с желязна ръкохватка от гробниците Байт Масал в Оман, датиран в XVII-XVIII в. (Nicolle 2002a, 164-165).

С оглед на бързото разпространение на военната мода, навлизането на разглеждания тип предпазители във Византийската империя е много вероятно. Едва ли обаче, неравномерността в разпространението им трябва да се търси само в оскъдността на въоръжението от Византия и в по-голямото богатство на метал и далекообхватната търговия на ранния ислям, както смята Никъл (Nicolle 1991, 299-301). Тези паметници отразяват не само влиянието на военната мода, но и проникването на нейните материални носители – създадени в земите на исляма бронзови предпазители, вероятно достигнали до земите на юг от Дунав като част от цели оръжия. Показателно за подобен трансфер е, че и двата предпазителя в Плиска са открити заедно с други предмети с арабски или близкоизточен произход. Този от 1948 г. е намерен заедно с два бронзови пръстена за стрелба с лък[1] (Станчев 1955, обр. $25_{6,7}$), а този, открит през 2005 г., заедно с бронзов калъп за монетовидни знаци (Георгиев 2008).

С горните съобръжания смятам, че откритите в Плиска предпазители имат арабски произход. По-ранен (VIII-IX в.) е откритият през 2005 г. (обр. 4), като връзката му с предпазителите от ал-Рабадхах и Херсонес е несъмнена. Намереният през 1948 г. от Ст. Ваклинов предпазител (обр. 1) вероятно е по-късен, макар че по-точна датировка от X-XI в. едва ли може да бъде дадена. Отчитайки

[1] Благодаря на колегата Янко Димитров, един от дългогодишните изследователи на Плиска, който ми обърна внимание на този детайл.

Обр. 29. Св. Георги от църквата Прототрон над Халки на о-в Наксос (по Chatzidakis 1989, Fig. 20)
Обр. 30. Стеатитова икона на св. Димитър от Оръжейната палата в Москва (по Банк 1966, Реп. 151)

средата, в която е намерен, той не може да е по-късен от 30-те-40-те години на XI в. Паметникът представя една по-развита форма, но, за съжаление, липсва украса, която да даде допълнителна информация. Неговият близкоизточен произход е повече от възможен.

Особено значение има фактът, че и двата паметника произхождат от археологически разкопки на културни отлагания от началото на XI в. (Станчев 1955, 190-194; Георгиев 2008, 354), но не могат да бъдат датирани тогава, защото очевидно вече били излезли от употреба. Самият период на ползване по предназначение остава неизвестна величина.

Мечът от Галово (обр. 2) и предпазителят от Североизточна България (обр. 3) засега остават без пряк аналог. Еднакво внимание заслужават идеите, както за византийски, така и за източен (ислямски) произход. В полза на първото са двата паметника на византийското изобразително изкуство, които бяха посочени (обр. 29, 30). Формата на клина на меча е еднакво популярна в арабския и византийския свят. Откриването на меча в насипа на Островския вал, насочва към евентуална датировка в Езическия период (VIII-IX в.). За съжаление, предвид обстоятелствата на намирането му, остава нерешен въпросът за характера на попадането на един толкова скъп предмет там.

Близкият по форма с Галовския предпазител от Североизточна България включва в украсата си релефен триъгълник в средата на тялото (обр. 3). Това го сближава с украсата на предпа-

зителите на ислямски мечове (обр. 13, 16, 17, 19, 21, 22), където той е забележително консервативен като елемент.

Появата на четири предпазителя от този тип в една ограничена територия, при общата им малобройност, е не съвсем обичайна. Тя може да се обясни, както с „варварската" археологическа среда, предполагаща откриването на по-голям брой паметници на въоръжението, така и на мащабните археологически изследвания на ранносредновековния период в България.

Възможностите за проникването на коментираните предпазители в България са достатъчно много, което поставя предположенията за навлизането им в областта на хипотетичното. Може да става въпрос за пленено от българите по време на военните походи в Тракия оръжие. Област, в която Византийската империя неколкократно е прехвърляла население от Анатолия, включително такова от граничната област със земите на исляма или избягало от самия Халифат (Рашев 2004). Военни части от анатолийските теми също нерядко участват във военните действия срещу българите на Балканите, а ренегатите идващи от Византия, някои от тях дори араби, винаги са намирали добър прием при българските владетели. Въпреки стремежа на държавите да ограничат търговията с оръжие и военни материали, не трябва да се изключва и тази възможност.

По принцип въоръжението е паметник с голяма „подвижност" и дълга употреба, което затруднява неговото изследване. Затова, до откриването на нов сравнителен материал, заключенията за четирите предпазителя от България остават с предварителен характер.

Литаратура

Банк 1966: А. Банк. Византийское искусство в собраниях Советского союза. Ленинград-Москва, 1966.

Воронов, Шенкао 1982: Ю. Воронов, Н. Шенкао. Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. – В: Древности эпохи Великого преселения народов V-VII веков. Москва, 1982, 121-165.

Георгиев 2008: П. Георгиев. Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдокуфически надпис от Плиска. – В: Юбилеен сборник „Сто години от рождението на доктор Васил Хараланов (1907-2007)". Шумен, 2008, 353-364.

Измайлов 1997: И. Измайлов. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. Казан-Магадан, 1997.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското Средновековие (VII-XI век). В. Търново, 2004.

Йотов 2009: В. Йотов. Перекрестье меча из Херсонеса. – Античная древность и средние века, Вып. 9, 2009, 251-261.

Кирпичников 1966: А. Кирпичников. Древнерусское оружие. I. Мечи и сабли IX-XIII вв. Москва-Ленинград, 1966. (=Свод археологических источников. Е 1-36)

Нидерле 1956: Л. Нидерле. Славянские древности. Москва, 1956.

Николов 1962: Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския окоп. – Археология, IV, 1962, 2, 33-37.

Пековић 2006: М. Пековић. Археолошка збирка Војног музеја у Београду. Београд, 2006.

Рашев 2004: Р. Рашев. Византийците в България до покръстването. – В: Civitas divino-humana. В чест на професор Георги Бакалов. София, 2004, 151-162.

Станчев 1955: Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 183-228.

Alexander 2001: D. Alexander. Swords and Sabers during the Early Islamic Period. – Gladius, XXI, 2001, 193-220.

Bass, van Doorninck 1978: G. Bass, F. van Doorninck. An 11th century shipwreck at Serce Liman, Turkey. – The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration, 1978, 7.2, 119-132.

Bishop, Coulston 1993: M. Bishop, J. Coulston. Roman military equipment from the Punic Wars to the fall of Rome. London, 1993.

Chatzidakis 1989: M. Chatzidakis. Byzantine Art in Greece. Naxos. Athens, 1989.

Craddock 1979: P. T. Craddock. The Copper Alloys of the Medieval Islamic World – Inheritors of the Classical Tradition. – World Archaeology, Vol. 11, № 1, Early Chemical Technology (Jun., 1979), 68-79.

García 2001: A. García. Una espada de época Omeya del siglo IX D.C. – Gladius, XXI, 2001, 183-192.

Haskins 1952: Northern origins of "Sasanian" Metalwork. – Artibus Asiae, Vol. 15, No 3, 1952, 241-267.

Hoffmeyer 1961: A. Hoffmeyer. Introduction to the History of the European Sword. – Gladius, I, 1961, 30-75.

Hoffmeyer 1966: A. Hoffmeyer. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. – Gladius, V, 1966, 1-194.

James 2004: S. James. The Excavations at Dura – Europos conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment. London, 2004.

Janković 1983: M. Janković. Implements and Weapons from 9th-11th Centuries found at Ključ Dunava. – Balcanoslavica, 10, 1983, 55-70.

Jones, Oakeshott, Peirce 2002: L. Jones, R. Oakeshott, I. Peirce. Swords of the Viking Age. Woodbridge, 2002.

Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.

Kazanski, Sodini 1987: M. Kazanski, J.-P. Sodini. Byzance et l'art "Nomade": remarques a propos de l'essai de J. Werner sur le depot de Malaja Perešcepina (Perešcepino). – Revue archeologique, I, 1987, 71-90.

Kiss 1987: A. Kiss. Frühmittelalterliche Byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXXIX, 1987, 193-210.

Marek 2005: L. Marek. Early medieval swords from Central and Eastern Europe. Wrocław, 2005.

Marschak 1986: B. Marschak. Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986.

Miks 2007: C. Miks. Studien zur Römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit. Leidorf, 2007.

Nickel 1991: H. Nickel. A Crusader's Sword: Concernig the Effigy of Jean d'Alluye. – Metropolitan Museum Journal, Vol. 26, 1991, 123-128.

Nicolle 1979: An introduction to arms and warfare in Clasical Islam. – In: Islamic Arms and Armour. Ed. By P. Hitti and R. Elgood. London, 1979, 162-186.

Nicolle 1991: D. Nicolle. Byzantine and Islamic Arms and Armour: Evidence for Mutual Influence. – Graeco-Arabica, 4, 1991, 299-323.

Nicolle 1999a: D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Western Europe and the Crusader States. London, 1999.

Nicolle 1999b: D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350.Islam, Eastern Europe and Asia. London, 1999.

Nicolle 2002a: D. Nicolle. Two Swords from the Foundation of Gibraltar. – Gladius, XXII, 2002, 147-200.

Nicolle 2002b: D. Nicolle. No Way Overland? Evidence for Byzantine Arms and Armour on the 10-th – 11-th Century Taurus Frontier. – In: D. Nicolle. Warrior and their weapons around the time of the Crusades: relationships between Byzantium, the West and the Islamic world. Aldershott, 2002, 226-245.

Oakeshott 1951: R. Oakeshott. Some medieval sword-pommels: an essay in analysis. – Journal of the British Archaeological Association, XIV, 1951, 47-62.

Oakeshott 1997: R. Oakeshott. The Sword in the Age of Chivalry. Woodbridge, 1997.

Oakeshott 2000: R. Oakeshott. Records of the Medieval Sword. Woodbridge, 2000.

Petersen 1919: J. Petersen. De Norske Vikingesverd. Kristiania, 1919.

Rapin 2001: A. Rapin. Des épées romaines dans la collection D'Alise – Sainte – Reine. – Gladius, XXI, 2001, 31-56.

Szöke, Éry, Müller, Vándor 1992: B. Szöke, K. Éry, R. Müller, L. Vándor: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I – II und Zalaszabar-Dezsősziget. Budapest, 1992.

Vinski 1977: Z. Vinski. Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviju. – Vjesnik Arh. Muzeja Zagreb, 3, s. X-XI, 1977, 143-208.

Weinberg 1974: G. Weinberg. A Wandering Soldier's Grave in Corinth. – Hesperia, Vol. 43, No 4, Oct.-Dec. 1974, 512-521.

MEDIEVAL SWORD GUARDS FROM BULGARIA

Deyan Rabovyanov

Summary

The subject of the work here presented is a type of Early Medieval sword guards coming from the territory of today's Northern Bulgaria. The common feature of all of them is a metal lamella holding the base of the sword blade (fig. 1). St. Vaklinov discovered the first cross-guard in 1948 during excavations of a civil building northeast of the Smaller Palace in Pliska dating from the 9th – 10th c. according to Byzantine coins. The cross-guard has been composed of two halves cast separately; its shoulders are comparatively short and rounded, as the lamellae holding the blade and the hilt of the sword are of the same height.

The second cross-guard belongs to a sword found upon the mound of the Ostrovski Val (Ostrovski Rampart) near Galovo village, Vratsa region (fig. 2). The weapon has a straight blade, rounded point and has not any fuller. The main sections of the cast cross-guard are separated by profiled retractions and long relief shoulders. Still another sword guard from a private collection, coming from the Northeastern Bulgaria is similar in shape (fig. 3). Its more pronounced relief decoration appears to be the only difference.

The last commented cross-guard (fig. 4) was discovered in 2005 during research of the eastern outline of the Wooden fortification of Pliska, in a pit faced with bricks, altogether with other artifacts – a hoard concealed in time of the Pecheneg invasions in 1030ies – 1040ies. The piece cast in bronze is distinguished for its longer lamellae holding the blade and the hilt of the sword, as well as for its very short shoulders bent towards the blade and combined in a peculiar triangular projection in the centre.

The provenance and date of the sword guards described above concern the problem of development of the Early Medieval swords in the Eastern Mediterranean. As early as 1960ies A. Bruhn-Hoffmeier pointed out that the shortage of artifacts for analyses and the stylization of the images do not allow specifying the Byzantine type of sword. At the same time, the warfare technology is a field where the cultures copy each other easily, and the war vogue swimmingly crosses the borderlines. The eclectic cultures of the major martial powers – the Byzantine Empire and the Arabian Caliphate, combined with the common Roman heritage, make the features peculiar of the Roman swords easily distinguishable in the Early Medieval swords. These are the straight double-edge blades and comparatively broad edges and the small cross-guards restricting the hilt rather than protecting the hand.

The sword guards with their lamella holding the blade of the sword are of a specific shape we do not find with the known Roman and Early Byzantine swords. Fairly enough it is related to the manner of *ricasso* or the *Italian holding* as a style of fighting. Developed in Sassanian Iran, this technique was easily accepted by the Arabs at the dawn of their conquest.

The cross-guards of the type here discussed are not many in number. According to their peculiarities we can distinguish three groups of them. The first group comprises pieces earliest in date. These are the bronze cross-guard from the Arabian pilgrim

station of al-Rabadha, discovered in the course of archaeological excavations together with some other arms and dated to the 8th – 9th c. (fig. 16); the one discovered in Pliska in 2005 (fig. 4); and still another piece almost identical to the mentioned above, found in 1905 at the acropolis of Chersonesos (fig. 17). The cross-guard found in 1948 in Pliska (fig. 1), together with two more pieces, lavishly decorated – from Phatimid Egypt (9th – 10th c.) and a Seljuk one from the 12th – 13th c. (fig. 18, 19) belong to a second group.

A separate group comprises the sword from Galovo and the cross-guard discovered in Northeastern Bulgaria (fig. 2, 3), as well as the one-edge blade sword from Stara Pazova – Surduk from the 8th – 9th c. (fig. 20). The spread of this type of swords has to be related to the Arabian warfare tradition having in mind the following arguments.

First of all, the known Early Medieval Byzantine sword guards as those from Corinth, Pergamon, Salamis, and the one from Aradaz similar to them (fig. 5, 6, 28), although cast in bronze, do not display the peculiar feature – a lamella around the blade and a sleeve at the hilt, but rather continue the Roman tradition.

Secondly, the technique to be cast in bronze comes as a characteristic feature of almost the entire Islamic cross-guards, and reveals the high technology developing in the wealthy Caliphate. Still another type of cross-guards from the same age, genetically close to the pieces here discussed, reflects this circumstance. Their spread is also connected mainly with the Islamic world. The swords from Kunagota, Cherni Brod and Garabonz along the Middle Danube seem to be the only exceptions so far, as the latter one is sure a local imitation. The relief of Goliath from Ahtamar thought to be a Byzantine work (fig. 24) comes from an Armenian church at the frontier with the Caliphate and depicts rather a heavily armed warrior from the region.

The representations of swords with similar cross-guards appear very rarely in the Byzantine art compared to the Islamic art, although the latter reluctantly depicts human figures. We know three Byzantine depictions showing a lamella at the base of the blade, but the cross-guards have classical straight and long shoulders thus differing from the first two groups of weapons (fig. 29, 30).

Some late reminiscences of the shape in the Islamic world here discussed come also as significant evidence.

The cross-guards discovered in Pliska are of Arabian origins as the one from 2005 is the earliest in date (8th – 9th c.), and the one from 1948 is dating from the 10th – 11th c. The sword from Galovo and the cross-guard from the Northeastern Bulgaria have not any close parallels. The ideas of Byzantine and of Eastern origins call for similar attention, and the discovery of the sword over the mound of the Ostrovski Val suggests a date from the pre-Christian age. The relief triangle of the decoration of the sword guards from the Northeastern Bulgaria brings it closer to the decoration on the cross-guards of the Islamic swords.

The appearance of four sword guards of this type within a limited territory seems to be unexpected having in mind their small number in general, and we can explain it with a Barbarian milieu, as well as with the large – scale archaeological research of the Early Middle Ages in Bulgaria.

The ways of their coming here are quite too many for to make hypothetical suggestions. Therefore the conclusions on these cross-guards have only preliminary nature before some new comparative data come at sight.

ВИЗАНТИЙСКИ МИТНИЦИ (КОМЕРКИАРИИ) НА ДОЛНИЯ ДУНАВ ПРЕЗ XI ВЕК. ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА

Иван Йорданов

След повторното завладяване на Североизточна България от византийците през 1000-та година, Долният Дунав се превръща в трайна северна граница на империята[1]. Наличието на граница предполага изграждане на два вида византийски учреждения. Едното – за защита от нашественици – това са стратегиите, и другото – за контакти, икономически, политически и духовни със съседите на империята на Север от Дунав – това са комеркиариите.

Тяхната задача, освен фискална, да събират 10% мито (комеркион) от преминаващите в двете посоки стоки, е и коридор на духовни, културни и политически контакти между империята и нейните съседи на север от реката Дунав.

Докато за отбранителните формации от десния бряг на реката Дунав има все пак някакви сведения в наративните източници, то за съществуването на митници (комеркиарии) няма никакви. Сфрагистичните паметници са единствените доказателства за съществуването и функционирането и на такива институции.

През XI в. чрез сфрагистични паметници са засвидетелствани две стратегии на Долния Дунав – Дръстър и Преславица. В същите две селища са регистрирани и комеркиарии.

Митниците съществуват във всички държавни формации – до наши дни. Съществували са и в Римската империя. Византия, която наследява Източната Римска империя, наследява и тези институции. Все пак първите сведения за съществуването им са от V-VI в. Те възникват най-напред в големите центрове на търговия и производство на копринени изделия в Антиохия и Тир, а впоследствие и по целия Изток, като резиденциите им се намирали в големите търговски средища, стоящи на пътищата на коприната. Коприната и копринените изделия са били държавен монопол и стриктно контролирани от империята чрез комеркиариите.

След 800-та година и поради арабските нашествия, постепенно търговията с коприна и копринени изделия западнала и тогава на преден план в задълженията на комеркиариите излязло събирането на 10% данък от вноса, износа и от търговията със стоките в територията на империята. Този данък се наричал комеркион.

Този нов вид комеркиарии наследяват традиционните по места, но възникват и нови, като единственото

[1] Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав - гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X-XII в.,София, 1976.

важно условие било те да се намират на търговски (морски или сухоземни) пътища. Комеркиарият бил прикрепен към едно от най-важните финансовите ведомства на империята - логотезия на геника, където се отчитали събраните такси, но навярно е имал контакти и задължения и с другите централни и провинциални институции[2]. Тези си функции комеркиариите са съхранили до края на XI в.

I. Печати на комеркиари на Дръстър :

Като граничен град на империята, намиращ се на воден път в Дръстър, съвсем естествено е била учредена комеркиария, в която се събирали такси от внесените и изнесени от империята стоки. За съществуването ѝ съдим от достигналите до нас печати на нейни титуляри:

1.'Ανδρονικος β'σπαθάριος ? καὶ κομμερκιάριος Δρίστρας (XI в.)

1

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей Шумен, инв. № 14205. Закупен е от Николай Георгиев от Шумен, който бе прекупвач на различни антики. Той твърди, че печатът е намерен в Силистра. Размери: 22-23, на самия печат над 22 и дебелина 2 мм, тегло 5.12 г. Отпечатъкът някога е бил добър, но сега моливдовулът е зле съхранен. Липсват части от изображението и някои букви. Не е сигурен титулът на този Андроник – спатарий или протоспатарий.

Публикация. Йорданов, Силистра, III, № 1[3]; Jordanov, G. Names, no. 23.6[4]; Jordanov, Corpus, III, no. 1172[5].

Лице. Бюст на неидентифициран военен светия, голобрад с къса къдрава коса, държи в дясната си ръка копие на рамо, а в лявата щит.

Опако. Пет редов надпис:

. . ΔP . N |. KѠ . СП | .ΘAP'SKO | MЄPKHAP' | ΔP'CTP

['Αν]δρ[ο]ν[ί]κῳ [β']/[(πρωτο)]σπ[α]θαρ(ίῳ) (καὶ) κομερκηαρ(ίῳ) Δρ(ί)στρ(ας)

2. Διονύσιος σπαθαροκανδῑδατος καὶ κομμερκιάριος Δρίστρας (XI в.)

2

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей Шумен, инв. № 14697. Закупен е от Николай Николов от Разград, който е прекупвач на различни антики. Няма информация за намирането му, не бива да се изключ-

[2] Oikonomides, N. Silk Trade and Production in Byzantium from Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi.- DOP, 40, 1986, 33-53.

[3] Йорданов, И. Неиздадени византийски печати от Силистра (III), ИНМВ, 24, 1988, 88-104; № 1.

[4] Jordanov, I. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria", volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia, 2003. По-нататък ще се цитира Jordanov, G. Names, и съответния номер.

[5] Jordanov, I. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 3, Sofia, 2009. По-нататък ще се цитира Jordanov, Corpus, III, и съответния номер.

ва и Силистра. Размери: 22-24 (22.5) 2.5 мм, тегло 8.00 г. Добре съхранен, но непълен отпечатък.

Публикация. Jordanov, G. Names, no. 23.7; Jordanov, Corpus, III, no. 1173.

Лице. Бюст на неидентифициран военен светия, голобрад с къса къдрава коса, държи в дясната си ръка копие на рамо, а в лявата щит. От името му неясни букви: || . Γ-ΟΙ-C

Опако. Шест редов надпис:

.KЄR'.. | ΔIONVC.. | CΠAΘKAN | KOMЄPKI | AP'ΔPI | .TP

[+] Κ(ύρι)ε β(οή)[θε(ι)] Διονυσ(ί)[ῳ] σπαθ(αρο)καν(διδάτῳ) (καὶ) κομερκιαρ(ίῳ) Δρί[σ]τρ(ας)

3. Ἰωάννης κομμερκιάριος Δρίστρας (XI β.)

3

Неизвестно местосъхранение. Документирал съм гипсова отливка на същия от колекцията на проф. Тодор Герасимов. На гърба на отливката е написано , че оригиналът е от колекцията на инж. Таков и годината на изработване на отливката е 1963. Някога е бил отличен отпечатък с размери: на ядрото 23-24 мм, а на самия зрънчест кръг над 22 мм

Публикация. Jordanov, G. Names, no. 23.8; Jordanov, Corpus, III, no.1174.

Лице. Бюст на св. Никола представен като архиерей във фас. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: Θ-N-I || K-O-ΛA'

Около изображението кръгов надпис: + KЄROHΘ'TѠC . . . .

Опако. Четири редов надпис:

+IѠKO | MЄPKHA | PHѠΔP | CTPAC | - . -

+ Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σ[ῷ δούλ(ῳ)] Ἰω(άννῃ) κομερκηαρήῳ Δρ(ί)στρας

4. Ἰωάννης Σπονδύλης κομμερκιάριος Δρίστρας (XI в.)

4

Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 55.1.3333) и навярно произхожда от Истанбул. Размери: на ядрото 29-29 мм, на самия зрънчест кръг 25 мм, тегло 9.44 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Части от изображението и някои букви не са отпечатани. Самият моливдовул е добре съхранен.

Публикация. Nesbitt –Oikonomides, DOS, 1, no 65.2[6]; Nesbitt, J. The Seals of the Spondyles Family.- Hypermachos. Festschrift fur Werner Seibt zum 65.Geburstag, Wien, 2008, 249-257, no. 2.

Лице. Бюст на св. Никола представен като архиерей във фас. С дясната ръка

[6] J. W.Nesbitt and Oikonomides, N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1 : Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington, D. C., 1991. По-нататък ще се цитира Nesbitt –Oikonomides, DOS, 1, и съответния номер.

благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: Θ-N-I || . . . . Около изображението кръгов надпис: . KЄROHΘ'TѠCѠΔ8Λ'

Опако. Пет редов надпис:

-.- |+IѠKO | .ЄPKIAP' | .PICTPAC | ѠCΠON|ΔVΛH | - . -

[+] K(ύρι)ε βοηθ(ει)] τῷ σῷ δούλ(ῳ)'Iω(άννῃ) κο[μ]ερκιαρ(ίῳ) [Δ]ρίστρας [τ]ῷ Σπονύλῃ

Като се има предвид, че при двете групи печати са еднакви имената, длъжностите и изображението на лицевата страна на св. Никола и пр., би могло да се допусне, че става дума за печати на едно и също лице, като във втория случай е изписано и неговото фамилно име.

Изображенията на св. Никола са така близки, че би могло да се помисли дали не е използвана една и съща матрица за аверса на двата вида печати! За съжаление от отливката и от снимката на екземпляра от Дъмбъртън оукс не можем да бъдем категорични.

В наративните източници не намираме сведения за Йоан Спондил през XI в.

Отново в колекцията на Дъмбъртън оукс се съхранява екземпляр (DO. 55. 1. 3332), който принадлежи на същото лице, но в качеството му на хартуларий, диокет и хорейарий:

Лице. + KЄR'Θ' | TѠCѠΔ8 '| IѠXAPT8 | ΛAPIѠ | - . -

Опако. - . - ΔIOIKH|T'SѠPЄI|API'TѠ C|ΠONΔV|-Λ'-

Този печат навярно отразява по-късен етап в кариерата на Йоан Спондил, когато е притежавал длъжностите хартуларий, диокет и хорейарий, и навярно е бил изтеглен на служба в столицата, след изтичане на мандата му в Дръстър[7].

И така чрез печатите са известни имената на три или четири комеркиарии на Дръстър. Не е възможно да се установи точно времето, когато всеки един от тях е заемал длъжността. Датират се най-общо в XI в. и по-вероятно в първата му половина. Не знаем нищо за дейността на тази институция. Би могло да се предполага, че получените в Силистра писма на техни колеги, са били адресирани именно до тях за размяна на мнения или пък за конкретни дейности.

В Силистра са намерени следните печати на комеркиари:

1. Ἰωάννης N., πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ κομμερκίαριος Ἀβύδου (XI в.), виж Jordanov, Corpus, III, no. 1101.

2. Βασίλειος ? κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (XI в.) виж Jordanov, Corpus, III, no. 1153.

3-4. Κωνσταντηνος Συροπουλος σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (XI в.), виж Jordanov, Corpus, III, nos. 1154-55.

Намирането тук на най-малко три печата на комеркиарията Девелт свидетелства за известна регулярност на размяна на кореспонденция. Въобще Дръстър и Девелт като че ли си дублират дейността, тъй като съществуват по едно и също време. Възобновяването на комеркиарията Девелт навярно

[7] За останалите представители на фамилията Спондили, засвидетелствани чрез печати виж Nesbitt, J. The Seals of the Spondyles Family.- Hypermachos. Festschrift fur Werner Seibt zum 65.Geburstag, Wien, 2008, 249-257.

се свързва с несигурността на живота в днешна Северна и Южна България, когато Девелт играе ролята на граничен пункт! Единствено византийската администрация се съхранява по поречието на р. Дунав и съвсем естествено в Дръстър е функционирала комеркиария, още повече, че тя има пряк свободен път до столицата по вода.

II. Печати на комеркиари на Преславица:

Относно локализирането на Преславица и идентифицирането и с Преславец или Малкия Преслав се дискутира от дълго време. В рамките на това изследване няма да се спираме на този въпрос.

5. Εὐστράθιος Μυτᾶς χαρτουλάριος καὶ κομμερκιάριος Περσθλαβίτζας (XI в.)

5

Съхранява се в колекцията на Археологическия музей в Истанбул, инв. № 193. Навярно произхожда от Истанбул (Константинопол). Размери: 26-26 (20) мм. Пълен и добре съхранен отпечатък!

Публикация: Burgurlu, V. Bizans Kurşun Mühürleri, Istanbul, 2007, no. 134

Лице. Пет редов надпис:

+ KЄRO | . ΘЄITΩ | . ΩΔ8ΛΩ | ЄVCTA | - Θ -

Опако. Пет редов надпис

XAPT8 | . SK8MЄP | KIA' ΠPIC | . ΛARHTZ | TΩMVT'

+ Κ(ύρι)ε βο[ή]θει τῷ [σ]ῷ δούλ(ῳ) Εὐσταθ(ίῳ) χαρτου[λ(αρ(ίῳ)] (καὶ) κουμερκια(ρίῳ) Πρ(ε)ισ[θ]λαβήτζ(ας) τῷ Μυτ(ᾶ)

Не е известен такъв комеркиарий на Преславица. Не ми е позната и тази фамилия. По-познато ми звучи Μύτζ(η) съответно Μύτζης - името на един макар и спорен български цар.

6. Εὐστράτιος Ῥωμανιάκης σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κομμερκιάριος Περσθλαβίτζας (XI в.)

а

б

6

а. Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 47. 2.2. 2128). Навярно произхожда от Истанбул (Константинопол). Размери: 19-19 мм, тегло 5.00 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък. Ядрото е било доста малко и части от матриците са останали извън него.

Публикация: Nesbitt-Oikonomides, DOS, 1, no. 78.1a.

б. Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (Fogg A. M., no.1750) и навярно произхожда от Истанбул (Константинопол). Размери: 23-23 мм, тегло 7.05 г. Добре центриран, но все пак непълен отпечатък. Някои от буквите не са излезли или не са пълни.

Публикация: Nesbitt-Oikonomides, DOS, 1, no. 78.1b.

Лице. Бюст на Богородица държаща Младенеца на лявото си рамо. От двете й страни титули: ΜΡ || Θ

Опако. Шест редов надпис:

- . - | ЄVC . . . | СΠΑΘ'К . . | SKOM . . . | ΠЄРС . . . | . ТА . . . | . . . . . .

- . - | ЄVСТР. | СΠΑΘ'К.Δ . | SKOMЄРК . | ΠЄРСΘΛΑ | . ТАСТО | . ѠМ . . .

Εὐστρ[α(τίῳ)] σπαθ(αρο)κ(αν)δ(ι)δ(άτῳ) (καὶ) κομερκ(ια)[ρ(ίῳ)] Περσθλα [βή]τζας το [Ρ]ωμ[αν(ά)κ(η)]

Евстратий Романак е неизвестен от други източници. Недалеч от гр. Балчик между селата Църква, Рогачево и Оброчище е намерен печат на Евстратий Романак в качеството му на комеркиарий без да се упоменава в коя комеркия[8]. Печатът се датира в XI в. и навярно е на същото лице. Защо не е изписано мястото, където е комеркиарий Евстратий Романак, нямам категоричен отговор! Дали в това си качество той не е на разположение на централната власт и да е изпращан по необходимост в едно или друго място, или просто да е бил в очакване за назначение на конкретно място. Трудно ни е да установим хронологията между двете групи печати.

7.'Ιωάννης κομμερκιάριος Περσθλαβίτζας (XI в.)

Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO 47. 2. 137) Навярно произхожда от Истанбул (Константинопол). Размери: 23-23 мм, тегло 9.47 г. Добре центриран и относително пълен отпечатък въпреки малките размери на ядрото. Добре съхранен.

Публикация: Nesbitt-Oikonomides, DOS, 1, no. 78.2.

Лице. Бюст на св. Йоан Предтеча във фас. С дясната ръка благославя, а в лявата държи дълъг кръст. От двете му страни вертикален надпис: .- .ѠѠ-о || П-ΔР'-М'. : [Ὁ ἅ(γιος) Ἰ]ω(άννης) ὁ Πρ(ὸ)[δρ(ο)μ(ο)[ς]

Опако. Пет редов надпис:

. КЄ . . | . ѠК8М'Р | КІАРІО | ПЄРСΘΛ . | R'TζHC | - . -

[+] Κ(ύρι)ε [β(οή)θ(ει) Ἰ]ω(άννῃ) κουμ(ε)ρκιαρίο Περσθλ[α]β(ί)τζης

8. Σέργιος χαρτουλάριος καὶ κομμερκιάριος Πρεσθλαβίτζας (XI в.)

а. Съхранява се в колекция G. Zacos, II. Произхожда от Истанбул. Размери: 21-21 мм. Пълен и отлично съхранен отпечатък.

Публикация: Zacos, Seals, II, no. 1043[9].

6. Съхранява в колекцията на Дъмбъртън Оукс (Fogg A.M., no 860) и навярно произхожда от Истанбул (Константинопол). Размери: на ядрото 25-25, на самия печат 19 мм, тегло 10.95 г. Добре центриран, но непълен отпечатък. Доста от буквите не са отпечатани.

Публикация: Nesbitt-Oikonomides, DOS, 1, no. 78.3.

Двата екземпляра са отпечатани чрез различни булотириони.

[8] Jordanov, Corpus, III, no. 1614.

[9] Zacos, G. Byzantine Lead Seals, II, Berne, 1984.

а 8

б

Лице. Четири редов надпис:

+ KЄR'Θ'| TѠCѠΔ'| CЄΡΓΙ'Χ | T8ΛΑΡ'

+ . . R'Θ'| . ѠCѠΔ8'| CЄΡΓΙѠ |XT8Λ . P'

Опако. Четири редов надпис

? | SK8MЄ | PKIAPIO | ΠΡЄCΘΛΑ | RITZAC | ?

- . - | SKOV | MЄPK . A . | . PЄCΘΛ' | . ITZAC| - . -

+ K(ύρι)ε βο(ή)θ(ει) τῷ σῷ δ(ούλῳ) Σεργ(ίῳ) χ(αρ)τουλαρ(ίῳ) (καὶ) κουμερκιαρίο Πρεσθλαβίτζας

Наличието на два булотириона предполага или по-продължително заемане на длъжността, или пък по-голяма активност на комеркиарията.

И в този случай не е възможна хронология на отделните титуляри. Прави впечатление, че при всичките печати е изписан топонимът Преславица! Няма случай на комеркиарий на Преслав. Ако Преславица не е някаква видоизменена форма на Преслав[10], това е едно косвено доказателство, че Преславица е може би Преславец или Малкия Преслав и е едно косвено доказателство за локализирането на последната някъде на Долния Дунав.

Ако приемем буквално думите на княз Светослав, че се отнасят до Преславец, то той настина е изявен търговски център и в него наистина има необходимост от митница (комеркиария)[11].

Представените печати са единственото материално свидетелство, достигнало до нас, от този някога цъфтящ град!

[10] Jordanov, G. Names, p. 148.

[11] В годината 969: каза Светослав на своята майка и своите боляри "Не желая да бъда в Киев, а желая да живея в Преславец на Дунав...,тук се стичат всички блага: от гръцката земя – злато, тъкани, вина и различни плодове; от Чехия и Унгария – сребро и коне, от Русия пък – кожи, восък, мед и роби" виж Адрианова-Перетц, В., Лихачев, Д. С. Повесть временных лет, Москва, 1950, 48.

BYZANTINE CUSTOMS (KOMERKIARII) ALONG THE LOWER DANUBE IN THE 11TH C. A CONTRIBUTION TO THE SPHRAGISTICS

Ivan Yordanov

Summary

Following the second conquest of Northeastern Bulgaria by the Byzantines in 1000, the Lower Danube became a permanent Northern borderline of the Empire. The existence of a borderline presumes custom posts, as their task is to assist the contacts – economical, political and spiritual, with the neighbours of the Empire north of the Danube.

The sphragistic pieces come to be the only evidence of the existence and functions of such institutions. They bear witness to two kommerkia of Dristra and Persthlavitza.

Seals of the kommerkiarioi of Dristra:

1. Ἀνδρόνικος β'σπαθάριος ? καὶ κομμερκιάριος Δρίστρας (11th c.)
2. Διονύσιος σπαθαροκανδῑδατος καὶ κομμερκιάριος Δρίστρας (11th c.)
3. Ἰωάννης κομμερκιάριος Δρίστρας (11th c.)
4. Ἰωάννης Σπονδύλης κομμερκιάριος Δρίστρας (11th c.)

Thus the seals reveal the names of three or four komerkiarii of Drastar. It is not possible to fix precisely the time any one of them held the post. All of the seals are dating from the 11th c. in general, and more probably from its first half. We do not know anything about the activities of this institution.

We can suppose that the letters of their colleagues received in Silistra have been addressed exactly to them demanding exchange of opinions or concerning cooperative actions.

The three at least seals of the komerkiaria of Debelt found here bear witness to the existence of certain regularity of exchanging correspondence. In general, it seems that Drastar and Debelt have duplicated their activities, as they functioned at the same time.

Seals of the kommerkiarioi of Persthlavitza:

5. Εὐστράθιος Μυτᾶς χαρτουλάριος καὶ κομμερκιάριος Περσθλαβίτζας (11th c.)
6. Εὐστράτιος Ῥωμανιάκης σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κομμερκιάριος Περσθλαβίτζας (11th c.)
7. Ἰωάννης κομμερκιάριος Οερσθλαβίτζας (11th c.)
8. Σέργιος χαρτουλάριος καὶ κομμερκιάριος Πρεσθλαβίτζας (11th c.)

This case does not afford the possibility of a chronology of the particular holders as well. The circumstance that all the seals bear the toponym of Preslavitsa rather than Preslav is noteworthy.

In case we take the words of Prince Svetoslav to the letter that they refer to Preslavets then it was indeed a prominent trading centre and it indeed required customs (komerkiaria).

The seals presented here are to be the only material evidence surviving to our day from this town once flourishing town!

НОВООТКРИТ ОЛОВЕН ПЕЧАТ ОТ АСЕНОВА КРЕПОСТ

Росица Морева, Христо Басамаков

Археологическите разкопки на Асенова крепост през 2008 г. се проведоха на Източната тераса, която се намира на юг от голямата крепостна църква „Св. Богородица Петричка“ и на изток от Феодалния замък. На този терен се проучи жилищна сграда №10. Тя е изградена в Г-образно изсечена скала от запад и север. От изток и юг са изградени каменни зидове, фундирани в скалата. Има четириъгълна форма с размери: дължина 3,75 м и ширина 3,50 м. Входът е от юг. Няма данни дали жилището е едноделно или се развива в северна посока, тъй като теренът не е проучен. Вероятно жилищната сграда е двуетажна, аналогично на всички, досега проучени в крепостта. Скалната основа е включена в долния етаж, който е служил за стопански цели, докато истинската жилищна площ се е развивала на горния етаж. В северозападния ъгъл, изсечен в скалата, върху скалната основа се откри оловен печат. Тук стратиграфията е изцяло нарушена и находките са смесени от IV-VI до XI-XII в.

Печат на Апасий Пакуриани
(обр. 1)

Лице. Допоясно изображение на Богородица Оранта с медальон на Исус Христос. От дясната страна е запазена (MR) Θ(U).

Опако. Пет редов хоризонтален надпис:

ΘKERΘ Θ(εοτό)κεβ(οή)θ(ει)
TONAΠA τόνΑπά
CINTO. σιντό(ν)
ΠAKŌPI πακουρί
ANON ανον

Θεότοκε βοήθει τόν Απάσιον τόν Πακουρίανον

Инвокацията е към Света Богородица, покровителка на Апасий Пакуриани.

Обр. 1. Лице

Обр. 1. Опако

Съхранява се в Исторически музей-Асеновград. Размери: 17-18 (15) 2.5 мм, 4.83 г.

Собственик на печата е Апасий Пакуриани[1], посмъртно ктитор на мана-

[1] На грузински език името Апасий Пакуриани е Абаз Бакуриан. Тук се придържаме към надписа на печата "Апасис Пакуриани".

стира „Св. Богородица Петричка", днес известен като Бачковски манастир. Той е брат на Григорий Пакуриани – севаст и велик доместик на западноевропейските войски на Византийската империя, който получава тези титли при Алексий I Комнин (1081-1118) за помощта, която му оказва за възкачването на престола на Византия (Комнина 1965, 97). За построения от него манастир Григорий Пакуриани написва Устав (Типик) в 1083 г. „относно устройството на наскоро основания от нас манастир...за слава и чест на пресветата наша владичица Богородица...и на издигнатата в него прекрасна божия скиния за укрепване, очищение и спасение мое и на блажения мой брат великия Апасий" (ГИБИ 1968, 40). Уставът на манастира е почти единственият източник на информация за живота на Апасий и за рода на Пакуриани.

Фамилията Пакуриани е от провинция Тао и Кларджет (на арменски Тайк и Кларжия) (Бакалова 1977, 16). Бащата на двамата братя е от знатен провинциален род и Григорий пише, че бил архонт на архонтите (ГИБИ 1968, 55). Той имал брат Хвасрован (Хосриян), който също имал син, братовчед на Григорий и Апасий. Последните от своя страна имали сестри, чиито брой не е известен (Арутюнова-Фиданян 1978, 35; Шанидзе 1971, 260). В глава XVIII от Устава Григорий дава сведения за ранните години на братята: „Блаженнопочиващият ни баща, който умря много отдавна, ни остави съвсем малки и невръстни и майка ни по женски обичай даде цялото негово имущество за нуждите на дъщерите си, нашите сестри, в зестра и ни остави голи и лишени от всякакви бащини имоти. Сестрите ни отидоха със зестрите при мъжете си в различни земи." (ГИБИ 1968, 53).

Няма данни за годините на раждане на двамата братя. От тях по-младият е Апасий. Арутюнова-Фиданян предполага, че Григорий се е родил около дванадесетте години на XI в., което би могло да се възприеме и за Апасий, вероятно с 2-3 години по-млад от брат си (Арутюнова-Фиданян 1978, 47). След като останали без всякакво имущество двамата братя трябвало сами да се погрижат да завоюват положение и състояние. Те постъпили на служба във Византия и както споделя Григорий: „...Прекарах извънредно много време и спечелих всичко това, както пари така и имоти и длъжности...Освен това всичките ми роднини и хората ми се издигнаха и бяха облагодетелствани чрез моя труд и служба, както и благодарение щедростта на нашите благочестиви императори" (ГИБИ 1968, 53). В числото на родните, които се облагодетелстват от труда на Григорий, е и брат му Апасий. Вероятно част от своето богатство е придобил сам, но Григорий несъмнено му е помогнал. Апасий бил състоятелен човек с богати имения, животни, сребърна утвар (ГИБИ 1968, 46). Известно време той живял и притежавал имения в Антиохия и е възможно да е бил византийски наместник там. По-късно заменил тези имения с такива в Солунската тема на Балканите, когато Григорий бил назначен за дук на Теодосиопул (Ерзерум) (Арутюнова-Фиданян 1978, 24). Той пише: „Аз не взех обратно дори и собствените си имущества и номизми, които той (Апасий) държеше като пълномощник. Едни от тях той беше получил направо от ръцете ми, а други-когато бях назначен за

дук на Теодосиопол и заминавайки на Изток, го оставих да поеме грижата за управлението на всичките ми имоти. Той събираше и държеше у себе си приходите от тях през всичките години, докато бях на Изток. Защото аз нямах по-доверен и по-близък човек от него, който да се грижи за мене, както и той нямаше другиго освен мене." (ГИБИ 1968, 46).

Това поставя въпроса кога Григорий заминава на Изток и остава брат си за управител и кои са именията му, за които той да се грижи.

Според Арутюнова-Фиданян, Апасий, който имал титлата магистър, е бил на служба в Антиохия през 60-те години на XI в., а след това заменил своите имения там със земи на Балканите и останал и след второто заминаване на Григорий на Изток (Арутюнова-Фиданян 1978, 51). Последният два пъти пребивава в източните владения на Византия. Първия път е около 1065 г., когато и вероятно е участвал във военни сражения на Балканите и то успешно, заради което получил дарения от византийските императори (Арутюнова-Фиданян 1978, 52). След 7 години Григорий отново се връща на Изток, където остава до 1073-1074 г., когато Византия загубва своите владения на Изток. Това става по времето на император Михаил VII Дука (1071-1078). Същият император го възнаграждава с имения във Филипопол и Мосинопол (Арутюнова-Фиданян 1978, 55).

През всичките тези години, докато Григорий се сражава и е на Изток, Апасий управлява имотите му на Балканите и събира доходите от тях за себе си. Интерес представлява времето, кога Апасий заменя имотите си в Антиохия с тези в Солунската тема. Според Арутюнова-Фиданян замяната на имотите на Апасий не би могла да стане при Михаил VII Дука, а по-рано и тя предполага, че това е станало по времето на Роман IV Диоген (1068-1071) (Арутюнова-Фиданян 1978, 156). Когато през 1073-74 г. Григорий се завръща на Запад, не заварва брат си жив. От Устава научаваме, че Апасий е починал на 20 септември, без да се посочва годината (ГИБИ 1968, 54). За годината на смъртта му А. Шанидзе сочи една приписка в Синодика от Грузинския манастир в Атон от 1074 г., в която се чете: „На 25 януари да се извърши служба за споменаване на Григорий и Апасий, синове на Пакуриани за дълготоденствие и прощаване на греховете им. За нашата църква Григорий даде 200 номизми и 200 – Апасий." От тази приписка става ясно, че в края на януари 1074 г. Апасий е бил жив. Но в същия този Синодик по-надолу на същата страница има и друга приписка, направена след смъртта на по-младия брат, в която пише, че на 20 септември е извършен помен в деня на смъртта на Апасий (Шанидзе 1971, 274). Ако тази приписка отговаря на истината, то Апасий е починал на 20 септември 1074 г.

Още преживе Апасий Пакуриани написва завещание, в което нарежда: „Брат ми Григорий, където реши да построи своя църква и манастир, а и гробница, в която да бъде положен, там да погребе и моето тяло" (ГИБИ 1968, 44). По-нататък продължава с даренията, които прави на манастира и напомня, че ако Григорий все още не го е построил, то тялото му да бъде пренесено след това. Григорий пише: „...постъпихме според желанието и нареждането му – донесохме саркофага с тялото му в

църквата, която се намира в манастира, положихме го в нашата гробница и го погребахме, както подобава с палеща болка и скръб от това, че той си отива от тук" (ГИБИ 1968, 45).

Фамилното име Пакуриани се среща и малко по-късно в края на XI в. у двамата братя Симватий и Сергий, които били богати земевладелци на Балканите. Имената им са известни от завещанията на Симватий и съпругата му Кали (Цанкова-Петкова 1964, 174-192). Трудно е да се установи дали двамата братя Григорий и Апасий са имали близки родствени отношения с тях. Някои изследователи като Г. Г. Литаврин смятат, че Симватий и Сергий са били синове на Апасий, поради географската близост на именията им. Но Арутюнова-Фиданян не е съгласна с Литаврин, тъй като това било трудно доказуемо (Арутюнова-Фиданян 1978, 44).

Собственикът на печата Апасий Пакуриани, както се вижда по-горе, притежавал богати имения в Солунската тема и управлявал имотите на брат си във Филипополската тема и Мосинопол, като събирал за себе си приходите от тях. Печатът е открит в едно от имената на Григорий – крепостта Петрич (днешната Асенова крепост) във Филипополската тема. Тази крепост по-късно той дарява на построения от него манастир „Св. Богородица Петричка" (ГИБИ 1968, 40). Григорий пише още, че: „...то (Петрич) ни бе подарено с благочестив и досточим хрисовул от нашите могъщи и свети императори заради многото мои и големи подвизи и дела" (ГИБИ 1968, 41). В глава XXV на Устава изброява хрисовулите, които дава на манастира и съобщава, че дарява „три хрисовула за мосинополските владения при царя Михаил", четири хрисовула за филипополските владения и още един за освобождаването от налози на владенията му във Филипопол и Мосинопол (Шанидзе 1971, 324). От изброяването на хрисовулите се потвърждава тезата, че Григорий Пакурияни е получил имената във Филипопол и Мосунопол при Михаил VII Дука (1071-1078), от което следва, че крепостта Петрич е управлявана от брат му Апасий в периода 1071-74 г. Новооткритият печат е придружавал писмо на Апасий Пакуриани до неизвестен получател, най-вероятно управител на крепостта Петрич, и може сравнително точно да се датира в годините 1071-1074. На територията на България са открити още три печата от фамилията Пакуриани, които принадлежат на Аспиет Пакуриани (XI-XII в.), Муселиос Пакуриани (1070-1080) и на Татулес Пакуриани (Jordanov 2006, 317-320). Няма сведения каква е родствената връзка на горните с братята Апасий и Григорий Пакуриани.

Литература:

Арутюнова-Фиданян 1978: В. А. Аратюнова-Фиданян. Типик Григирия Пакуриана. Ереван, 1978.

Бакалова 1977: Е. Бакалова. Бачковската костница. София, 1977.

ГИБИ 1968: Гръцки извори за българската история, 7. София, 1968.

Комнина 1965: А. Комнина. Алексиада. Москва, 1965.

Цанкова-Петкова 1964: Г. Цанкова-Петкова. За аграрните отношения в средновековна България XI-XIII в. София, 1964.

Шанидзе 1971: А. Шанидзе. Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Тбилиси, 1971.

Jordanov 2006: I. Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria, 2. Sofia, 2006.

NEWLY FOUND MOLYBDOBULLA FROM THE ASSEN'S FORTRESS

Rositsa Moreva, Hristo Bassamakov

Summary

A molybdobulla was discovered in the course of archaeological excavations in Assen's Fortress in 2008. It belonged to Abasius Pakuriani, brother of Gregory Pakuriani, the founder of St. Theotokos of Petrich Monastery (Bachkovo Monastery). Gregory wrote regulations for its structure in 1083. We know some data of the life of Abasius mainly from these regulations. In his will he orders to take his sarcophagus to the monastery his brother is going to build, and also records all the donations he provides. Abasius was a man of substance with rich domains in Antiochia. After Gregory entered the service in the Eastern part of the Byzantine Empire, he exchanged his domains in Antiochia for similar ones in Thessalonike Thema for to control his brother's estates on the Balkans as well.

Gregory Pakuriani acquired his domains in Philippopolis and Mosynopolis in the days of Emperor Michael VII Doukas (1071 – 1078). The Fortress of Petrich (Assen's Fortress) is to be found in the Philippopolis Thema, where the seal was discovered. Abasius Pakuriani died on September 20th 1074. Therefore we can date the molybdobulla in 1071-1074.

НЕИЗВЕСТЕН ТИП ВИЗАНТИЙСКА МЕДНА МОНЕТА НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ ОТ XIV В.

Константин Дочев

Византийското монетосечене през последната своя фаза, обхващаща управлението на императорската династия на Палеолозите (1261-1453), си остава отличително с едни от най-трудните и загадъчни за определяне монетни издания, изпълнени с дълбоко символични сюжети от православната християнска догматика и литургика. Доскоро липсваше пълно и аналитично представяне на най-късните византийски монети, макар че през изминалия век бяха направени няколко опита за по-подробно изложение на тяхната типологическа характеристика, но без съответен обобщаващо подробен, сравнителен, интердисциплинарен анализ (Bendall, Donald 1974; Bertele 1978; Bendall, Donald 1979; Bendall 1985). Преди десетина години, отново върху основата на монетните колекции на фондацията „Дъмбъртан Оукс" (Вашингтон, САЩ) и колекцията „Уайтмор", английският класик на византийската нумизматика Филип Грисън, представи в хронологичен вид техните многобройни иконографски типове по номинали, метрологични данни и локализация на монетарниците, с максимално привличане на писмените извори, свързани с монетосеченето на Палеолозите от Михаил VIII Палеолог (1261-1282) до Константин XI Палеолог (1448-1453) (Grierson 1999). В това свое изследване Гриерсън на няколко пъти споменава, че поради наситеното многообразие от различни иконографски типове и ограниченото намиране на монети на Палеолозите, може да се очаква допълване и коригиране на това, което той е изследвал. Така, както при цялостното представяне на византийското монетосечене от XII и най-вече от XIII в., бяха използвани предимно данните от единичните и колективни монетни находки от България, така това се отнася и за монетните издания на Палеолозите, чието количество, придобито от днешните български земи при редовни археологически разкопки, е твърде впечатляващо, сравнено с намерените монети от други географски региони на Византийската империя.

В настоящото съобщение е невъзможно да изредим всички публикации от българска страна и съществения принос на Тодор Герасимов по отношение изследването на златните и медни монети на Палеолозите (Герасимов 1950, 233-234), както и новите данни за единичните монетни находки от Търново (Дочев 1982, 12-17; 1992, 128-158; Таб. XLI-LXI). Всъщност Търново и районите от Централна Северна и част от Източна България са най-интензивният източник на медни монети на Палеолозите. Ако до началото на 90-те години на миналия век единичните находки с Палеологови монети от Търново, намере-

ни предимно на Царевец и манастирите „Св. 40 мъченици“ и „Св. Димитър“, възлизаха на ок. 800 екз., то понастоящем тяхното количество наброява ок. 1500 екз. и се ще увеличава при по-цялостното проучване на крепостта Трапезица и други квартали на средновековната столица. Засега няма град или селище от границите на Ромейската империя с такива многочислени монетни находки на византийските монети, както от XIII, така и от XIV в., което дава възможност да се открият не само нови, неописани монетни типове, но и да се извърши и съответно обобщаващо изследване за мястото и ролята на монетите на Палеолозите в българското парично обръщение от 1261 г. до края на XIV в.

Досега сред намерените в Търново медни монети на Палеолозите бяха открити шест неизвестни типа, както и 10 неописани варианти на вече публикувани монетни издания. В настоящото съобщение отново представяме неизвестна, нерегистрирана в литературата медна монета с плоско ядро (стамина) на византийски император от династията на Палеолозите, управлявал през XIV в. Монетата е намерена на Царевец при редовни археологически разкопки[1]. Нейното описание е следното (при запазена само лицева страна):

Л. Трифигурна композиция. Без надпис. Горе, в дясно- ангел (вероятно архангел Михаил) с младежко лице, къдрава коса, дълги криле, с тяло до пояса, в профил, обърнат надясно, подава с две ръце двоен кръст с дълга дръжка (с прихващане на долното рамо) на светец (в дясното поле), стоящ прав, обърнат на ляво. Светецът (Св. Йоан Кръстител) е с дълги коси, брада и мустаци, прав, с издължена и вталена в кръста фигура, с боси крака, облечен с наметало, стигащо малко под коленете, връчва двойния кръст на коленичил в молитвена поза император, насреща. Императорът е с ниска стема с тънки пендулии, издължено лице, раздвоена брада и мустаци, маниакион, дивитисион и лорос; с лявата си ръка поема дръжката на кръста, а дясната му е положена върху пояса. Над композицията – околовръстен непрекъснат матричен кръг.

О. Едва доловими контури на права фигура на светец с нимб.

Диам. 21 мм; Т. 1,50 г; плоско ядро (обр. 1а и 1 б).

Публикуваната медна монета (стамина) според гравьорския маниер на изобразяване на императора с издължено лице, двойна брада и мустаци и сравнително пестеливото предаване на владетелското облекло, може на пръв поглед да се отнесе към управлението на Андроник II Палеолог (1282-1328),

Обр.1. Медна монета (стамина) на Андроник III Палеолог (1328-1341), Солун, непубликуван тип

[1] Монетата е намерена при редовни археологически разкопки на обект „Царевец № 40“, обхващащ част от Югозападния склон на Царевец, във Велико Търново. Намира се на ок. 50-60 м от Третата главна порта на крепостта, гледано от вътрешна страна. Ръководител на обекта е бил Атанас Писарев, от ОИМ, гр. В. Търново, сега покойник. Дължа да изкажа колегиална благодарност на Стоян Михайлов, уредник на Нумизматичния фонд на РИМ, гр. В. Търново, за предоставянето на монетата за публикация.

Андроник III Палеолог (1328-1341) или към началото на второто самостоятелно управление на Йоан V Палеолог (1354-1391). Важна особеност на разглежданата монета е представянето на трифигурна композиция, която не е често срещана във византийското монетосечене от периода XIII-XIV в. За пръв път изобразяване на три фигури върху лицевата или опаката страна се използва върху един тип златни хистаменони на Роман IV Диоген (1068-1071). На тези нискокаратни корубести златни монети, под давлението на императрица Евдокия, съпруга на Константин X Дука (1059-1067) и на Роман IV, е показано цялото императорско семейство- от едната страна Христос благославя Роман и Евдокия, а на другата- тримата синове на Евдокия- Михаил (бъдещият император), Константин и Андроник (Grierson 1973, Pl. LXVI, 1.1.-1.2). Същият монетен сюжет е подновен след освобождаването на Константинопол от латинците в края на м. юли 1261 г. и коронясването на Михаил VIII Палеолог (1261-1282) на 15 август същата година за василевс на обединената Ромейска империя. Наред с другите възпоменателни изяви във възстановената столична монетарница, след 58 г. прекъсване, се подновило отсичането на златни перпери, както и на медни корубести монети. Върху златните перпери и на първите медни монети императорът е представен на колене в молитвена поза пред седналия на трон Христос („Rex Regnantium„ („цар на царете"), който поставя стемата, символът на вечната божествена власт, на главата на земния, тленния и преходен земен господар. Като новост за византийската монетна

Обр. 2. Медна корубеста монета, „латинска имитация", серия D-W, голям модул, (1215-1250), Константинопол

Обр. 3. Сребърен василикон на Йоан V Палеолог с Йоан VI Кантакузин (1347-1353), Константинопол

Обр. 4. Златен 1/3 „флорин" на Йоан V Палеолог (1353-1391), Константинопол?

Обр. 5. Златна перпера на Михаил VIII Палеолог (1261-1282), Константинопол

иконография е включването на личен и семеен ангел-покровител, в случая Св. Архангел Михаил, архистратигът на цялото ангелско войнство, който върху златната монета подкрепя императора с две ръце (обр. 5). С изобразяването на обратната монетна страна на Св. Богородица на трон („Всяцарица" или „Оранта"), както и на Христос Емануил, е подчертана двойната закриляща роля на Божията майка и на нейния син Богочовека Христос, покровители не само на императора и неговото семейство, но и на Константинопол и на цялата държава (обр. 5 и обр. 6). При Михаил VIII отново, като монетна новост, е символичният акт на предаване на божествената власт от небесния цар на старшия император и на престолонаследника (Bendall, Donald 1974, 44, C.1; T.1; Bendall 1985, 86.1-87.1; Grierson 1999, Pl. 13, 202-219). По същия начин са представени и Андроник II със сина си Михаил IX Палеолог и на златните перпери, пуснати през 1294 г. по повод коронацията на престолонаследника-двамата коленичили насреща, а над тях Христос, прав, полага на главите им ниски стеми. На обратната страна е изобразена Богородица Оранта всред стените на Константинопол (обр. 8). По подобие на перперите и няколко типа медни монети на Михаил VIII и неговият син Андроник II пуска една много рядка емисия медни корубести монети, върху която отново виждаме символичното предаване на властта (стемата) от седналия на трон Христос на коленичилия насреща император, подкрепян от крилат архангел. Този символичен акт е препотвърден на обратната страна чрез глава на серафим, обкръжена от кръстове и многолъчни звезди (Bendall, Donald 1979, 38, C. 7) (обр. 7).

Ако се върнем отново към изображенията върху изследваната монета ще отбележим, че на нея е представен вече познат сюжет, но с някои нови елементи-коленичил император, насреща, над него-крилат ангел и прав светец с наметало и боси крака, който подава двоен кръст на земния владетел. Монетата е без пояснителни надписи към трите фигури, което е типично за медните византийски монети, издавани от средата на XIV в. насетне в монетарницата на Солун, но това не създава трудност по иконографски белези да определим безименния светец като Св. Йоан Кръстител (Предтеча). Към тази идентификация ще привлечем още сравнителни данни, но в рамките на монетната иконография, отнасяща се до византийски или друг произход монетни издания, с представяне на Св. Йоан Кръстител, което не е много често срещана практика. В цялостната сюжетно-иконографска история на византийското монетосечене, едва след иконоборческия период (от 843 г. насетне), върху византийските златни, сребърни и медни монети се изобразяват предимно утвърдените в канонично-литургично отношение образи на Христос и Св. Богородица, както и техните символи. Изключения правят златните солиди на император Александър (912-913), брат на Лъв VI (886-912), на които върху лицевата страна земният владетел е благославян от Св. Александър, държащ кръст (Grierson 1973, Pl. XXX 2.1-2.2). През XI в. това иконографско еднообразие върху византийските номизми се запазва, с изключение на първото изображение

Обр. 6. Медна корубеста монета на Михаил VIII Палеолог, Константинопол

Обр. 7. Медна корубеста монета на Андроник II Палеолог (1282-1328), Константинопол

Обр. 8. Златна перпера на Андроник II с Михаил IX Палеолог (1294-1320), Константинопол

Обр. 9. Златен флорин на Флоренция (1444-1454).

Обр. 10. Златен гулден на унгарския крал Людовик I Анжу (1342-1382), Будапеща

Обр. 11. Златен дукат на австрийския херцог Албърт II (1330-1358), Юденбург

на Архангел Михаил, символът на винаги побеждаващото ангелско войнство, което се появява на златните хистаменони на Михаил IV, отсечени в Солун (1034-1041) (Grierson 1973, Pl. LVIII, 2). Едва при Комнините и Ангелите (10181-1203) монетните сюжети започват да се изпълват с нови иконографски типове, предимно мъже-светци като Св. Димитър, Св. Георги, Св. Константин (Hendy 1999, Pl. I.5a.1; X.17.9; XIII. 9.4; XXII.1a.1). В периода 1204-1261 г., след превземането на Константинопол от латинците, когато Ромейската империя е разделена на четири отделни държави-Латинска империя, Никейска империя, Трапезундска империя и Солунско деспотство, традиционното византийско монетосечене се изпълва с непознато дотогава разнообразие от иконографски сюжети, както с нови светци, така и с персонажи от сложната, изпълнена с дълбока мистика православна догматика и литургика. Св. Теодор, Св. Трифон,

Св. Георги и Св. Димитър стават постоянни изображения върху сребърните и медни монети на никейските императори, а Св. Евгений върху сребърните аспри на трапезундските императори. Монетосеченето в Латинската империя от медни корубести номизми, осъществявано главно в Константинопол от 1204 до ок. 1250 г. и в Солун до 1224 г., продължава иконографската традиция от XII в., но върху някои монетни емисии са представени за пръв път нови светци и символи, дължащи се на смесването на култово-литургичните предпочитания на православния Изток и католическия Запад. Върху тези медни монети, наричани най-общо „латински имитации" и произвеждани в милиони екземпляри, могат да се видят непознатите дотогава изображения на Св. Петър, държащ два ключа; Св. Петър и Павел прегърнати, Св. Йоан Кръстител, държащ двоен кръст, Св. Никола и самостоятелните, изпълващи цялото монетно поле, фигури на Богородица Оранта и Богородица Агиасоритиса (Hendy 1999, Pl. L1. 6.4; Pl. 18.3; 19.1; 20.3; 21.1). По същото време като важен монетен център се оформя и Солун, както като столица на Солунската империя (1224-1246), така и като втори град в Никейската империя, след неговата окупация през 1246 г. от никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222-1254). В монетарницата на града се създава гравьорска школа с най-изкусни художници и монеторезачи. Върху сребърните и медни монети за пореден път се въвеждат нови, дълбоко мистични сюжети, свързани с обожествяване приживе личността на василевса и непреходността на владетелската власт, давана от небесния Господар или чрез негов пратеник. Особено впечатляващи са изображенията на императора с ангелски криле, зад стените на Солун; императорът със Св. Димитър, държащи модел на града (възстановена сцена от късно римското монетосечене); Архангел Михаил връчва меч на императора (сюжет, познат и от златните перпери на българския цар Иван Асен II (1218-1241); първите и доскоро трудно определими изображения на ангели от първата степен на Небесната йерархия като серафим, херувим, ангелски криле, държащи кръст; небесни символи от Стария и Новия завет и др. (Hendy 1999, Pl. XXXVIII. 2.a2; XLI. 9.1XLII. 8; XLIII. 34; XLIV. 1a.1; Герасимов 1934, 362-388; Дочев 2009, 41). След възстановяването на Византийската империя, монетарниците в Константинопол и Солун не само запазват върху златните, сребърни и медни монетни емисии тази дълбоко символична иконография, но я обогатяват с още нови и нови сюжети, които получават най-голямо разнообразие при управлението на Михаил VIII, Андроник II, Андроник III и Йоан V Палеолог (от 1261 до ок.1376 г.).

Ако се върнем към описваната медна монета, можем със сигурност да отъждествим фигурата на светеца, предаващ небесната власт на императора чрез двойния кръст, съобразно направените вече сравнения, с личността на Св. Йоан Кръстител (Предтеча) (Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ πρόδρομος). По Божията воля е възложено на Йоан Кръстител да възвести и подготви кръщението на дългоочаквания Спасител на човешкия род и Божи помазаник Христос и подобно на пророк Исая ще приготви пътя на Гос-

пода (Лук.3:4)[2]. Самият Христос казва за Йоан Кръстител „... че между родените от жени няма нито един пророк по-голям от Йоан Кръстител; ала помалкият в царството Божие е по-голям от него“ (Мат.11:11).

Във византийското монетосечене образът на Христовия Предтеча за пръв път се появява, както вече споменахме, върху една емисия медни корубести монети от многобройните т. нар. „латински имитации“, серия D-W, с голям модул, тип U, отсечена в Константинопол в периода 1215-1250 г. Тези медни монети масово са използвани в българското парично обръщение до 1257/1258 г., като са съставлявали близо 70-80% от общата маса парични знаци. На обратната им страна на латинската имитация, тип U, е представен Св. Никола, но в твърде необичайна за неговата иконография поза – с високо вдигнати за благословия ръце (обр. 2). Досега в Търново са намерени 45 екземпляра от този тип, а броят на другите единични латински имитации понастоящем възлиза на ок. 2800 екз. и постоянно нараства след всеки археологически сезон (Дочев 1992, 178-183; Dochev 2002, 677-678). От монетите на Палеолозите с представяне на Йоан Кръстител с по-голяма сигурност досега се отнася само един тип сребърни василикони от съвместното управление на Йоан V Палеолог с Йоан VI Кантакузин (Bendall, Donald 1979, 142, 6) (Обр. 3). Както върху латинската имитация, тип U, така и върху тези сребърни монети, Св. Йоан Кръстител е показан с ореол, с дълги коси, брада, мустаци, наметало и боси крака, подобно на описанията на евангелистите Матея и Марко: „ А сам Йоан носеше дреха от камилска вълна и кожен пояс на кръста си“ (Мат.3:4; Марк.1:6). С изображение на Св. Йоан Кръстител е познат и един тип дискусионна златна монета с плоско ядро от самостоятелно управление на Йоан V Палеолог (1354-1391) (обр. 4). Смущаващото при тази златна монета е не толкова иконографията, а нейното плоско ядро, вместо корубесто, както и необичайното ниско тегло от 1,88 г и малък размер от 19 мм, сравнени с теглата и размера на използваните по това време перпери на Андроник II с Михаил IX Палеолог, Андроник II с Йоан V и Йоан V с Йоан VI Кантакузин с метрологични данни от 3,5-4 г, размер от 24-28 мм, златно съдържание от 500/1000 (Grierson 1999, 128-131). Повечето познавачи на Палеологовото монетосечене приемат въпросната монета за оригинално издание, а теглото от 1,88 г като 1/3 номинал от теглото на получилите по това време международен авторитет и широко разпространение златни флорентински флорини и венециански дукати (тегло от 3,50 г, златно съдържание от 999/1000, размер 21 мм) (Tondo 1988, 11-16; 107.355). Независимо дали този „олекотен византийски флорин“ е оригинален или имитативен, неговият гравьорският щрих е напълно еднакъв с начина на изработка на сребърните василикони от това време. Върху обратната му страна виждаме Св. Йоан Кръстител с ореол, наметало до под коленете, държащ кръст с къса дръжка в лявата ръка, както и пълен надпис около неговата фигура

[2] Евангелските цитати са от: Библия – сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет, издание на Св. Синод на Българската църква, София, 1991.

– ΟΑΓ IW ΠΡΟΔΜS (Ο ΑΓΙΟS I W Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟC). От двете страни на светеца са изписани два монограма, които се разчитат като думи на Св. Йоан при първата му среща с Исус Христос преди неговото кръщение в р. Йордан : „ ето Агнецът Божий…"(Ἴδε, ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ) (Йоан.1:36) (Grierson 1999, 79-80; 1350s). Този иконографски монетен тип на Св. Йоан Кръстител се е утвърдил в католическия свят още от началото на XIV в. върху флоринитe на Флоренция (обр. 9) и става модел за подражание и в други страни. По същия начин той е представен върху златните гулдени на унгарския крал Людовик I Анжу (1342-1382) и на австрийския херцог Алберт II (1330-1358) (обр. 10 и обр. 11). Твърде интересни са изображенията на Св. Йоан Кръстител върху златните дукати и сребърни монети на ордена на Йоанитите, издавани на о-в Родос през XIV и нач. на XV в. Върху тях светецът е с дълги коси, брада, дълга широка монашеска роба, държи знаме с двоен кръст и Агнеца Божий (Τζαμαλη 1981, 149; 153-160).

Трите фигури върху описваната монета са реализирани с много тънък гравьорски щрих, типичен за майсторите-монеторезачи от Солунската монетарница, познати с този начин на работа още от реформата на Алексий I Комнин (1081-1118) през 1092 г. Подобно и на други монетни издания, императорът-поръчител е искал по един дълбоко символичен начин да онагледи приемането на непреходната власт от Небесния господар, но тук това е илюстрирано отново по различен начин. Вместо Христос, Богородица, Божията десница (Manus Dei), Архангел Михаил или някой воинствен светец, върху тази монета този акт е предаден чрез Небесния ангел и двойния кръст (символ на мъченическата смърт на Христос за изкуплението на човешкия род), поет от Св. Йоан Кръстител, пророкът на Божия Син. От друга страна, коленичилият в молитвена поза император, поемайки кръста от Св. Йоан, има желанието да внуши, че той е не само върховният земен господар, но е готов да бъде изкупител на своите грехове и тези на поданиците си, припомняйки думите на Предтечата при първата му среща с Христос: „Ето Агнецът Божий, Който взима върху Си греха на Света" (Йоан.1:29).

Монетата е без надпис, което донякъде затруднява нейното точно датиране, но представянето на коленичилия император с издължено лице, двойна брада и мустаци, без много детайли върху церемониалния костюм, насочват за поръчители Андроник II или Андроник III Палеолог. С по-голяма вероятност върху тази, засега ограничена по количество монетна емисия, да е представен Андроник III Палеолог, тъй като от този император насетне, до ок. 1369/1370 г., медните монети, отсичани в Солунската монетарница, имат плоски ядра и помалък размер в сравнение с по-големите и по-тежки монетни издания на Константинопол. Възможно е върху избора на сюжета да е повлиял и засиленият култ към Св. Йоан Кръстител в католическия Запад. Не само дългогодишното присъствие на италиански търговци в Солун и Константинопол, съседството и контактите на Ромейската империя с рицарските ордени, особено този на Йоанитите, както и династични бракове на византийските василевси с принцеси

от западните страни, са допринасяли за това влияние. Така например съпругата на Андроник III Палеолог Ана Савойска била французойка, като в нейната родина култът към Св. Йоан Кръстител бил на особена почит.

В това кратко нумизматично съобщение е невъзможно да се представят още изображения или писмени данни за Св. Йоан Кръстител, като например от сфрагистиката, металопластиката, рисуваната и каменна икона, миниатюрата, образците от художествената костена резба, литературата и поетиката, които са твърде многобройни, сравнени с образа на светеца върху монетните издания, но тази публикация е поредната стъпка към по-цялостното представяне от българска страна на монетите на Палеолозите, на тяхното сюжетно многообразие и най-вече тяхната роля в българското парично обръщение в периода 1261-1396 г.

Литература

Герасимов 1934: Т. Герасимов. Първата златна монета на цар Иван Асен II.- Известия на българския археологически институт, VIII, 1934, 361-368.

Герасимов 1950: Т. Герасимов. Неиздадени монети на Палеолозите, (Разкопки и проучвания), IV, София, 1950, 233-234.

Дочев 1983: К. Дочев. Непубликувани медни монети на Палеолозите. – Нумизматика, XVII, 3, 12-17.

Дочев 1999: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII-XIV век, типове, варианти, цени (Catalogue of the Bulgarian Medieval Coins of the 13-th – 14-th Centuries, Types, Variants, Prices). Велико Търново, 2009.

Bendall 1985: S. Bendall. A Private Collection of Palaeologan Coins. Wolverhapmton, 1988.

Bendall, Donald 1974: S. Bendall, P. Donald. The Billon Trachy of Michael VIII Palaeologus. London, 1974.

Bendall, Donald 1979: S. Bendall, P. Donald. The Later Palaeologan Coinage. London, 1979.

Bertelè 1978. T. Bertelè. Numismatique Byzantine. Suive de deux études inédites sur les monndies des Paléolugues (edition française mise á jour et augmentée de planches par C. Morrisson). Wetteren, 1978.

Dochev 2002 : K. Dochev. Turnovo, Sixth -Forteenth Centuries. - In: The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century, Dumbarton Oaks. Washington, 2002, 673-678.

Grierson 1973: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection, Volume III, Part 2, Basil I to Nicephorus III (867-1081). Washigton D.C., 1973, 634-706.

Grierson 1999:P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol.5, Michael VIII to Constantike XI (1258-1453). Washington, 1999.

Hendy 1999 : M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and the Whittemore Collection, Vol. 4, Alexius I (1081-1118) to Michael VIII (1258-1282), 2 parts. Washington, 1999.

Tondo 1988: L. Tondo. Scarlino II il tesoro, Ricerche di archeologia altomedievale e medievale, 15. Firenze, 1988.

Τζαμαλη 1981: Α. Τζαμαλη. Τα Νομίσματα της Φραγκοκρατίς 1184- 1566. Αθήνα, 1981.

UNKNOWN TYPE OF A BYZANTINE COPPER COIN OF THE PALAIOLOGIANS FROM THE 14TH C.

Constantine Dochev

Summary

The work presents a type of copper Byzantine coin of Palaiologians unknown so far. The representations have been survived on the obverse alone. It displays a three – figure composition, without any legend. Above right – an angel (probably Archangel Michael) with young face, curly hair, long wings and up to the belt, half – faced to right, giving with both his hands a cross on a long grip (fixed to the lower arm) to a saint (in the right field) standing, facing left. The saint (St. John the Baptist) with long hair, beard and moustaches, standing, with a long figure taken in the waist, bare – footed, with a mantle falling slightly below his knees, bestows the double – cross on an emperor kneeling in a prayer posture, en face. The emperor bears a low stemma with narrow pendulia, long face, bifurcated beard and moustaches, maniakon, divetesion and loros; he takes the grip of the cross with his left hand, and his right hand is resting on his girdle. Above the composition – a round unbroken matrix circle.

Reverse: hardly distinguishable contours of a standing figure of saint with a nimbus; Diam. 21 mm; W. 1,50 g; flat nucleus.

According to the comparative analysis of some other well-dated coin issues from the 13th and 14th c., the saint has been identified as St. John the Baptist (Forerunner) who appears on coins of the Byzantine dynasty of the Palaiogians for the third time. On the grounds of the engraver's lines and the peculiarities of representing the emperor's figure, the coin here discussed has been classified as an issue of Andronikos III Palaiologos, struck in the mint of Thessalonike. The complicated and deeply symbolic scene reflects – once again with the coinage of the Palaiologians, the dogmatic and liturgical handing over the eternal royal power from the Heavenly to terrestrial sovereign through the Heavenly Angel and St. John the Baptist, Forerunner of the Theanthropos and Savior Christ.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ НАХОДКИ ОТ ЗАПАДНАТА ПРИСТРОЙКА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ В ТЪРНОВО

Волжкобългарски аристократ, куманski войн или златоордински посланик е погребан в гроб 47?

Георги Владимиров

Настоящият текст цели да актуализира дискурса по маргинализиран казус в родната археологическа наука, породен от откриването на два уникални артефакта в некропол на църквата „Свети Четиридесет мъченици“ в средновековния Търновград. Ще бъдат представени досега съществуващите мнения и становища, както и възможните интерпретативни методи за реконструкция на контекста, в който се ситуират находките.[1]

Гроб 47 – история на проучването

В началото на 70-те години Вълo Вълов и неговият екип проучват Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, където попадат на гроб 47, по номерацията на Вълов (обр. 1). В него, освен скелет на погребан по християнски обичай мъж, е намерен и любопитен инвентар – златна висулка (обеца) и златен пръстен с надпис (Обр. 2 и обр. 3). Надписът е двуредов, с арабско, по думите на откривателя, писмо, врязан с острие върху елипсовидната плочка (обр. 4). „Според едно не много сигурно четене – пише по-късно Вълов – той гласи „Притежава го Хадър Муртаза“. Ясно е – продължава той – че това е вещ с късен произход, която датира скелета от XV в., въпреки че е малка вероятността той да е лична принадлежност на погребания.“ (Вълов 1974, 52-53). За съжаление, в предварителната публикация на проучвателя липсва описание *in situ* на скелета и предметите в гробната яма, златната висулка е спомената мимоходом, не е направен последващ антропологичен анализ за установяване на възрастови белези, расова принадлежност, причини за смъртта на погребания. Скромният и лаконичен коментар е твърде общ, съдържа редица условности и празноти, а датировката на гроба е неубедителна, основана единствено върху субективната оценка на един от артефактите. Значими въпроси като „Кой е притежателя на тези вещи и защо е погребан именно в некропола на царската църква?“

[1] Изказвам своята благодарност на колегите от Регионален исторически музей – Велико Търново, на Арам Наджарян (Център за източни езици, СУ “Св. Климент Охридски”), на Светлана Измайлова (Национален музей на Република Татарстан), на Айрат Ситдиков (Национален център за археологически изследвания, АН на Татарстан), на Илнур Миргалеев и Иляс Камалов (Център за златоордински изследвания, АН на Татарстан) и на Melek Ozyetgin (Институт по турски език, Анкара) за колегиалното съдействие и експертна помощ в написването на настоящия текст. – б.а.

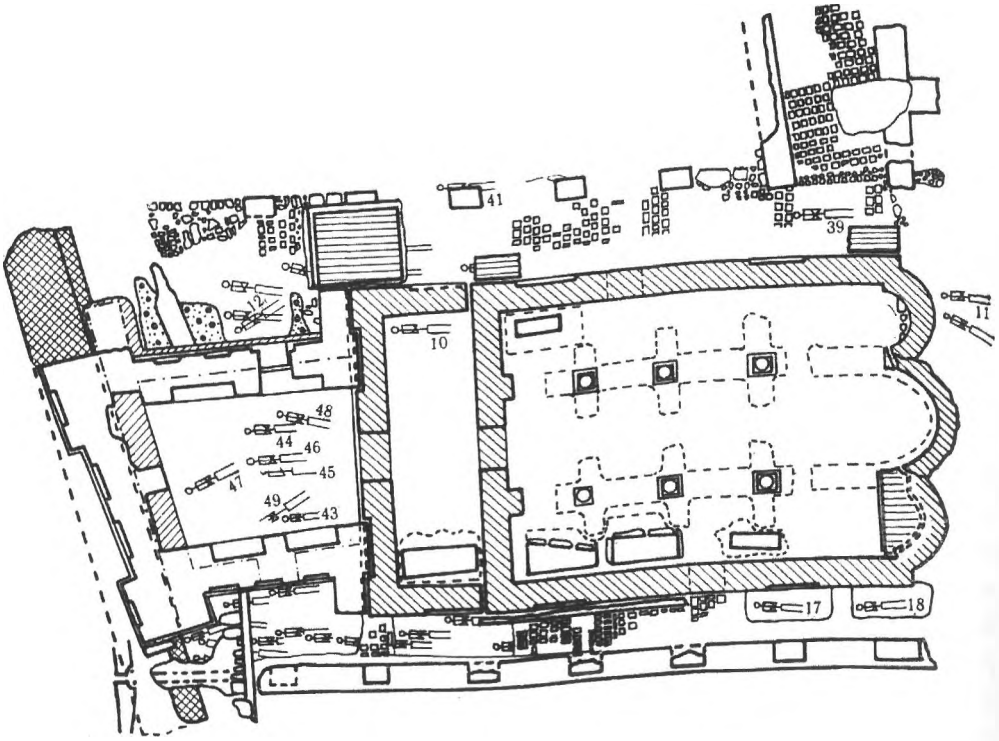

Обр. 1. План на църквата „Св. Четиридесет мъченици", Западната пристройка и разкрития в нея некропол (по В. Вълов)

остават без отговор, маргинализирани от всеобщата еуфория около откритията по същото време „Калоянов гроб". Така бъдещите изследователи са изправени пред нелека задача, която традиционно се решава по метода на предоверяването в заключенията на разкопвача.

В съвременно изследване върху средновековните пръстени-печати от Второто българско царство К. Тотев пише: „Трябва да обърнем внимание и на един интересен пръстен с елипсовидна форма на плочката, носещ арабски надпис, произхождащ от християнски гроб в Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици", датиран в XV в. Провокиращото в случая е, че на плочката с източна форма е гравиран надпис, чието съдържание е формулирано както при християнските пръстени-печати. Почти е изключено тази мюсюлманска вещ, попаднала по някакъв начин в християнски ръце, да е ползвана като личен печат. Вероятно погребаният е придобил пръстена като скъп трофей. Още по-приемливо е предположението арабският надпис върху пръстена да е възприеман като орнаментална декорация, а погребаният го е харесвал и носил за престиж и авторитет" (Тотев 2010, 60-62). Подобна констатация е заявена и в по-ранната статия на Тотев и И. Чокоев, посветена на пръстените-печати на Балканите (Тотев, Чокоев, 1993, 395). Необходимо е да отбележим, че хипо-

Обр. 2. Златна обеца от гроб 47, колекция на Регионален исторически музей – Велико Търново

Обр. 3. Златен пръстен от гроб 47, колекция на Регионален исторически музей – Велико Търново

Обр. 4. Надписът върху плочката на пръстена

тезите за „дарствен", „трофеен" или „орнаментално-декоративен" характер на пръстена от гроб 47 не са изключени, но от гледна точка на глобалната интерпретация на гробния инвентар неглижират присъствието на висулката-обеца, поради което изискват допълнителна обосновка.

Както вече стана дума, златната висулка от гроб 47, която принадлежи към т.нар. въпросовиден вид обеци-наушници, не намира необходимото място в предварителната публикация на материалите. Тя присъства маргинално в по-общи изследвания, посветени на ювелирното изкуство на Второто българско царство. Липсва цялостна разработка, посветена на този предмет. В проучване на накитите, открити в църквата „Св. Четиридесет мъченици", М. Долмова отбелязва, че подобен тип украшения, популярни в руската литература като обеци с „форма на въпросителна", а в румънската – като „тирбушони" (поради специфичната им форма), получават масово разпространение в Търново през 30-те години на XIV в., като се появяват по-рано сред всички обществени слоеве (Долмова 1999, 143). За съжаление не са разгледани конкретни находки. За въпросовидни обеци споменава и В. Нешева в обзорна статия за накитите в културата на Второто българско царство (Нешева 1978, 117). В собствено емпиричен план подобен тип обеци са откривани във Велики Преслав (обр. 5) и в други археологически комплекси от Североизточна България (обр. 6 и 7). Касае се обаче за наушници от сребро, които значително се отличават от търновския образец (Михайлова 1993, 184, 200-201; Павлова 2007, 76).

Картината на досегашните проучвания, касаещи пряко или косвено гроб 47 и откритите в него вещи, би била непълна, ако не представим накратко битуващите в историографията хипотези относно предназначението и датировката на Западната пристройка на църквата „Свети Четиридесет мъченици", където е ситуирана находката. Убедено може да се каже, че издигането на пристройката се отнася към втората половина на XIV в., макар да има привърженици и на по-ранна (преди 1230 г.) хронология (Теофилов 1999, 130). Предназначението ѝ дълго време се смята за установено – гробница-мавзолей (Кузупов 1966, 6; Дерменджиев 1999, 122-124), като некрополът, разкрит от екипа на Вълов, традиционно

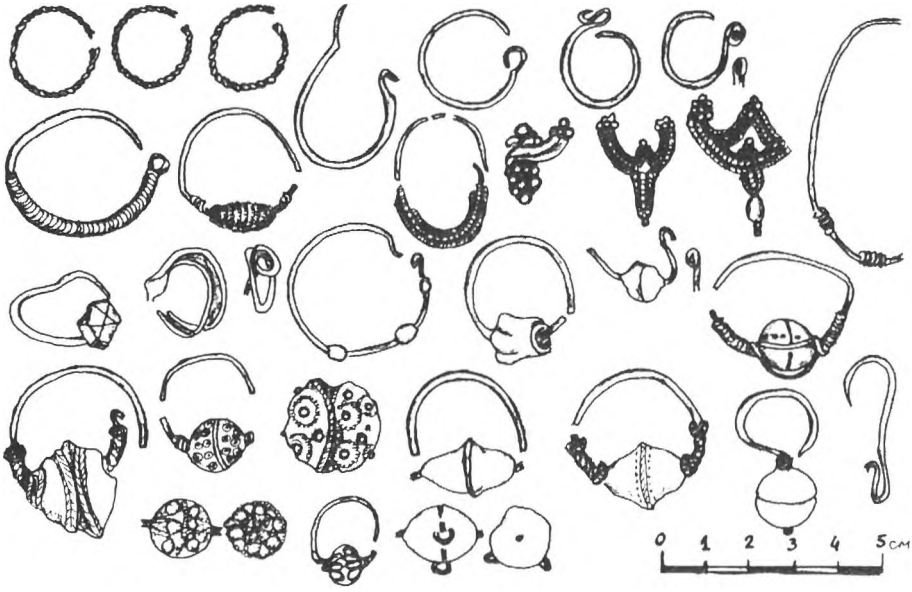

Обр. 5. Обеци и наушници от Велики Преслав (по Т. Михайлова)

Обр. 6. Сребърна въпросовидна обеца-наушник от Североизточна България (по В. Павлова)

Обр. 7. Сребърна въпросовидна обеца-наушник от Североизточна България (по В. Павлова)

се датира в следстоличния период в историята на Търново (XV-XVII в.). Напоследък този възглед се преосмисля – предполага се, че гробният комплекс предхожда появата на пристройката (Тотев 2001, 44, бел. 31). Изглежда се касае за некропол извън църквата „Св. Четиридесет мъченици", който по-късно попада в нейните граници. Възникването му следва да бъде поместено във времевия отрязък от втората половина на XIII до средата на XIV в.

Това, накратко, е „анамнезата" на постигнатото към момента в проучването на гроб 47 и любопитния инвентар в него. Прави впечатление фрагментарността на изследователските изяви, фокусирани главно около единия от артефактите, липсата на комплексен аналитичен подход към материала и критичност спрямо първоначалните заключения на разкопвача. В условията на *a priori* отсъстваща „дескриптивна археологическа картина", празноти и неубедителни заключения на „археологическата херменевтика" (по терминологията на Л. Клайн) това в голяма степен е разбираемо. В следващите ре-

дове ще се опитаме да предложим примерна еволюционна типология на украшенията от гроб 47, с оглед възможна реконструкция на контекста, от който те произхождат и в който битуват. На тази основа могат да бъдат търсени сравнително по-сигурни заключения относно произхода на погребания, статута и причините за присъствието му в царския гробен комплекс на столицата Търновград.

Златната обеца

Вече стана дума за уникалния характер на златната търновска обеца от гледна точка на откритите по нашите земи накити от този тип. Търсенето на нейни близки аналози води към земите на втората средновековна българска държава – тази по средното течение на р. Волга. Доказано е, че обеците са едни от най-масовите украшения сред волжките българи от X- началото на XIII в., най-простите от които, са носени и от мъже. Част от тях имат формата на въпросителен знак, украсени с едно изкуствено мънисто (обр. 8). Такива, според казански изкуствоведи, са известни още от I-IV в., дело на ювелирните ателиета на Херсонес (Валеев, Валеева-Сулейманова 2002, 57). Това заключение обаче е погрешно – цитираните от тях артефакти притежават съвсем различни стилови белези и са приписвани на кримските готи (Репников 1906, 177, табл. I). Очевидно източникът на модата на въпросовидните обеци във волжкобългарска среда е друг – за него ще стане дума малко по-късно.

Образци от въпросовидни обеци се съхраняват в колекцията на Националния музей на Република Татарстан. Част от тях завършват с перла или бледочервен рубин. Трезорите на музея пазят 9 екземпляра, изработени от сребро, 6 от които (обр. 9-11) се отнасят към периода на самостоятелно съществуване на Волжка България (X- първата половина на XIII в.). От тези земи произхождат и чифт златни въпросовидни обеци (обр. 12), вероятно принадлежали на знатна куманка (Валеева 2003, 44). Единичните екземпляри обеци, максимално стилизирани като форма и орнаментация, според археолога А. Ситдиков, са характерни за мъжки гробове. Точен аналог на обецата от Търново липсва.

Обр. 8. Ювелирни образци от Волжка България (по А. Смирнов)

Въпросовидни обеци се срещат в некрополи на куманите от XII-XIV в. (обр. 13). Материалите, от които са изработени, са бронз, сребро и по-рядко злато. В мъжки гробове са открити еди-

Обр. 9. Сребърна въпросовидна обеца от Волжка България, колекция на Националния музей на Република Татарстан

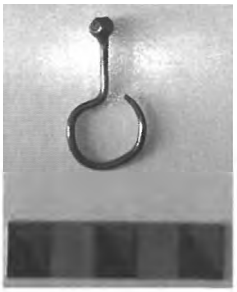

Обр. 10. Сребърна въпросовидна обеца от Волжка България, колекция на Националния музей на Република Татарстан

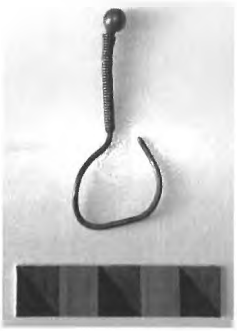

Обр. 11. Сребърна въпросовидна обеца от Волжка България, колекция на Националния музей на Република Татарстан

Обр. 12. Златни въпросовидни обеци от Волжка България (по Д. Валеева)

нични екземпляри, от лявата страна на погребания. Предполага се, че се касае за общономадски обичай, подобен на мода (Плетнева 1981, 222; Бисембаев 2003, 136).

Обеците с форма на въпросителен знак са сред представителните образци на материалната култура на Златната орда (обр. 14). Г. Фьодоров-Давидов проучва и описва 72 подобни екземпляра (Тип VI по неговата класификация), като ги подразделя в зависимост от детайлите на украсата в долната им част на няколко варианта (обр. 15). Откритата в гроб 47 обеца се отнася към тип VIб – едносъставна ос с мънисто накрая, което в конкретния случай липсва (обр. 16). Обеци тип VIб се срещат в паметници от XIV в. в Северен Кавказ, в комплексите от XIV-XV в. в земите на Волжка България, в Стари и Нови Сарай, в мордовски паметници от XIV в., в Прикамието и Средна Азия (Федоров-Давыдов 1966, 37-41).

Бронзови обеци с въпросовидна форма са открити в градището на Стари Орхей. Регистрирани са находки и в дн. Румънска Молдова, където модата им продължава до XVI в. (Абызова, Рябцева 2009, 142-143). През XIV в. този вид украшения добиват широко разпространение в Новгород. Откритите в културния слой от началото на XIV до средата на XV в. 15 обеци са от бронз, а мънистото им е от камък, кехлибар или цветно стъкло (Седова 1981, 16).

Интересна класификация на въпросовидните обеци предлага Р. Ямилова. Ползвайки материал от 467 гроба от златоордината епоха (XIII-XV в.) тя типологизира 192 образци. От тях 108 са от типа VI (по Фьодоров-Давидов). Към интересуващия ни подтип „б“ се отнасят 75 броя, 17 от които са от злато. В болшинството, предимно женски гробове, присъстват единични екземпляри. Златни въпросовидни обеци са открити в три мъжки гроба, в които инвентарът включва и въоръжение или доспехи. От гледна точка на възрастови белези на погребаните златните обеци преобладават в гробове на индивиди

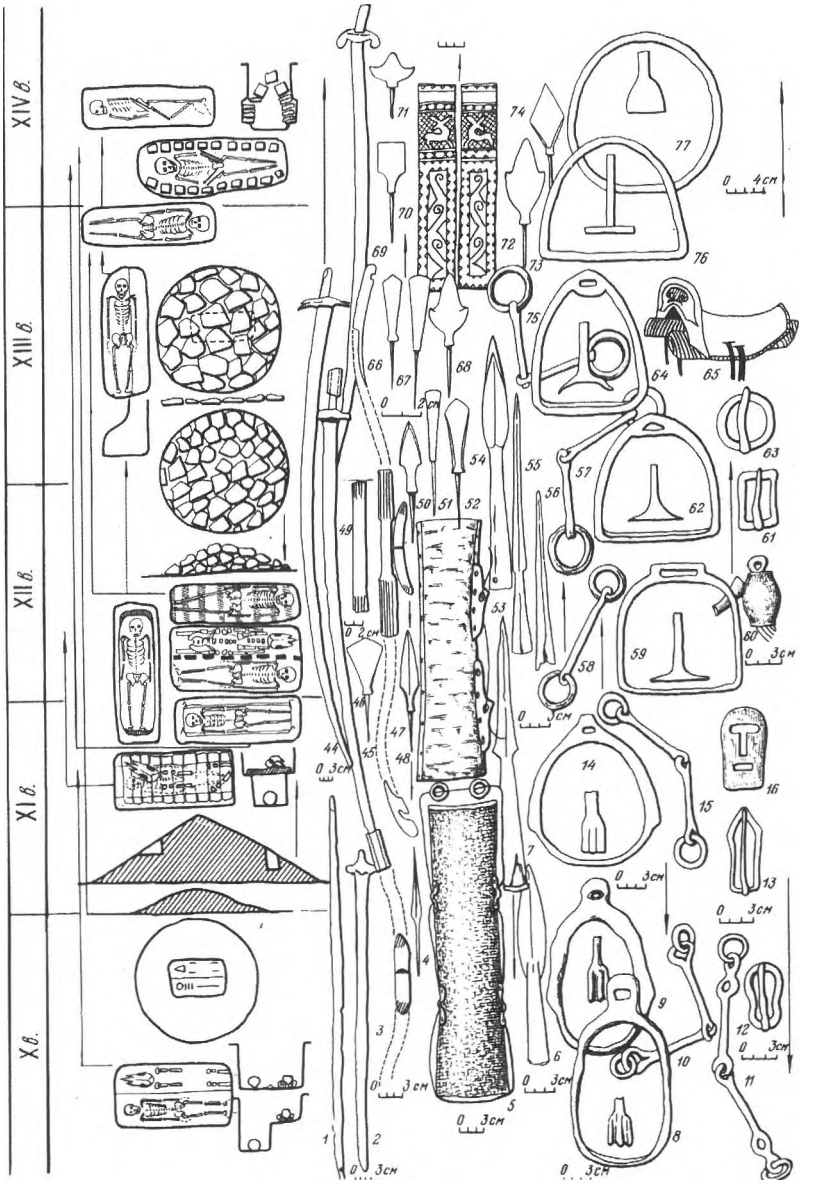

Обр. 13. Гробен инвентар от източноевропейски номадски некрополи (X–XIV в.) (по Св. Плетньова)

от 18 до 55-годишна възраст, както и сред тези над 55 години. Утвърждава се схващането, че тези украшения нямат характера на етнически признак, свързващ ги еднозначно със западния клон на куманите, а принадлежат към специфична имперска „над-етническа" култура (Ямилова 2010, 61-77).

Как и къде възникват въпросовидните обеци? Макар в литературата да е прието генезисът на тези украшения да се свързва главно с епохата и културата

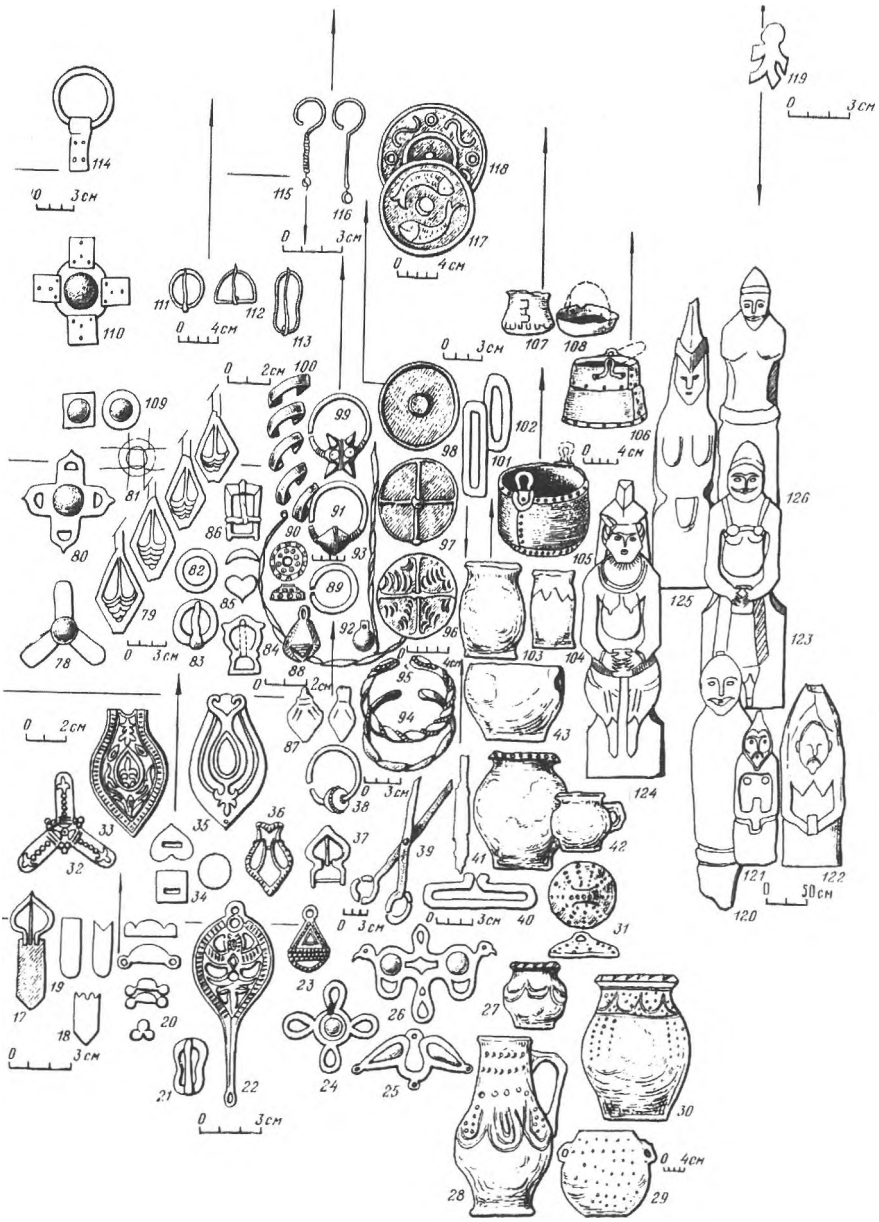

Обр. 13а. Гробен инвентар от източноевропейски номадски некрополи (X–XIV в.) (по Св. Плетньова)

на Златната орда (Нарожный 2005, 78), в посочената схема е предложено друго възможно, основано на изложените вече факти, решение.

Изглежда модата на тези украшения възниква в номадска (най-вероятно куманска) среда, чийто агенти я пренасят във волжкобългарска, а впоследствие и в златоордински среда, която, както е известно, е истори-

Обр. 14. Златни въпросовидни обеци от Астраханска област (XIII-XIV в.)

ГЕНЕЗИС В МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА НА КУМАНИТЕ
ПРОНИКВАНЕ В КУЛТУРАТА НА ВОЛЖКА БЪЛГАРИЯ
РАЗПРОСТРАНЕНИЕ В КУЛТУРАТА И КУЛТУРНАТА ОРБИТА НА ЗЛАТНАТА ОРДА

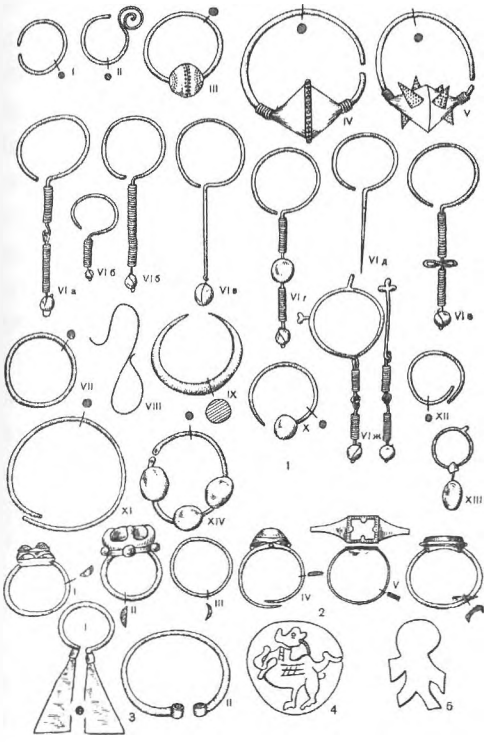

Обр. 15. Класификация на обеци и пръстени от номадски некрополи в Златната орда (по Г. Фьодоров-Давидов)

Обр. 16. Обеца тип VIб (по Г. Фьодоров-Давидов)

чески приемник и духовен синтезатор на ред традиции както в домонголска Волжка България, така и в номадския куманski свят.

Къде и кога е произведена златната обеца от гроб 47 и дали е била лично притежание на погребания е трудно да се установи с положителност. Ясно е, че тя има източен произход, гравитиращ към синхронната на находката златоордынска култура, където резонно следва да търсим успоредици и на втория предмет – пръстена с надпис.

Златният пръстен

Изследователите са единодушни, че пръстените са предмет, рядко срещан в номадски гробове от земите на Златната орда в периода XIII-XIV в. Сред описаните в литературата образци липсва пръстен с надпис. Подобни украшения се откриват в женски, много рядко – в мъжки гробове. Предполага се, че са принадлежали на представители с висок социален статус (Федоров-Давыдов 1966, 41; Ямилова 2010, 88-93). Тези факти водят до извода, че пръстенът от гроб 47 вероятно се числи към образците-агенти на материалната култура на седентарните общности в Златната орда.

Ключът към разрешаването на загадката около произхода на артефакта вероятно се крие в надписа върху него.

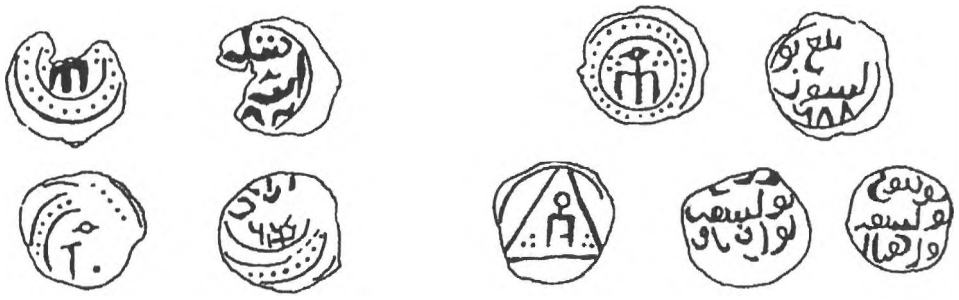

Обр. 17. Анонимни монети, сечени в Болгар в края на XIII– началото на XIV в., носещи текст 'Kutlug Bulsun' (по А. Сингатуллина)

Изхождайки от думите на откривателя Вълов за „не особено сигурното четене" бе потърсено мнение на специалист-арабист. То не само че не потвърди досегашното „Притежава го Хадър Муртаза", но показа затруднения в разчитането и породи предположението, че надписът изобщо не е на арабски. Предвид хипотезата за вероятната принадлежност на предмета към културната среда на Златната орда, в която, както е установено, паралелно се употребяват арабско и уйгурско писмо (Давлетшин 2004, 254-255), бе поискана консултация от експерт по уйгурски език. Проф. М. Йозиетгин от Института по турски език в Анкара потвърди ползването на уйгурско писмо и разчете надписа като „KUTLUG BULSUN" („Бъди щастлив!"). Поради някои специфики в изписването, пръстенът бе датиран в XIII в.

Известно е, че уйгурската писменост е азбуката на официалната кореспонденция и ханската канцелария в Златната орда. С уйгурско писмо са изписвани ярлиците (дарствените грамоти), т.нар. „пайци" (метални плочки с функция на посланически акредитиви), редица дипломатически документи и т.н. (Кадырбаев 2009, 378). В конкретния случай формулата „Kutlug Bulsun" отново отвежда в земите на волжките българи – с уйгурски букви тя фигурира върху серия анонимни сребърни и медни монети (обр. 18), сечени в град Болгар в периода от 1289 г. до средата на XIV в. (Федоров-Давыдов 1972, 172; Сингатуллина 2003, 43). Любопитно е, че този „благославящ" текст не се среща върху други златоордински предмети. Затова резонно е да се предположи, че пръстенът е дело на ателие в Болгар, а надписът върху него е еманация на популярна в края на XIII в. „мода на благопожеланията". Нейно средище вероятно е Болгарският регион, където доказано са съсредоточени най-голям брой украшения и предмети с подобни надписи (Давлетшин 2004, 258-265). С едно уточнение – в масовата си част „българските благопожелания" са изписани с арабски букви – традиция, наследена от предмонголския период. В този смисъл казусът „Kutlug Bulsun" остава отворен за бъдещо внимателно и задълбочено проучване.

Кой е погребаният в гроб 47? – Опит за археологическа херменевтика

Фактът, че гробът е част от некропо-

ла на царската църква „Св. Четиридесет мъченици“, както и материалът, от който са изработени находките (злато), несъмнено говорят за височайшия статут на погребания. Прави впечатление изначалната културно-религиозна амбивалентност между регистрирания погребален обред и мястото на погребване, от една страна, и открития в гробната яма инвентар, от друга – парадокс, който досега не е намерил задоволително обяснение. Трябва да подчертаем, че погребалният обред не може да бъде еднозначен ориентир за религиозната принадлежност на индивида – той по-скоро е детерминиран от средата, в която функционира, а не непременно от конфесионалния статут на погребания. Той е косвено доказателство срещу предпоставената от откривателя късна датировка на гробния паметник – XV в., който с по-голяма степен на сигурност можем да отнесем към първата половина на XIV в.

Липсата на подробно проучване на гроба и инвентара в него предполага работен подход, ситуиран в сферата на условните и предпазливи заключения. Затова, ако допуснем, че вещите все пак са лична принадлежност на погребания, то от това следват няколко възможни предположения кой е той:

Анализът на двете хипотези и аргументите „за“ и „против“ техния резон очертават трета, конформистка теория – може да се предположи, че гроб 47 принадлежи на знатен представител на Златната орда, резидиращ в Търново, което личи от спецификите на вещите, както и от присъствието на гроба в некропола до църквата “Св. Четиридесет мъченици“. Възможно е да се касае за посланик на Ордата, пратен в българската столица от хан Токту (1291-1312)

ХИПОТЕЗА 1 ВОЛЖКОБЪЛГАРСКИ АРИСТОКРАТ

СИЛНИ СТРАНИ	СЛАБИ СТРАНИ
Златната въпросовидна обеца има своите близки паралели във волжкобългарска среда (X-XIII в.).	Липсват всякакви податки в изворите за присъствие на волжки българи в столицата Търновград.
Пръстените са сред най-разпространените продукти на волжкобългарското ювелирно изкуство.	Волжките българи не ползват уйгурско, а главно арабско писмо.

ХИПОТЕЗА 2 КУМАНСКИ ВОЙН

СИЛНИ СТРАНИ	СЛАБИ СТРАНИ
Доказано куманско присъствие в българския царски двор през XIII в.	Пръстени много рядко се срещат в гробния инвентар на кумански мъжки гробове. Липсват пръстени с надписи. В гроб 47 отсъства въоръжение.
Намерената обеца има своите паралели в куманска среда.	

или неговия приемник Узбек (1312-1342). Известно е, че при тези владетели златоордынската държава постига значителна централизация, духовен разцвет, политическо и военно могъщество, осъществява активна външнополитическа дейност. Редица писмени и картографски данни говорят за възобновената васална зависимост на България от централната власт в Сарай през този период (Руссев 2009, 93). В изворите са съхранени сведения за поредица съвместни военни кампании, които българи и златоордынци (т.нар. „черни татари“) водят срещу балканските им врагове – Византия и Сръбското кралство (Павлов, Владимиров 2009, 118-124). Допуска се дори, че в Търново е бил разквартируван татарски военен гарнизон, за което подсказват някои монетни находки от зората на XIV в. (Дочев 1992, 168). В този ред на мисли напълно резонно е присъствието на златоордынски представител в българския царски двор, съблюдаващ и гарантиращ устойчивите отношения между Търново и Сарай. Не е изключено този посланик/наместник да е бил свързан по някакъв начин с региона на Болгар, предвид произхода на вещите и разчетения върху пръстена му надпис. Възможно е и друго – в източниците съществуват някои не много сигурни податки за съхранен управленски апарат и аристокрация в Болгарския емират (XIII-XV в.) и дори прояви на негова външнополитическа активност (Алишев 2009, 87-101). В рамките на едно по-смело предположение бихме допуснали легитимиращо пратеничество/представителство в царския двор в Търново, подобно на онова в египетския двор от 30-те години на XIV в., за което разказва арабския летописец ал-Омари (Владимиров 2010, 69-73). Поради липса на доказателства, обаче, това остава просто една интригуваща интуиция.

Ако формулираната хипотеза за посланик/наместник на Сарая в Търново се потвърди, то находките от гроб 47 ще се окажат ценна отправна точка за анализ на проявленията и хронологията на татарското влияние и присъствие в Средновековна България (XIII-XIV в.). Те представляват интерес, защото се явяват уникални златоордынски (а не татаро-ногайски) материални следи в земите и от епохата на Второто българско царство. Настоящото проучване се опита да подреди мозайката от известни факти и да потърси тяхната логична интерпретация. В бъдеще е необходима комплексна експертиза и разчитане на пръстена от гроб 47 с оглед прецизиране на предложената датировка, както и потвърждаване, коригиране или отхвърляне на разглежданата работна хипотеза.

Литература

Абызова, Рябцева 2009: Е. Абызова, С. Рябцева. Изделия из цветных металлов и инструментарий ювелиров в контексте золотоордынских древностей Пруто-Днестровского Междуречья. – В: Сб. Золотоордынская цивилизация. 2, 2009, 139-155.

Алишев 2009: С. Алишев. Болгаро-казанские и золотоордынские отношения в XIII-XVI вв. Казань, 2009.

Бисембаев 2003: А. Бисембаев. Археологические памятники кочевников Западного Казахстана (VIII-XVIII вв.). Уральск, 2003.

Валеев, Валеева-Сулейманова 2002: Ф. Валеев, Г. Валеева-Сулейманова. Древнее искусство Татарстана. Казань, 2002.

Валеева 2003: Д. Валеева. Искусство волжских

булгар периода Золотой Орды (XIII-XV вв.). Казань, 2003.

Владимиров 2010: Г. Владимиров. Об одном сведении Эль-Омари относительно болгар и его возможные интерпретации. – В: Сб. Золотоордынская цивилизация. 3, 2010, 69-73.

Вълов 1974: В. Вълов. Нови разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 37-54.

Давлетшин 2004: Г. Давлетшин. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа. Казань, 2004.

Дерменджиев 1999: Е. Дерменджиев. За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Свети Четиридесет мъченици" в Търнов. – Известия на Историческия музей-Велико Търново, 14, 1999, 115-129.

Долмова 1999: М. Долмова. Накитите от погребенията в манастира „Великата Лавра" и църквата „Св. Четиридесет мъченици". – Известия на Историческия музей-Велико Търново, 14, 1999, 140-150.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIV в.). Велико Търново, 1992.

Кадырбаев 2009: А. Кадырбаев. Средневековые уйгуры и их вклад в культуру Улуса Джучи. – В: История татар с древнейших времен. 3, Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середине XV в. Казань, 2009, 375-379.

Кузупов 1966: Б. Кузупов. Западната пристройка към църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Музеи и паметници на културата, 1966, 4, 1-9.

Михайлова 1993: Т. Михайлова. Обеци и наушници от Велики Преслав (края на X-XIV в.). – Преслав, 4, 1993, 180-205.

Нарожный 2005: Е. Нарожный. Средневековые кочевники Северного Кавказа. Армавир, 2005.

Нешева 1978: В. Нешева. Накитът в средновековния български костюм през XIII-XIV век. – Българска етнография. 1978, 3-4, 111-123.

Павлов, Владимиров 2009: Пл. Павлов, Г. Владимиров. Златната орда и българите. София, 2009.

Павлова 2007: В. Павлова. Съкровищата на средновековна България (каталог). Варна, 2007.

Плетнева 1981: С. Плетнева. Кочевники восточноевропейских степей в X-XIII вв. – В: Археология СССР. 18, Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981, 213-223.

Репников 1906: Н. Репников. Некоторые могильники области крымских готов. – В: Известия императорской археологической коммиссии. 19, 1906, 1-80.

Руссев 2009: Н. Руссев. Золотая Орда на Нижнем Дунае. – В: Сб. Золотоордынская цивилизация. 2, 2009, 90-101.

Седова 1981: М. Седова. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.). Москва, 1981.

Сингатуллина 2003: А. Сингатуллина. Джучидские монеты поволжских городов XIII века. Казань, 2003.

Смирнов 1981: А. Смирнов. Волжская Булгария – В: Археология СССР. 18, Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981.

Теофилов 1999: Т. Теофилов. Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търнов – възможности за тълкуване и периодизация. – Известия на Историческия музей-Велико Търново, 14, 1999, 130-139.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква "Св. Св. Четиридесет мъченици" и манастирът Великата Лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). – Археология, 2001, 1-2, 30-44.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185 – 1396. Велико Търново, 2010.

Тотев, Чокоев 1993: К. Тотев, И. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. – Известия на Историческия музей-Кюстендил. 5, 1993, 385-398.

Федоров-Давыдов 1966: Г. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966.

Федоров-Давыдов 1972: Г. Федоров-Давыдов. Два клада серебрянных монет XIII века из Болгар. – Нумизматика и эпиграфика, 10, 1972, 167-176.

Ямилова 2010: Р. Ямилова. Убранство костюма кочевников Золотой Орды. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. (рукопись). Казань, 2010, 219.

ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM THE WESTERN EXTENSION OF THE FORTY HOLY MARTYRS CHURCH IN VELIKO TARNOVO

Volga Bulgarian aristocrat, Cumanian warrior or Golden Horde's Ambassador has been buried in Grave N 47?

George Vladimirov

Summary

The paper presents two archaeological artifacts found in the early 1970ies in the Forty Holy Martyrs Church in the Medieval Bulgarian Tarnovo – golden pendant – earrings in the shape of a question – mark, and a golden ring with a probable Arabian inscription reading *Owned by Khadur Mourtaza* in positive. The author searches answers of some difficult questions as: *Who has been buried in the grave*? and *Why he has been buried exactly in the royal Forty Holy Martyrs Church*? Similar pendant – earrings are known from the cultural heritage of the Volga Bulgaria, from archaeological sites of the Cumans, and also from the Age of the Golden Horde. The inscription on the ring has been subjected to a new expert reading. The interpretation is rather different from the one prevailing up to now – the inscription on the plate is in Uygurian alphabet and reads *Kutlug Bulsun* (*Be Happy*). The same blessing is to be found also on a couple of anonymous coins minted in the town of Bolgar in the Age of the Golden Horde. On the grounds of these facts the author considers all the *pro* and *contra* hypothesis to have a Volga Bulgarian aristocrat buried in the grave – an emigrant from Volga Bulgaria conquered in the late 1330ies or a Cumanian commander close to the Tarnovo kings. The idea suggested associates the human remains with a noble representative / ambassador of the Golden Horde thus explaining the presence of rich jewelry and the circumstance he has been buried exactly in the necropolis of the Forty Holy Martyrs Church.

МЕЧ ОТ ЛОНДОНСКОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА ЦАР ЙОАН АЛЕКСАНДЪР

Стоян Попов

Настоящата работа се посвещава на паметта на превъзходния учен, прекрасен човек и учител проф. дин Рашо Рашев!

Интересът към средновековното оръжие от българските земи датира още от средата на XX в. (Бобчева 1957, 1958). Изучаването му се засили през последното десетилетие (Кузов 2002; Парушев 2002-2003; Йотов 2004; Димитров, Хрисимов 2006; Попов 2006, 2007; Рабовянов, Димитров 2010). Проучванията се базират главно върху археологическите находки. Част от тях са открити при археологически проучвания и са контекстуално датирани. Много голям брой от намиращите се в българските музеи средновековни военни артефакти, обаче, не притежават сигурни данни за местонамиране, обстоятелства и контекст. Това се дължи на факта, че става въпрос за откупки, дарения, случайни находки.

За хронологическата атрибуция на екземпляри, които нямат датирани паралели от българските земи, се обръщаме обикновено към находки от другите части на Европа. Струва ми се обаче, че една група исторически извори за средновековното оръжие са в известна степен пренебрегвани от българските оръжиеведи. Това са различни паметници на изобразителното изкуство на Средните векове (Манова 1966; Йотов 2004, 39, 60, 78, 107, 116-118, 132, 139). Те са отражение на тогавашното съвремие и показват, в много случаи по автентичен начин, действителността. От тях могат да се почерпят сведения както за формата на оръжията, тяхната хронология, така и за начина на носенето им и не на последно място за начина на използването им.[1]

Пример за това откриваме в изображенията от Лондонското четвероевангелие и по-специално миниатюра, която е част от Евангелието на Лука (Филов 1934, 51, № 276, pl. 102, fol. 212v) (обр. 1). На нея са изобразени един до друг цар Йоан Александър и евангелист Лука, съответно отляво и отдясно. Те се намират в условно представена сграда. От външните страни на композицията е поставена по една двойка колони. Между колоните отдясно на царя (ляво на четящия ръкописа) е изобразен капковиден щит с изправено зад него копие. Между стълбовете отляво на св. Лука (дясно на четящия ръкописа) са нарису-

[1] Изследването е част от проучванията по проект с № ДТК 02/9, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОМН.

Обр. 1. Лондонско евангелие на цар Йоан Александър – fol. 212v.

Обр. 2. Меч от Лондонското евангелие на цар Йоан Александър – fol. 212v.

вани две книги върху подставка. Трета двойка колони разделя човешките фигури. Между тези колони е изобразен меч в ножница (обр. 2). Това оръжие със специфичните му белези е и поводът за написване на настоящата работа.

Мечът има дисковиден pommel. Ръкохватката е леко елипсовидна, което е белег за желанието на художника да покаже, че тя е от някой от дървените видове. Твърде интересна е формата на предпазителя. Той е прав, а страната му откъм ръкохватката е хоризонтална. Страната на гарда откъм острието се разширява надолу по посока на върха му. В средата на предпазителя е направено триъгълно уширение с направление към върха на острието. Мечът е изобразен поставен в ножница. В края на горната третина от ножницата са нарисувани две хоризонтални черти, вероятно метални скоби. Върхът на канията е представен като облицован с навершие, чиято горна част изглежда има правоъгълен ажурен отвор. Подобни навершия са често срещани върху стенописи от периода XIII – XV в. Липсва изображение на колан за носене на оръжието.

Меч с подобна форма е изобразен в ръката на св. Теодор Тирон от Призренското евангелие (Шкриванић 1957, 43; сл. 11, 49) (обр. 3), а също и от стенопис от манастира в Грачаница, Косово (Шкриванић 1957, сл. 10a-3, 46) (обр. 4). И двата паметника са от XIV в. Подобен меч се вижда в ръката на фигура от една от миниатюрите в ръкопис Ms. I. 33 (обр. 5). Той е датиран около началото на XIV в. и се съхранява в Royal Armouries в Лийдс. Меч с очертания, наподобяващи разглежданото тук оръжие, е изобразен в ръката на немски благородник от една от миниатюрите в Codex Manesse от XIV в. (обр. 6).[2] Подобен меч държи и Вторият конник на Апокалипсиса от Cloisters Apocalypse също от четиринадесетото столетие, съхраняван в Metropolitan Museum (Nicolle 1999, 42, 76a) (обр. 7).

Според типологията на Oakeshott мечът от разглежданата миниатюра от Лондонското евангелие се отнася към тип XII. Това са мечове с широко острие и заострен връх. Жлебът заема 2/3 или

[2] Cod. Pal. germ. 848 Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse), 190v. – http://digi.ub.uni-heidelbrg.de/diglit/cpg848/0376/.

Обр. 3. Св. Теодор Тирон от Призренското евангелие (XIV в.).

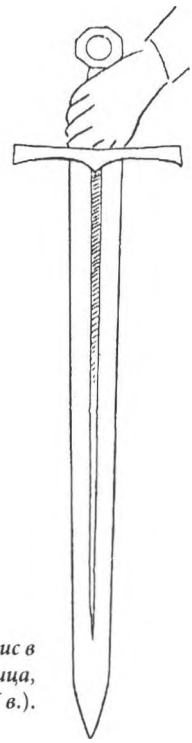

Обр. 4. Меч от стенопис в манастира в Грачаница, Косово (XIV в.).

¾ от дължината на острието. Предпазителят на тези мечове според Oakeshott може да бъде от всички стилове. Същото важи и за pommel-а, въпреки че преимуществено е от дисковидния тип I по Oakeshott (Oakeshott 2002, 37).

Сред големия брой известни екземпляри от тип XII особено се открояват два, които по очертания се доближават до разглежданото изображение. Първият е открит през 1943 г. в катедралата на гр. Толедо, Испания в гроба на Санчо IV Смелия, крал на Кастилия и Леон (1284-1295) (Oakeshott 2002, 37; pl. 7; pl. 9) (обр. 8). Другият меч, чиято прилика, по мое мнение, е много голяма, е от колекцията на Instituto del Conde de Valencia de Don Juan в Мадрид, Испания (Oakeshott 2002, 124-125; pl. 18; pl. 19C) (обр. 9). И двата екземпляра са датирани във втората половина на XIII-началото на XIV в.

Мечовете от тип XII са в употреба в периода от началото на XIII в. докъм 30-те – 40-те години на четиринадесетото столетие (Oakeshott 2002, 39-41). В тези хронологически рамки се намира Лондонското четвероевангелие и мечът изобразен на лист 212v. Тези мечове, навлезли в началото на тринадесетото столетие, имат острие, пригодено еднакво добре, както за сечащи, така и за промушващи удари. То е било ефективно срещу леко въоръжени противници и против защитени от широко разпространената халчеста ризница. Към началото на XIV в. в защитното въоръжение започва постепенно да навлиза пластинчатият доспех, първоначално защитаващ отделни части на тялото, а

Обр. 5. Миниатюра от Ms. I. 33, Royal Armouries в Лийдс (XIV в.).

Обр. 6. Миниатюра от Codex Manesse (XIV в.).

Обр. 7. Вторият конник на Апокалипсиса от Cloisters Apocalypse, Metropolitan Museum (XIV в.).

към края на века и началото на следващия, покриващ цялото тяло на воина. Към края на XIII в. и началото на XIV в. разпространение получават бригандините, усилени със стоманени пластини. Те са носени както от обикновени войници, така и от воини с висок обществен статус. Пример за такава бригандина от втората половина на XIV в. имаме и от царския замък в Търново, открита в едно от помещенията на жилищното му крило (Рабовянов, Димитров 2010). Местонамирането ѝ сочи, че е принадлежала ако не на самия владетел, то на човек от най-близкото му обкръжение. В този ред на мисли това е бил представител на елита на българското средновековно общество, който е бил с достатъчни финансови възможности, за да си позволи екипиране с най-модерното за времето въоръжение. Фактът, че продължили да се използват докъм средата на XIV в., говори, че мечовете от тип XIII все още били достатъчно ефективни и срещу този тип защитно въоръжение.

Обр. 8. Меч на Санчо IV Смелия, крал на Кастилия и Леон (1284-1295).

Обр. 9. Меч на света Casilda (втора половина на XIII– началото на XIV в.).

Приведените примери, както на изображения, така и на археологически артефакти доказват твърдението, че произведенията на изобразителното изкуство са отражение на съвременната им действителност. В тях откриваме изображения на реално съществували и използвани артефакти, открити по археологически път и съхранявани в различни колекции и сбирки.

Литература

Бобчева 1957: Л. Бобчева. Въоръжението на славяните и първобългарите от VII до началото на IX век. – Военноисторически сборник, 3, 1957.

Бобчева 1958: Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство. – Военноисторически сборник, 2, 1958.

Димитров 2008: С. Димитров. Плетени ризници от експозицията на археологически музей – Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 23, 2008, 145-155.

Димитров, Хрисимов 2006: С. Димитров, Н. Хрисимов. Една реликва от паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). – Известия на Народния музей Варна, 42, 2006, 84-95.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век). Варна, 2004.

Кузов, 2002: Х. Кузов. Боздугани от Варненския археологически музей. – Acta Musei Varnaensis, I, 2002, 179-190.

Манова 1966: Е. Манова. Средновековното въоръжение според някои стенописи в югозападна България от XIII, XIV и XV в. – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, обр. 17а, 78.

Парушев 2002-2003: В. Парушев. Новонамерен меч от кръстоносния поход през 1443 година. – Известия на Народния музей Варна, 38-39, 2002-2003, 425-428.

Попов 2006: С. Попов. Боздуган от нос Чиракман, Каварна. – Паметници, реставрация, музеи. 3, 2006, 25-26.

Попов 2007: С. Попов. Отново за меча с латински надпис от Перник. – Паметници, реставрация, музеи, 3-4, 2007, 39-41.

Рабовянов, Димитров 2010: Д. Рабовянов,

С. Димитров. Средновековно защитно въоръжение от Царския дворец в Търновград. – Археология, 1-2, 2010, 77-89.
Филов 1934: Б. Филов. Миниатюрите на Лондонското евангелие на царъ Иванъ Александра. София, 1934.
Шкриванић 1957: Г. Шкриванић. Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Београд, 1957.
Nicolle 1999: D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050 – 1350. Western Europe and the Crusader States. London, 1999.
Oakeshott 2002: E. Oakeshott. The Sword in the Age of Chivalry. Woodbridge, 2002.

SWORD FROM THE LONDON TETRAEVANGELIA OF TSAR JOHAN ALEXANDER

Stoyan Popov

Summary

The work here presented examines a sword depicted on page 212v of the London Tetraevangelia. It is arranged between the figures of Tsar Johan Alexander and Evangelist Luke. The sword displays a disk – like pommel. Its hilt is slightly elliptical in shape, a mark of the artist's desire to show it belongs to some of the wooden types. The cross – guard is straight, and its side next to the hilt is horizontal. The cross – guard next to the blade broadens downwards to the point. There is a triangular extension in the middle of the cross – guard directed to the point of the blade. The sword is represented in a scabbard. Two horizontal lines, probably metal cramps are depicted at the end of the upper third part of the scabbard. The point of the scabbard looks like faced with a pinnacle, as its upper part seems to have a rectangular open – work opening. Similar pinnacles appear often on wall paintings from the 13th – 14th c.

A sword of similar shape is represented in the hand of St. Theodore Tyron in the Prizren Gospel, and also on a mural in the monastery in Grachanitsa, Kosovo. Both parallels are dating from the 14th c. We can see a similar sword in the hand of a figure in one of the miniatures in Manuscript Ms. I. 33 dating from ca. early 14th c. housed in Royal Armouries in Leeds. A sword of outlines resembling the weapon here discussed appears in the hand of a German nobleman in one of the miniatures in Codex Manesse from the 14th c., as well as in the hand of the Second Horseman of the Apocalypse from Cloisters Apocalypse also from the 14th c. housed in Metropolitan Museum.

According to the typology of Oakeshott the sword from the miniature in question in the London Tetraevangelia belongs to type XII. Oakeshott supposes the cross – guard of these swords might be of all the styles. The same refers to the pommel although it belongs predominantly to the disk – like type I after Oakeshott. The swords of type XII were in use in the course of the early 13th c. till about 1330ies – 1340ies. The London Tetraevangelia and the sword depicted on page 212v fit in to the same chronological frame.

ЗА ДАТИРОВКАТА И МНИМИЯ СЕЛДЖУКСКИ ПРОИЗХОД НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ РЕЛЕФИ ОТ КАЛИАКРА

Георги Атанасов

При системните археологически проучвания в Калиакра, в близост до портата на втората крепостна стена (обр. 1), бяха открити два любопитни релефа (обр. 2, 3), изпълнени върху варовикови плочи (Йосифова 1978, 50-58). Върху единия е представен воин-конник, държащ в лявата ръка атрибут с дръжка, идентифициран като боздуган (обр. 2). Върху втория релеф се вижда драматично единоборство между двама конници (обр. 3). Плоското възпроизвеждане на образите и липсата на характерни елементи и детайли в максимална степен затруднява един пълноценен иконографски анализ, респективно прецизиране на датировката и разкриване на прототипите. Откривателката М. Йосифова свързва появата им с утвърждаването на Калиакра като престолнина на деспот Добротица около средата на XIV в., и вижда в тях една селджукска традиция. Действително върху много крепости и крепостни съоръжения, свързани със селджукската държава от XIII в. и нейните реликти от XIV в., регистрираме релефи с изображения на животни и военни сцени, конници и единоборства (Grirliciis 1995, 9-324; Taf. 40, 43, 44, 50, 68). Известно е обаче, че отбранителна система на Калиакра се съхранява и в първите векове на османското господство, а специално цитаделата е използвана до XVIII в. (Йосифова 1978, 39-58). Същевременно има различни виждания докога е функционирала втората крепостна стена и дали е включена в отбранителната система на Калиакра през XVI-XVIII в. Нейният главен проучвател Г. Джингов, въз основа на теренните наблюдения, твърди, че след овладяването на Калиакра от османските турци и тук „в първата половина на XV в. крепостната стена е била заздравена и поправяна неведнъж в следващите две столетия"(Джингов, Балканска, Йосифова 1990, 131). За мен обаче не е напълно сигурно дали релефите са красели непременно тази втора порта, като са паднали при срутването ѝ. Съмненията ми са породени от две гравюри от средата на XIX и самото начало на XX в. (обр. 4, 5). Според тях релефи в Калиакра е имало, но са били вградени в портата на третата крепостна стена, т.е. на цитаделата, която и сега е съхранена и възстановена до зъберите (Джингов, Балканска, Йосифова 1990, 177-178) (обр. 6). Следвайки описанието на френския пътешественик Омер дьо Ел (Hommaire de Hell 1854, 171-172), посетил Калиакра през 1846 г., те са фланкирали портата, факт, потвърден от гравюрата на съпровождащия го художник Ж. Лоран (Hommaire de Hell 1859, pl. XIV). Твърди се, че върху еди-

Обр. 1. Аерофото снимка на Калиакра с втората и третата порта

Обр. 2. Релеф от Калиакра – фигура на триумфално яздещ наляво конник, държащ скиптър с бича глава (XVI в.)

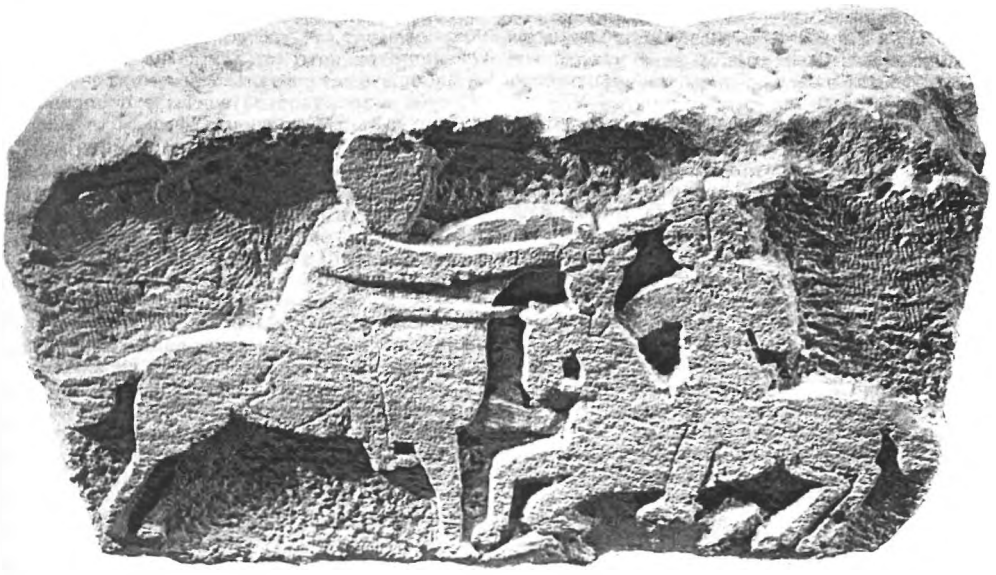

Обр. 3. Релеф от Калиакра, представящ единоборство между конници (XVI в.)

ния релеф е било представено сражение между конници, а върху втория релеф-конник, държащ поводите на някакво животно, което обаче не е идентифицирано. За съжаление гравюрата не дава детайли от изображенията. Върху рисунка на К. Шкорпил, направена около 1900 г., в дясно от портата отново се вижда релеф, върху който се долавят контурите на триумфално яздещ наляво конник, но подробности липсват (Божилов, В. Гюзелев 2004, 302). Ако се вгледаме в релефите, открити до втората порта, върху единия действително са представени сражаващи се конници, но върху другия се вижда триумфално яздещ в ход наляво конник, наумяващ изрисувания от К. Шкорпил. Да, обаче Омер дьо Ел твърди, че този ездач води за поводите някакво животно, нещо, което не се долавя в творбата на К. Шкорпил и на пръв поглед липсва в открития релеф до втората порта. При

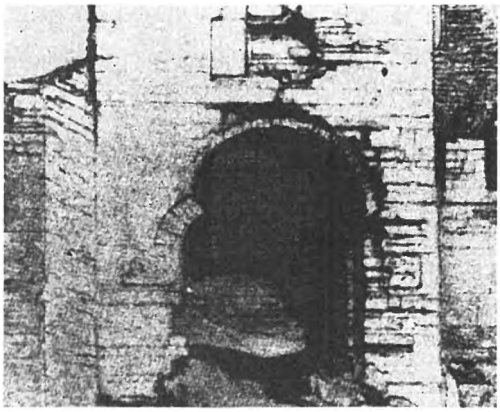

Обр. 4. Гравюра от 1848 г. изпълнена от Ж. Лоран, представяща портата на цитаделата с два релефа, фланкиращи портата

внимателно вникване в този релеф ще забележим, че в лявата си ръка конникът държи не възприемания от всички досега боздуган, а навершието върху дръжката наумява животинска глава. Дали тази специфика не е навела Омер дьо Ел на идеята, че конника държи

животно за поводите? Ако действително е така, то откритите пред втората порта релефи може да са идентични с описаните и изобразените около третата порта на цитаделата. Затова една от възможностите е релефите да са демонтирани от кулата на цитаделата и с намерението да се отнесат временно, са депонирани до втората порта на крепостта. Поради някакви обстоятелства може да са изоставени тук, примерно от французите през 1856 г., за което ще стане въпрос по-долу. Не е изключено също релефи да е имало не само на портата на цитаделата, но и на портата на втората крепостна стена. Допустимо е да са паднали при срутването ѝ, за да бъдат открити in situ при археологическите проучвания в края на 80-те години на XX в. Резонно следва въпросът – как при падане от голяма височина не само не са счупени, но дори и не са повредени, респективно великолепно запазени до ден днешен. Впрочем, около 1880 г. К. Иречек посетил Калиакра и видял в дясно от входа към цитаделата релеф, изобразяващ конник, боядисан в червено. Същевременно свидетелства, че научил от местни жители за други два релефа над портата на цитадела-

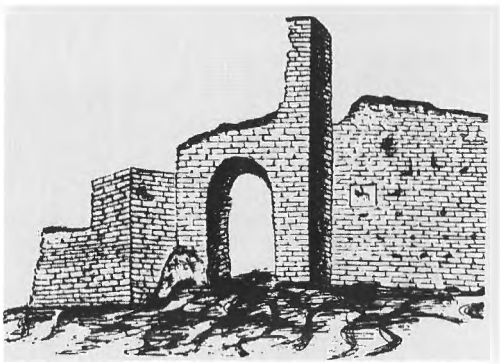

Обр. 5. Рисунка на К. Шкорпил от 1901 г., представяща портата на цитаделата с релеф над нея

Обр. 6. Портата на цитаделата на Калиакра – съвременно състояние след реконструкция и възстановка

та, представящи лъвове, но отнесени от французите през Кримската война около 1856 г. (Иречек 1974, 906). Дали именитият историк е бил заблуден за характера на изображенията от информаторите си (това е най-вероятно) или по калиакренската крепост е имало и други релефи, остава загадка. Както и да е било, в случая от значение е фактът, че сходни релефи се виждат върху гравюри от XIX и началото на XX в. над портата на цитаделата и това е показателно за хронологията. Малко е вероятно върху един такъв военностратегически и религиозен център на Османската империя, респективно исляма, каквато се явява Калиакра през XV-XVIII в., на знакови места, каквито са кулите на централните порти, да бъдат запазени релефи със средновековната българска християнска символика и емблематиката на добруджанските деспоти. От друга страна, ако се взрем внимателно в десетките запазени селджукски фигурални релефи в Мала Азия (Grirliciis 1995, 9-324. Taf. 40, 43, 44, 50, 68) ще установим, че обикновено са вплетени в растителни и геометрични орнаменти, докато образците от Калиакра са без всякаква допълнителна украса. В това отношение те твърде наумяват два релефа от Силистра, които до края на XIX в. са били вградени върху фасадата на портата на османо-турската крепостна стена (обр. 7) (Герасимов 1966, 29-34)[1].

Обр. 7. Релеф от портата на османотурската крепостна стена на Силистра (XVII-XVIII в.)

По иконография на изобразените зверове (лъв и дракон) те следват един поранен релеф от XIII-XIV в., възпроизвеждащ лъв, но по стил на изпълнение (плоско третиране на фигурите и отсъствието на орнаменти) наподобяват калиакренските образци. За разлика от тях, обаче, датировката им може да се прецизира, защото крепостната порта, която са красели, е издигната със сигурност най-рано през XVII в. и разрушена през 90-те години на XIX в. (Липчев 1991, 67-75). Тогава релефите са демонтирани и около средата на 90-те години на XIX в. са включени в новоизградената силистренска музейна сбирка. Случаят

[1] Като аналог на паметниците от Калиакра М. Йосифова посочва един релеф от Североизточна България, който е заведен във фондовете на НАИМ в края на XIX или началото на XX в. (обр. 9). Представлява конник, а над него има арабски надпис, който се чете Александър (Йосифова 1978, 54, обр. 4). Има голяма вероятност този релеф също да е от силистренската крепост, защото е установено, че лапидарни и скулптурни паметници от Силистра са транспортирани в Русе (между които другите релефи от крепостта с фигурите на лъв и дракон) в края на XIX и началото на XX в. Част остават в Русе, а други (няколко статуи, антични и средновековни надписи и вероятно въпросният релеф) са пренесени от Русе в НАИМ. Именно поради тези промени, станали толкова отдавна и при драматичните обстоятелства на войните, релефът и надписът на епископ Николай от IX в. от Силистра са локализирани най-общо в Североизточна България. Забележително е, че един от популярните герои в Шах наме, изобразяван като триумфиращ конник, е самият Александър Македонски.

със силистренските релефи е косвено указание, че селджукската практика от Диарбекир, Коня и пр., да се разкрасяват по този начин крепостните порти, е възприета от османските турци на Балканите и прилагана през XVI-XVIII в. Ето защо по стил на изработка, иконография и датировка релефите върху калиакренската крепост по-скоро са творби от XVI-XVII в., отколкото произведения на селждукското изкуство от XIII или първата половина на XIV в. Вече обърнах внимание, че според археологическите проучвания портите на двете крепостни стени, в които са вградени релефите, са били преустройвани и ползвани по предназначение през XV-XVII в. Прочее, практиката да се вграждат релефи около входовете на османски крепости от XVI-XVII в. се потвърждава от новооткрит релеф с грифони до кулата на портата в крепостта Хърсово (обр. 8) (Атанасов 2009, 416, табл. IV, 1). По размери и стил на изпълнение той стои много близо до релефите от Калиакра, но се датира убедително в XVI-XVIII в. Забележително е, че през XIII-XIV в., когато се фиксира мнимото селджукско присъствие в Добруджа и се отнасят релефите от Калиакра, Хърсово е необитаемо. Животът тук е възстановен най-рано след средата на XV в., а археологическите проучвания на колегата Константин Николае датират издигането на крепостта, върху която е бил релефът, към XVI-XVII в.

В заключение, по този казус ще посоча още един, достатъчно показателен репер за хронологията, семантиката и произхода на двата релефа от Калиакра, погрешно възприемани като селджукски творби и датирани към средата на XIV в. Единият – самостоятелно представен конник в триумфален ход наляво, държи на десницата си несъразмерно малък щит, а в лявата ръка „боздуган“ с твърде голяма топка на върха[2]. Известно е, че боздуганите от XIII в., когато се смята, че селджуките се настаняват в Добруджа, са със съвсем малки метални топки на върха, докато през XV-XVI в. техният диаметър е неколкократно по-голям. Нещо повече, в самото начало обърнах внимание, че специфичният рисунък предполага това да не е топка на боздуган. При внимателно взиране в изображението се вижда известна несиметричност на навершието, а при прецизна работа с паметника се установи, че иде реч за бича глава. Видими са рогата и специфичната анатомия на бича глава, което ще рече, че конникът върху калиакренския релеф държи не боздуган, а някакъв скиптър със зооморфно навершие. Прочее, в няколко миниатюри на знаковия за персийски литературно-исторически монумент, какъвто е Шах наме, виждаме аналогични скиптри с бичи глави в десниците на владетели (Хосрой например) и герои в качеството им на пълководци (обр. 10-11) (Mohl. 1877-1878). Забележително е, че най-близките реалии са миниатюри в преписа от XVI в., където скиптри с бичи глави държат единствено водещите пълководци. Действително сходствата между изображението на скиптъра върху калиакренския релеф и скиптрите на пъл-

[2] Тази идея се подържа от В. Гюзелев, който отхвърля селджукския произход на релефите, но без да привежда аргументи, твърди, че „принадлежат към една по-ранна традиция и тяхното място трябва да се търси в развитието на българската каменна пластика“ (Гюзелев 1981, 271).

Обр. 8. Релеф от крепостната стена на Хърсово (XVI-XVIII в.)

Обр. 9. Релеф от североизточна България (Силистра ?) от XVI-XVII в.

ководци в миниатюрите на Шах наме в преписа от XVI в. са очевидни. И в двата случая те яздят в тържествен ход наляво, държат скиптъра високо вдигнат в лявата ръка, като дължината му е сходна – около 120 см. Впрочем, освен изображенията, имаме и действителни бронзови и сребърни скиптри със сходна дължина и аналогични бичи глави, датирани към XVI-XVIII в., съхранявани в музеите на Иран, Ирак и Афганистан (обр. 12-14). Това ще рече, че става въпрос за действителен обичай през XV-XVII в. на носене на такива скиптри от военачалници в Иран и региона. Той определено рефлектира върху кописти-те и миниатюристите, работили по укра-сата на Шах наме в преписа от XVI в.

Накрая да се върнем още веднъж на внушението за селджукския произход на калиакренските релефи. Вероятно авторката е подведена от широко тира-жираната идея, че около 1265 г. в Доб-руджа под водачеството на Саръ Сал-тък се настаняват селджукските турци на султан Изседдин Кейкавус, които обитавали два града. Дори се твърди как уседналите в Добруджа селдж-уки по-късно приели християнството. Това обаче са внушения на сравнител-но късни автори като Язаджиоглу и Сеид Локман, творили около средата на XV и края на XVI в. (Баласчев 1915; 1917, 24-26; Wittek 1953, 12-24; Decei 1978, 143 etc.). Добре информира-ните хронисти от XIII- началото на XV в., като Пахимер, Никифор Григора, Абулфеда, Ибн биби, Руки ад-дин Бей-барс и Мехмед Нешри, които описват Долнодунавските земи или истории-те на Изседин, обаче, намек не правят за настаняване на селджуки в Добруджа[3]. Важни са и археологическите наблюде-

[3] По-дробно по този въпрос с коментар на извори-те и критика на т.нар селджукска теория В: Мутафчиев 1947, 108-146; Атанасов 2009, 401-425.

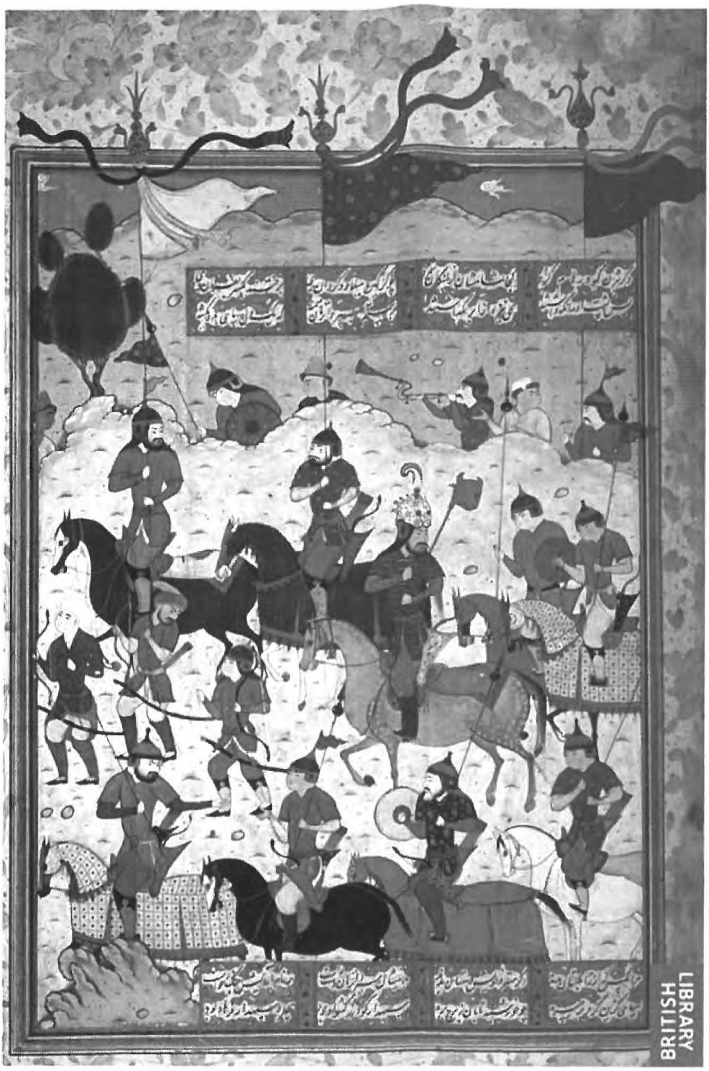

Обр. 10a, b. Изображения на пълководци със скиптри-бичи глави върху гравюри в Шах-наме, препис от XVI в.

ния в тази насока, според които през XIII-XIV в. в Добруджа със сигурност са обитавани само двете крайбрежни ивици по Дунава и Черно море. По Черноморието това са градовете Исакча, Нуфъру, Килия, Енисала, Калиакра, Карвуна, Балчик, Варна и по няколко неукрепени селища в околностите им (Атанасов 2009, 13-41). Изброените центрове имат изявен икономически и политически живот през XIII-XIV в., но липсват всякакви писмени сведения и археологически следи от вековно компактно селджукско обитаване. Досега археолозите не са регистрирали на терена и въпросните два големи града, в които да са живели десетките хиляди анатолийски селджуки на Иззеддин. Още повече, от контекста на източниците се остава с впечатлението, че те обитават североизточния ъгъл на Добруджа около днешната гробница

Обр. 11a, b. Изображения на пълководци със скиптри-бичи глави върху гравюри в Шах-наме, препис от XVI в.

на Саръ Салтък в Бабадаг. Системните археологически разкопки на това място през 90-те години на XX в. безусловно доказаха, че възникналото тук през X в. селище, е разрушено и изоставено към края на XI или най-късно в началото на XII в. (Vasiliu 1996, 169-186; Mănucu-Adameştesnu 2001, 478, Tabl. 20). Животът, съпътстван с монолитно строителство, е възроден едва към края на XV или по-скоро в началото на XVI в., докато от втората половина на XII, целия XIII, XIV и дори в XV в. напълно отсъстват всякакви паметници и подемен материал. Изобщо, материалните паметници, намерени в границите на Бабадаг, в никакъв случай не подкрепят хипотезата, че тук, след втората половина на XIII в. и две столетия след това, просперира център на селджукo-огузкото присъствие в Добруджа. Още повече, ако беше вярно, че издигането на гробница на Саръ Салтък в Бабадаг става след смъртта му в началото на XIV в., то районът трябваше да се утвърди като голям поклоннически център. Това предполага ярки културни останки от XIV- първата половина на XV в., каквито досега не са регистрирани. Най-после, през XIII-XIV в. крайбрежието между Бабадаг и Калиакра е необитаемо и няма стационарни поселения, а само временни пристани (Атанасов 1996, 3-30). Така че, дори да има останали селджуки-огузи в Северна Добруджа, те едва ли са минали своеобразната демилитаризирана зона между татарската хегемония на север (политическа!) и българските поселения на юг. Необяснимо е още как в началото на XIV в. селджуките-мюсюлмани приемат изцяло християнското вероизповедание (Wittek 1953; 12-22; Баласчев 1917, 26) в един регион като Северна Добруджа, който тъкмо по това време е в политическата орбита на всесилните татарски ханове-мюсюлмани. Само ще напомня, че през 1321 г. Абулфеда, а след него Ибн Батут и Руки ад-дин Бейбарс твърдят, че в Исакча и района живеят мюсюлмани (Тизенгаузен 1884, 113-117, 159-161, 383-384; Géfgraphie

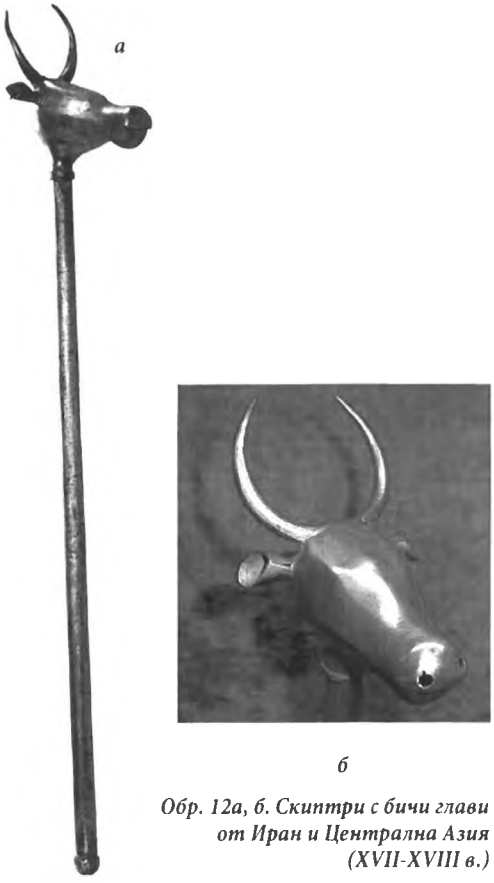

а

б

Обр. 12а, б. Скиптри с бичи глави от Иран и Централна Азия (XVII-XVIII в.)

d'Abulféda 1848, 316-318; Voyages d'Ibn Batutah 1977, 416-419; Lauremt 1945, 228-231; Руссев 1991, 87, 108-111). Тези автори визират единствено татарска хегемония (и дума не става за огузи!) и това се потвърждава, както от монети, сечени през XIV в. с татарското име на Исакча – Сакча (Oberländer-Târnoveanu 1981, 99-100), така и от факта, че през първата половина на XIV в. най-големите градове в Делтата, Вичина (Нуфъру?) и Исакча (Облучица?), се предоставят като феоди на висши татарски благородници като Аргун и Букулбуга/Тукулбуга (Тизенгаузен 1884, 117, 159-161; Греков, Якубовски 1950, 92, 115; Oberländer-Târnoveanu 1981, 99-100; Atanasov 1994, 124-125). При тези реалности е практически невъзможно евентуално настанените в Северна Добруджа селджуки (огузи)-мюсюлмани да бъдат подложени на религиозен натиск в първата половина на XIV в. за отказ от исляма и приемане на християнската вяра.

Спирам се по-подробно на този проблем, защото има легенди, че освен в Бабадаг, гроб на Саръ Салтък, полумитичният водач на селджуките в Добруджа, е имало и на Калиакра (Димитров 1994, 76-96; Димитров, Жечев, Тонев 1998, 90; Атанасов 2009, 401-425; Алексиев 2005, 43-48). Така на пръв поглед косвено се подкрепя идеята за селджукско присъствие в крепостта и респективно на теория може да се прогнозира селджукския произход на релефите върху портата. Проучванията в Бабадаг и анализът на писмените източници, обаче, безспорно осветиха действителните реалности, които свидетелстват, че култът на Саръ Салтък вероятно идва в Добруджа с татарите от север в самия край на XIV-XVI в., а не с митичната селджукска вълна от втората половина на XIII в. (Мутафчиев 1947, 108-146; Димитров 1994, 76-96; Атанасов 2009, 401-425).[4] Прочее, по-го-

[4] Б. Алексиев се съмнява в идеята на П. Мутафчиев, че култът към Саръ Салтък идва в Добруджа към края на XV-XVI в. с татарите и приема, че светилището в Бабадаг възниква още през първата половина на XV в. (Алексиев 2005, 19-52). Археологическите проучвания обаче несъмнено свидетелстват, че началото на обитаване в Бабадаг е след началото на XVI в. (Vasiliu 1996, 169-186; Mănucu-Adameşteanu 2001, 478, Tabl. 20). Същевременно Ибн Батута твърди, че около 1332 г. при пътуване от столицата на Златната Орда към Константинопол, посетил светилището на Саръ Салтък (Ibn-Batoutah 1877, 416-417). От контекста следва, че то се намирало на север от Дунав – т.е. някъде в Северното

13а

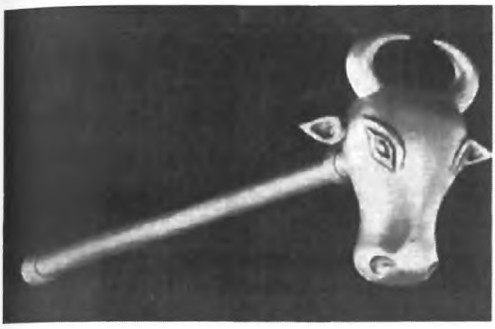

14

13б

Обр. 13а, б; 14. Скиптри с бичи глави от Иран и Централна Азия (XVII-XVIII в.)

ре се приведоха достатъчно доказателства, че и калиакренските релефи възпроизвеждат сцени, образи и аксесоари с реалии не от XIII, а по-скоро от XVI в. Влиянията в случая не са от североизток и не идват с татарски заселници, а са пренесени най-вероятно от Иран, т.е. имат персийски, а не селджукски реалии. Началото на XVI в. е белязано с военни сблъсъци (продължителната война между Османската империя и шиитски Иран) и социални движения срещу феодализацията и закрепостяването на населението в Източен Анадол около границата с Иран (бунтовете на Баба Зуннун в Киликия и Календер шах и Сейди шах в Кападокия около 1526 г.) (Чаушев 2006, 33-40). В резултат при управлението на султаните Селим I и Сюлейман I десетки хиляди бежанци, предимно шиити (казълбаши), са депортирани насилствено от тези региони и са заселени (заточени) в Добруджа. Това се илюстрира от наскоро въведен в научно обръщение дефтер от 1526-1527 г., според който само във Варненска нахия са отбелязани 350 новоформирани села от тези заточеници.

Черноморие, където по това време властват татарите. Затова идеята на П. Мутафчиев, че този култ може да се свърже с татарска имиграция в Добруджа, засега не бива да се отхвърля категорично.

Приблизително толкова са селищата и във все още неразчетената част за Силистренската нахия (Димитров 2000, 278-333). Тъкмо с тази миграционна вълна от XVI в., на този етап, свързвам преноса на персийски мотиви и практики в Добруджа. Към тях навярно спадат релефите от Калиакра (може би още паметниците от Силистра и Хърсово) и специално изображението на конника – митичен герой или пълководец със скиптър бича глава.

Може да се разисква хипотезата дали триумфално яздещият конник и побеждаващият войн-конник върху калиакренските релефи може да се персонифицира със Саръ Салтък. Засега обаче негови антропоморфни изображения не са идентифицирани, а те противоречат на ислямската традиция. Дали са допустими отклонения от това правило при хетеродоксалните мюсюлмани и специално свързаните с шиизма, е неизвестно. Същевременно е известно, че в литературни творби Саръ салтък е представян като всепобеждаващ войн и че в Калиакра е едно от знаковите му светилища, подържано от бекташи (Алексиев 2005, 28-35). Връзката на последните с шиитите е безспорна. Известно е, че тъкмо в Синоп и Абадан (крайморски Иран) в източна Мала Азия (зона, от която към началото на XVI в. в Добруджа емигрират хетеродоксалните мюсюлмани с пиетет към шиизма), през XIV в. се намират места на Хъзър, чиято полумитична биография се преплита с тази на Саръ салтък (Ibn-Batoutah 1877, 19, 232, 349). Ако наистина Саръ Салтък е свързан с дервишкия орден *рафаия*, (формиран в Южен Ирак и с позиции около гр. Коня в силна шиитска среда) (Алексиев 2005, 21-22), то връзката му с преселените в Добруджа заточеници около 1525-1527 г. изглежда възможна. На този фон може да се окаже, че пренасянето на култа му може да има връзка и с въпросната имиграционна вълна от Източните провинции на Османската империя – т.е. граничните зони с Иран.

Литература:

Алексиев 2005: Б. Алексиев. Фолклорни профили на мюсюлманските светци в България. София, 2005.

Атанасов 1996: Г. Атанасов. Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие през средновековието. – Исторически преглед, 2, 1996, 3-30.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). Велико Търново, 2009.

Баласчев 1915: Г. Баласчев. „Огузнамето" и Иззеддин. – Списание на Българската академия на науките, IX, 1915.

Баласчев 1917: Г. Баласчев. Държавата на огузите в Добруджа на султан Иззеддин Кейкавус. – Военни известия, 33-36, 1917.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Три релефа от крепостта на Силистра. – Известия на Народния музей -Русе, II, 1966, 29-34.

Греков 1950: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовски. Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950.

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Калиакра. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, 246-271.

Джингов 1990: Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра, Т. 1. Крепостно строителство. София, 1990.

Димитров 1994: С. Димитров. Към историята на добруджанските двуобредни светилища. – Добруджа, 11, 1994, 76-96.

Димитров 2000: С. Димитров. Нови данни за демографските отношения в Южна Добруджа през първата половина на XVI в. – Добруджа, 14/16, 2000, 278-333.

Димитров, Жечев, Тонев 1998: С. Димитров., Т. Жечев, В. Тонев. История на Добруджа, Т. 3. София, 1998.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София,1974.

Йосифова 1978: М. Йосифова. Калиакра през Късното средновековие /XV-XVII в./- Известия на националния Исторически Музей, 2, 1978, 39-58.

Йосифова 1978: М. Йосифова.Средновековни релефи от Калиакра. – Археология, 1978, 3, 50-58.

Липчев 1991: Р. Липчев. Укрепителната система на Силистра през периода на османското владичество. – Добруджа, 8, 1991, 67-75.

Мутафчиев 1947: П. Мутафчиев, Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в. – Сб. Добруджа, IV, София, 1947, 108-146.

Русев 1991: Н. Д. Руссев. Городские центры Днестровско-дунайской земли и Золотая орда. - В: Молдавский феодализм. Общее и особеное. Кишинев, 1991.

Тизенгаузен 18847 В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов,относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1, Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.

Чаушев 2006: Е. Чаушев. За категорията „заточеници“ според разпоредбите на канунname за лива Силистра от времето на султан Сюлейман (1520-1566). – Път, 5, 2006, 33-40.

Atanasov 1994: G. Atanasov. La Vicina medievale et la forteresse de Nufaru. – Etudes balkaniques, 1, 1994, 109-128.

Decei 1978: A. Decei. Problema colonizării turcilor in Dobrogea secolului al XIII-lea. – In: Relaţiile româno-orientale. 1978.

Géfgraphie d'Abulféda 1848: Gefgraphie d'Abulféda, traduite d'arabe en française par M. Reinaut, II. Paris, 1848.

Ibn-Batoutah 1877: Ibn-Batoutah. Voyages. Trad. par C. Defrémery et B. Sanguinetti. II. Paris, 1877

Hommaire de Hell 1854: X. Hommaire de Hell. Voyage en Tyrquie et en Perse. I. Paris, 1854.

Hommaire de Hell 1859: X. Hommaire de Hell. Voyage en Tyrquie. Atlas histoeique et scientifique, desine par J. Laurens. Paris, 1859.

Grirliciis 1995: J. Grirliciis. Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien. Untersuchungen zur figürlichen Bandekaration des Sedschuken, Artuqiden und ihrer Nachfolger bis 15 Jahrhundert. Tübingen, 1995

Lauremt 1945: V. Lauremt. Le métropolite de Vicima Macaire et la prise de la ville par les tartares. – Revue des études sud-est Europenes, 23, 1945, 228-231.

Mănucu-Adameştesnu 1878: G. Mănucu-Adameştesnu. Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice. Bucureşti, 2001.

Mohl 1877-1878: J. Mohl. Le livre des rois, Paris, 1877-1878.

Oberländer-Târnoveanu 1981: E. şi I. E. Oberländer-Târnoveanu. Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII-XIV. – Studia cercetări şi istoria vece şi archeologoa, 32, 1, 1981, 99-100.

Vasiliu 1996: I. Vasiliu. Consideraţii finale asupra locuirii feudale timpurii de Babadag. – Peuce, XII, 1996.

Voyages d'Ibn Batutah 1977: Voyages d'Ibn Batutah. Text arabe accompagné d'une tradyction par B. Defrémery et B. Sanguinetti. Paris, 1977.

Wittek 1953: P. Wittek. Les Gagaouzes les gens de-Kaykavus. – Rocznik Orientalisticzny, XVII, 1951-1952, Krakowie, 1953.

ON THE DATE AND THE PRETENDED SELJUK ORIGINS OF THE MEDIEVAL RELIEFS FROM KALIAKRA

George Atanassov

Summary

The work interprets once again both reliefs discovered in front of the gates of the second fortress wall of Kaliakra (fig. 1-3). The option to date them from the 14th c. is rejected, as well as the speculation of their Seljuk origins. The author points to some parallels coming from the fortress walls of Silistra and Harsovo from the 17th – 18th c. (fig. 7, 8), and contends the reliefs found before the second fortress wall and the reliefs on the third fortress wall (the citadel – fig. 4, 5) of Kaliakra belong to the Ottoman Age, 16th – 17th c. He emphasizes on the sceptre the horseman holds in his left hand on one of the reliefs, representing a bull's head (fig. 2). It finds its analogues on some miniatures from the manuscript of Shah Name from the 16th c. depicting similar pieces in the hands of heroes and generals riding in triumph. There are also sceptres surviving from the East (Iran, Afghanistan – fig. 12-14) dating from the 17th – 18th c. The author supposes the tradition to depict a hero – horseman holding a sceptre – bull's head came from Persia via the emigration of settlers (mainly Shiites – exiles) from the mentioned region to Dobrudzha in ca. 1525-1526. Possibly it was also one of the ways the cult of Sara Saltak came to Dobrudzha. Remarkably one of its main sanctuaries in the 16th – 17th c. was in Kaliakra.

КАМЕНЕН КАЛЪП ЗА НАКИТИ ОТ КАЛИАКРА

Елена Василева

Откриваните при археологически проучвания накити и предмети на художествения метал много добре илюстрират нивото на развитие на българското средновековно ювелирство. Намерените златарски инструменти, калъпи и матрици свидетелстват за това, че производството на накитни предмети е бил един добре развит занаят. Тук е мястото да се отбележи, че един от най-разпространените начини за изработването на тези изделия е било леенето. Тази добре позната техника очевидно е била използвана в своите две разновидности в много от проучените български средновековни градове: Велико Търново, Преслав, Червен, Стара Загора и Перник. Свидетелства за това са откритите множество каменни калъпи за отливане на накити. При едната техника отливането е ставало по восъчен модел в глинени калъпи, а при втората са използвани едностранни или двустранни каменни калъпи, в които в негатив е оформян предметът. Изследванията доказват, че каменните калъпи се появяват в България през X в. (Щерева, Меламед, Горянова, Пазвантова 1996, 30).

През 2008 г. при редовни археологически проучвания[1] на крепостта Калиакра, в Предградие-то, сектор II, кв. И2, на дълбочина 1.10 м от съвременното ниво, беше открит калъп за накити, изработен от камък. Той е двустранен, с щифтове за прикрепяне на капаците. Размерите му са: височина 9.35 см, ширина 4.1 см, дебелина 1.2 см.

Калъпът е от сив варовик, с неправилна продълговата форма. Върху двете страни, които условно са обозначени като А и Б има гнезда за отливане на осем различни вида метални елемента за накити и дрехи. Върху тясната страна на калъпа има оформени 15 гнезда, свързани помежду си и предназначени за предмети със сферична форма, вероятно копчета (обр. 1).

Върху страна А (обр. 2) са вдълбани негативите на пет предмета. В най-тесния (горен) край е гнездото на сферично копче с халка за пришиване. Следващите два елемента са сходни като големина, като и двата са с флорална форма. Представляват цветове с по шест листа и точка в средата.

Следващото гнездо в калъпа е за кръгла апликация (?) с три точки, вероятно дупки за пришиване. Петото гнездо отново е за елемент, представляващ цвят, но за разлика от първите два, той е по-голям, с 14 листа и три точки-дупки, вероятно с декоративно и функционално предназначение. Върху тази страна, в горния тесен край личи вдълбан улей за изливане на метал.

[1] Ръководител на проучванията е доц. д-р Бони Петрунова, а авторът е зам. ръководител.

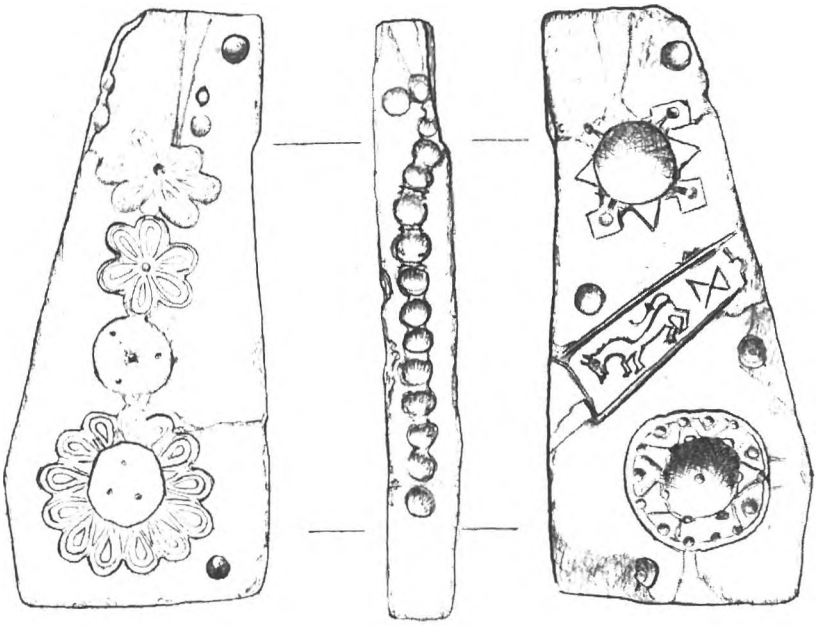

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Върху страна Б (обр. 3) има негативи за три предмета, най-вероятно апликации. В горния тесен край е мястото за изработване на сложна апликация. Това е предмет с кръгла форма, четири лъча и четири ромба, като върху ромбовете

са отбелязани точки, отново за дупки за пришиване. Следващия негатив е с правоъгълна форма и върху него е изобразено животно, вероятно кон, а зад него Х. Последният негатив отново е с кръгла форма с множество точки по периферията. Тук, в двата края има вдълбани улеи за изливане на разтопен метал.

И от двете страни на калъпа има няколко вдлъбнатини с кръгла форма. Върху страна А те са две, а върху страна Б-четири. Проучванията показват, че тези вдлъбнатини са осигурявали доброто сцепление на двете половини на калъпа, като в тях са били поставяни оловни щифтове, осигуряващи неподвижността на формата (Комитова 2009, 472; Даскалов, Трендафилова, 2006, 38).

Както е видно от направеното погоре описание този предмет има пряко отношение към производството на накити за периода XIII-XVI в. Вероятно от публикуваните досега калъпи това е и най-късният. Основанията за това твърдение са, че културния пласт, в който е открит, категорично е датиран с монети в края на XIV- началото на XV в. В този сектор на предградието на крепостта Калиакра вече няколко години се проучва и обширен некропол, в който са регистрирани както гробници от IV-VI в., така и гробове от периода на Второто царство и Късното средновековие. Откриваните в тях накитни предмети, също потвърждават тази датировка.

Историческата съдба на Калиакра е такава, че тя не може да бъде категорично поставена в рамките XV-XVII в., като част от периода, в който българските земи са включени в рамките на Османската империя. М. Йосифова е обобщила голяма част от археологическите данни за т.нар. късносредновековен период, добити при проучванията на Калиакра до 1978 г. (Йосифова 1978). Там изрично е отбелязано, че в края на XIV и първите десетилетия на XV в. Калиакра все още не е окончателно завладяна. Тя е превземана два пъти – през 1393 и 1397 г. През 1404 г. се смята, че е присъединена към владенията на влашкия воевода Мирчо Стари (1387-1418) (Гюзелев 1973, 128-132). Калиакра е спомената и във връзка с похода на Владислав III Ягело, завършил с битката при Варна, когато неговата армия влиза в крепостта на 9-10 ноември 1444 г. Йосифова е отбелязала всички известни названия на крепостта, споменавани в географските карти и в бележките на пътешествениците от периода XV-XVI в., тя подробно се спира на оскъдните сведения и описания на укреплението в трудовете на авторите от този период. Особено ценен е нейният анализ на археологическите данни за състоянието на крепостта след XV в. Според Йосифова трите укрепителни линии са били запазени и са разделяли носа, както през цялото средновековие, на цитадела, вътрешен град и предградие. Едва през XVIII в. укрепителните линии са били частично разрушени и дори е било коментирано тяхното възстановяване. Според археолозите, проучвали Калиакра, в цитаделата е бил настанен турски гарнизон, а българското присъствие във вътрешния град е аргументирано с проучената там църква № 3. Освен нея в пространството между I и II укрепителни линии са открити и гробове от XV-XVI в. (Йосифова 1978, 47). Най-важният извод от анализа на данните за пери-

ода XV-XVI в. е, че Калиакра запазва своето значение на градски център и предпочитано, добре укрепено пристанище на Западното черноморско крайбрежие. Изключително съществен факт от анализа на т.нар. късносредновековен период на Калиакра е, че няма данни за активното обитаване на сектор „Предградие“ по това време. Това беше потвърдено от проучванията на Б. Петрунова в периода 2004-2010 г. Ето защо откритата и описана по-горе находка, би трябвало да се коментира в контекста на материалите, които имат отношение към производството на накити и елементи за дрехи от времето на Добруджанското деспотство и Второто българско царство.

Накитите, откривани в Добруджанското деспотство, са обобщени в книгата на Г. Атанасов. Като там са посочени материали от Калиакра, Каварна, Варна, Кранево, Балчик, Кастрици и Дръстър. Авторът отбелязва, че колани апликации са откривани в главните центрове на деспотата. Те обикновено са единични находки, като някои дават основание да се мисли за местни ателиета (Атанасов 2009, 266). Впечатляващо е и обобщението, направено от Атанасов, според който, в Добруджа и Североизточна България са открити 7 цели гарнитури, около 60 обеци, 20 гривни, 6 огърлици и над 15 пръстена. Всичките от злато, сребро или с позлата. Тези факти, дори да не са пълни, свидетелстват, от една страна, за оживената търговия в района, от друга, за наличието на местно производство на накити. Доказателство за второто е и откритият калъп.

Калъпът, открит в землището на с. Горна Секирна, който се съхранява във фонда на ИМ Перник, е бил използван за отливане на поне четири изделия – обеца, предмет с цилиндрично тяло, висулка с бадемовидна форма и друг предмет, за чието присъствие авторите съдят само по канал за изливане на метал (Даскалов, Трендафилова, 2006, 29). Като цяло находката е отнесена в периода V-VI в. и, очевидно, освен технологично, тя не може да бъде използвана при анализа на представения тук калъп.

В своя анализ за производството на накити в средновековния Мелник, Ц. Комитова публикува глинени и каменни калъпи за отливане на метални предмети, като двата каменни са изработени от сив варовик. Те са също като този от Калиакра, добре загладени и полирани каменни плочи с вдълбани върху тях негативи на половинката на предвидените за изработване накити. С изключение на гнездото за отливане на сферично копче върху един от калъпите в Мелник, други предмети, като заложените на калъпа в Калиакра, няма (Комитова 2009, 472).

Друг елемент от калъпа намира своята аналогия в каменен калъп, открит в Стара Загора и публикуван в каталога от изложбата Българският средновековен град. Технологии (№ 66). Това са двата елемента с флорална форма, оформени върху страна А. Върху този от Стара Загора също са издълбани два флорални елемента, които по нищо не се различават от тези на коментирания калъп за накити от Калиакра.

В книгата си оловните медалиони С. Дончева коментира каменни калъпи за производство на накити от Плиска, Преслав, Румъния, Водянското гради-

ще и Киев (Дончева 2007, 69-75). Тези примери показват, че този начин на изработка е широко разпространен през IX-XI в. и очевидно продължава да се използва и през XIII-XV в.

Въпросът за производството на средновековни накити е свързан с откриването на инструменти, на продукция, както и на калъпи за отливане. Тази тема е застъпена и при коментара на друг маниер на производство, а именно – изработването на апликации от тънка ламарина, използвана за направата на прочелници, каквито са откривани в 14 гроба от некропола на Османова могила (Бобчева 1978), с. Белене, Свищовско (Павлова 2005), в некропола на нос Чиракман[2] и гробът на млада жена, открит в предградието на Калиакра през 2007 (Петрунова 2007).

Съществуването на регионални центрове за производство на накити през средновековието е много добре анализирано в статията на И. Сотиров, където авторът отбелязва, че през XIV в. България не само е използвала напреднали технологии в тази област, но е имала възможността дори да изнася сребро за Цариград и Венеция. Представените там данни говорят за наличието още от XIII в. на собствено българско златарско производство (Сотиров 1993, 132-133). Независимо от своята самостоятелност, Добруджанското деспотство е генетично и политически свързано с Търновското царство и очевидно там също са съществували условия за производство на накити, което е в тясна връзка с активната му търговия.

[2] Находката е от непубликувани данни от археологическото проучване на късносредновековният некропол на нос Чиракман.

Литература

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в., Велико Търново 2009.

Бобчева 1978: Л. Бобчева. Некропол от XIII-XIV в. в Калиакра. – Известия на народния музей Варна, XIV (XXIX), 1978, 152-180.

Гюзелев 1973: В. Гюзелев. Средновековната крепост Калиакра през XIII в. – средата на XV в.-Известия на народния музей Варна, IX/XXIV,1973, 124-132.

Даскалов, Трендафилова 2006: М. Даскалов, К. Трендафилова. Археологически проучвания в околностите на с. Кошарево, Брезнишка община, през 1998-99 г.-Приноси към българската археология, III-IV, 2006, 21-39.

Дончева 2007: С. Дончева. Медалиони от средновековна България, 2007.

Йосифова 1978: М. Йосифова. Калиакра през късното средновековие.-Известия на националния исторически музей, 2, 1978, 39-56.

Комитова 2009: Ц. Комитова. Производство на накити в средновековния Мелник.- EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae, София 2009, 469-479.

Павлова 2005: В. Павлова. Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII-XIV в.-Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи, III, Знаци, текстове, носители. София 2005, 65-68.

Петрунова 2007: Б. Петрунова. Нови археологически данни за крепостта Калиакра. Каварна-средище на българския североизток. Каварна 2007, 126-139.

Сотиров 1993: И. Сотиров. Към въпроса за златарското производство в българските земи през XIII-XIV в.-Приноси към българската археология, II, 1993, 127-136.

Щерева, Меламед, Горянова, Пазвантова 1995: И. Щерева, К. Меламед, С. Горянова, Е. Пазвантова. Българският средновековен град. Технологии. София 1995.

STONE MOULD FOR JEWELS FROM KALIAKRA

Elena Vassileva

Summary

Many works have already successfully analyzed the function of regional centres for production of jewels all through the Middle Ages. In the 14th c. in Bulgaria they employed advanced technologies in the field, and also had the opportunity to export silver to Constantinople and Venice. The problem of making Medieval jewels is closely connected with the discovery of tools, products, and moulds for casting. The stone mould discussed in the work refers to the production of jewels in the 13th – 16th c. Probably it is the latest one in date compared to all the moulds released so far as its date is definitely supported by coins from the late 14th – early 15th c.

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА В АРМЕНСКИТЕ КОЛОНИИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XVII–XVIII ВЕК

Хитко Вачев

От средата на XVI в. се наблюдава все по-нарастващ приток на арменски преселници в българските земи (Овнанян 1972, 48). Както свидетелстват източниците, около 1549 г. голяма група арменци се преселват от Нахичеван, Шорот и Карб в селищата Айтос, Бургас и Шумен. През 1551 г. в българските земи пристигат други значителни групи от територията на днешна Румъния. Те се заселват в Хаджи Оглу Пазарджик (днешен Добрич). През 1603-1605 г. чумна епидемия и няколко неплодородни години прокуждат арменците от гр. Кафа (днес Феодосия на Кримския полуостров, Украйна). Арменският летописец Крикор Таранахци, наричан и Кемаци, съвременник на тези събития, посочва в своята книга, че преселническият им поток минава през Варна, Разград и Провадия и други населени места в териториите, намиращи се между р. Дунав и Стара планина, като стига чак до Белград (Таранахци 1915, 95-96).

Друга вълна от бежанци пристига от Мала Азия през 1606 г. вследствие безчинствата на джалалите (Таранахци 1915, 18, 322-323). Те се установяват в София, Пловдив и Стара Загора, както става ясно от султански ферман, издаден през 1610 г. (Duda, Galabov 1960, 113).

Трета бежанска вълна идва през XVII в. от Източна Армения. През 1603 г. между Персия и Турция избухва война, в резултат на която Западна Армения е заграбена от Турция, а Източна – от Персия (Арменски пътеписи…1984, 6). Персийският шах Абас преселва голяма част от арменците в Персия, но поради непоносимите условия на живот те емигрират в Кавказ, Крим, Турция, днешните български земи, Влашко, Молдова, Полша, Украйна (Chardin 1811, 110-112). През периода 1603-1645 г. над 300 000 арменци напускат пределите на Армения и Персия и се заселват в горепосочените земи.

В резултат на споменатите бежански вълни в някои от градовете, намиращи се под духовната юрисдикция на Търновската митрополия, се формират арменски колонии. В настоящото изследване са представени някои предварителни наблюдения върху проблемите на строителството и архитектурата на храмовете, предназначени да задоволяват религиозните нужди на арменското население от периода XVII-XVIII в.

Русе

През XVI в. в града се установява арменска преселническа група, в коя-

то най-многолюден е родът на Гарабед Есайи (Гилигян 2006, 201). Впоследствие, през периода 1603-1637 г. в Русе се заселват арменци, идващи от Крим и Влашко (Таранахци 1915, 95-96). От втората половина на XVII-XVIII в. в града активно присъства група на арменци-пришълци, временно пребиваващи за „кяр и печалба", които имат статут на аджеми туджар – особени търговци в държавата с участие в имперската междурегионална и международна търговия (Бакърджиева 2005, 301). В своя доклад от 1640 г. католическият епископ Петър Богдан отбелязва, че многолюдната арменска колония в града няма църква (Пътища и пътешественици...1982, 61). Пряко вещественo доказателство за съществуването на храм в началото на XVIII в. е сребърен потир за причастие, върху който има надпис на арменски език. От него става видно, че в 1724 г. братята Хачадур и Агоп, синове на Вартерес, даряват на църквата споменатата църковна утвар.

От първата половина на XVIII в. датира издействания султански ферман, с който се разрешава извършването на ремонтни дейности по храма „Сурп Аствадзадзин" (Гилигян 2006, 202). Това от своя страна предполага, че въпросната църква е издигната вероятно в края на XVII- началото на XVIII в. В подкрепа на тази датировка се явява сведение от архива на църквата „Сурп Аствадзадзин", според което, храмът е откупен за нуждите на арменската колония от генуезки католически свещеници (Артютян-Топакбашян 2011, 374). В пътеписа на Минас Пъжъшкян от 1806-1809 г. е отбелязано, че църквата „Сурп Аствадзадзин" е: *Каменна, но безлична и без особен външен вид. Почти половината от нея е вкопана в земята* (Арменски пътеписи...1984, 184). Дали храмът е бил масивно изграден още от самото си начало или това е станало впоследствие при многократните му ремонти, на този етап на изследване не може да се отговори.

Интересно е съобщението в една бележка на католическия отец Карло Конвентуале, писана между 1763 и 1766 г., че на поклонение пред тялото на св. Димитър Басарбовски, наред с големия брой схизматици, идват и арменци-еретици (Маргос 1987, 130).

Разград

Арменското население, състоящо се от преселници и бежанци от Мала Азия, се установява в града в началото на XVII в. (Гилигян 2006, 208). В своя доклад от 1640 г. католическият епископ Петър Богдан отбелязва, че колонията се състои от 70 къщи с 460 души, които нямат църква (Пътища и пътешественици...1982, 62). Такава е издигната в някое от следващите две десетилетия. Доказателство за това е приписка в арменско евангелие, която съобщава, че то е подарено на църквата „Сурп Аствадзадзин" в Разград през 1658 г. (Касабян 1981, 141). През 1808 г. Минас Пъжъшкян отбелязва, че църквата е малка (Арменски пътеписи...1984, 184). Храмът е унищожен по време на руско-турските войни от 30-те години на XIX в. (Гилигян 2006, 209).

Шумен

Формирането на арменската общност в града е свързано с установяването на преселници от гр. Кафа (днес

Феодосия, Крим) и Източна Армения, в периода между 1605-1610 г. (Таранхаци 1915, 97). Най-ранното сведение за наличие на църква и свещеник в Шумен е от 1759 г. (Гилигян 2006, 205). Хугас Инджеджиян и Степанос Кювер Агонц пишат в труда си „География за четирите страни на света„ (1789-1800) следното за Шумен: *Арменците имат самостоятелна църква* (Арменски пътеписи… 1984, 149). През 1808 г. Минас Пъжашкян отбелязва, че арменската църква е новопостроена. Изследванията по проблема сочат, че всъщност става дума за ремонтираната стара дървена църква „Сурп Аствадзадзин", която е изгорена по време на Руско-турската война от 1828/1829 г. (Арменски пътеписи…1984, 184, 192 бел. 106; Маргос 1967, 104-105).

Преслав

В релацията си от 1640 г. епископ Петър Богдан отбелязва, че арменците в града поддържат: *една църква или къща, гдето се молят богу* (Пътища и пътешественици…1982, 64).

Търново

Арменската колония в града се формира в периода между 1640-1685 г. (Маргос 1964, бр. 6). За задоволяване на своите религиозни нужди, към края на XVII в. тя преустройва дубровнишкия католически храм „Успение на Св. Богородица".

Останките на католическата и арменска църква „Успение на Св. Богородица" („Сурп Аствадзадзин") са разположени върху скална тераса, издигаща се на височина 45-50 м над левия бряг на р. Янтра. От юг тя граничи с ул. „Никола Пиколо". Източно от нея са останките на изградения през XIX в. „Кожухарски хан". В западна посока се намират няколко необитаеми днес жилищни сгради. Терасата има трапецовидна форма с размери: северна страна – 52 м, източна – 6,10 м, западна – 14,20 м. Общата ориентация е югоизток-северозапад. Надморската й височина е 174 м, с лека денивелация от изток към запад.

Теренът върху скалната тераса е допълнително насипван със земна маса. За тази цел от северната страна е изградена подпорна стена, която над нивото на терена е служила за ограда. Фундирана е върху по-ниско разположения скален венец и е запазена на височина 3,80-4,10 м. В посока югоизток-северозапад се проследява на дължина 36,20 м. В източната си част стената променя ориентацията си на 90° в посока север-юг. Тази част е с дължина 5,10 м и има запазена височина 1,20-1,35 м. Описаните зидове са с ширина 0,70-0,80 м. Изградени са от допълнително обработвани, различни по големина камъни, за спойка е използван хоросан. Видимите им части са добре оформени и сравнително гладки. В горната част на северната има останки от по-късни надстроявания. Те са с по-малка ширина – около 0,45 м, използваните камъни са малки, за спойка е използвана жълта глина. В централната част на терасата, на разстояние 2,20-2,60 м южно от оградния зид, след проведените археологически проучвания, са разкрити архитектурните останки на католическата и арменска църква „Успение на Св. Богородица" („Сурп Аствадзадзин") (Вачев, Петракиев 2010, 513-516) (обр. 1).

По план храмът представлява правоъгълна постройка, ориентирана по

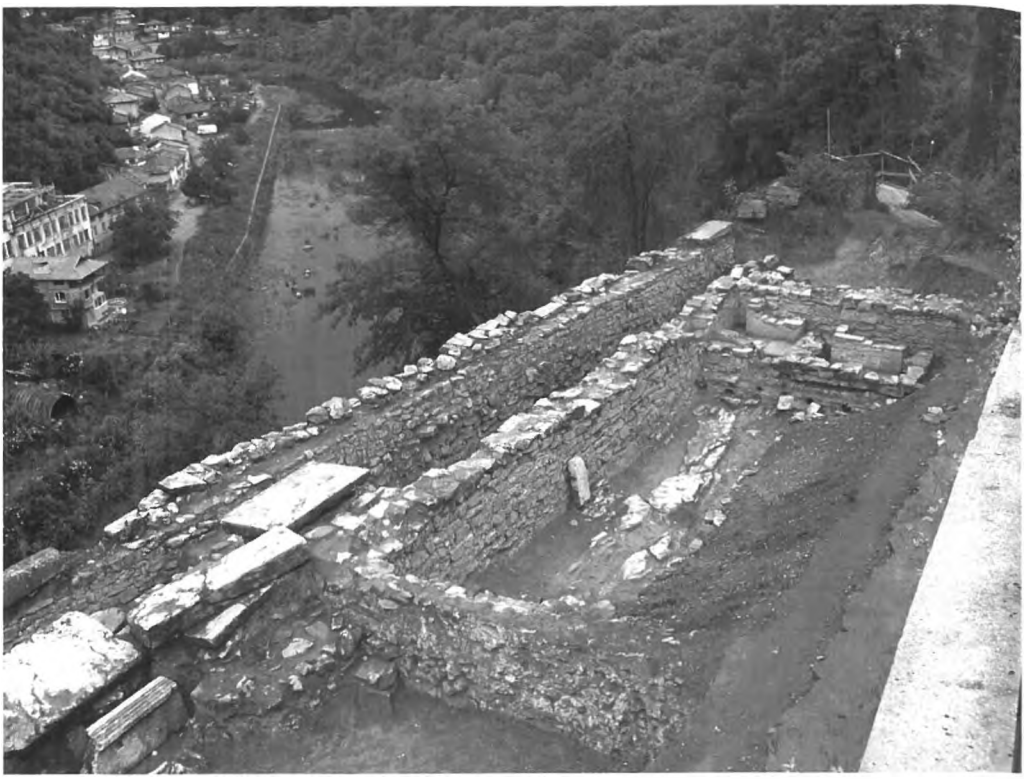

Обр. 1. Архитектурни останки от католическия и арменски храм „Успение на Св. Богородица“ („Сурп. Аствадзадзин“) – поглед от запад

дългата си страна в посока изток-запад (обр. 2). Вътрешните й размери са: 10,64 х 5,12 м. Стените имат приблизително еднаква ширина: източна – 0,68-0,74 м; северна – 0,60-0,63 м; западна – 0,62-0,65 м. Запазени са на височина 1,46-1,65 м. Изградени са от различни по големина камъни, по които личат следи от обработка с цел получаване на сравнително правилна форма, за спойка е използван хоросан. Разкритите архитектурни останки са вкопани в терена. Фундаментната им част стъпва върху скала. Добре изпълнена редова зидария се констатира само по лицата на стените, които са към вътрешността на постройката. Външните им части са безформени поради вкопаването на долната част от храма в земния насип.

В западната страна на северната стена, непосредствено до северозападния ъгъл, личат едва забележими следи от страница на входен отвор. Ширината му е 1,40 м. Вътрешността на постройката е еднопространствена, без членения. В няколко участъка на западната, северната и източната стена се констатират останки от два пласта мазилка. Горният пласт има светлосин, а долният – жълтеникав цвят. При северозападния ъгъл на храма е запазена част от подова настилка с площ около 2 м^2. Тя лежи върху подравнителен пласт жълта глина с дебелина 0,08-0,10 м. В преобладаваща-

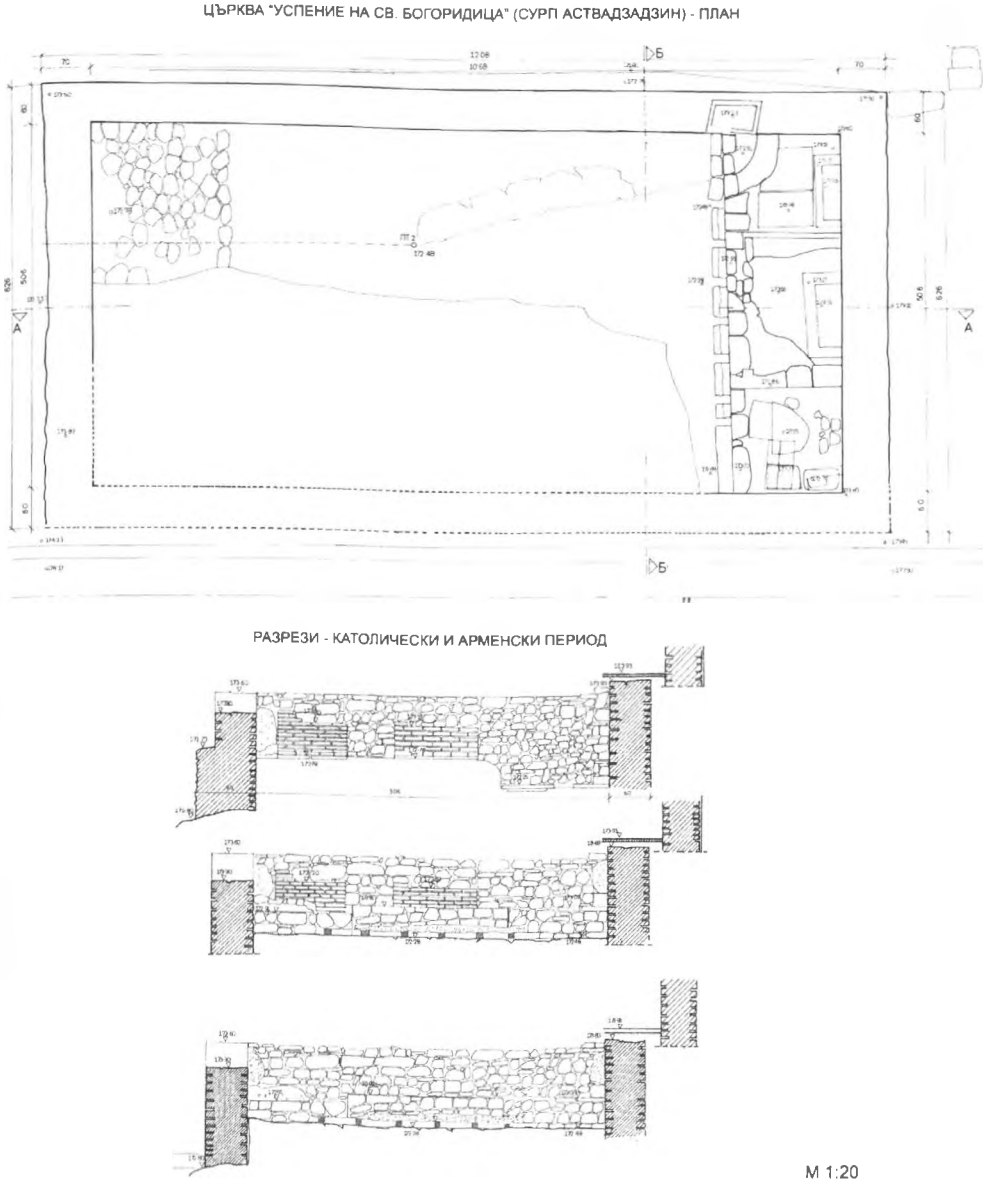

Обр. 2. Католическия и арменски храм „Успение на Св. Богородица" („Сурп Аствадзадзин") – план

та си част настилката е изпълнена от каменни плочи, по които не личат следи от допълнителна обработка. Между тях има и два фрагмента от ситнозърнест бял мрамор с гладки лица. На разстояние 1,06 м от североизточния ъгъл, в дебелината на северната стена е вграден каменен купел, в сегашното си състояние частично фрагментиран (липсват части от южната и западната стени). За изработката му е използван местна порода пясъчник с жълтокафяв

цвят. Купелът има размери: 0,78 х 0,49 м, дълбочина – 0,24 м, а стените са с дебелина – 0,07-0,08 м. Върху лицевата (южна) страна личат по няколко букви от шестредов надпис на арменски език, врязани на дълбочина 0,03 м, а височината им е 0,04 м.

По централната ос на постройката, до вътрешното лице на източната стена е долепена подставката на централната олтарна маса. Размерите ѝ са: 1,24 х 0,52 м, запазена е на височина 0,61 м. Фундирана е върху скала. За изграждането са използвани тухли с размери 0,34 х 0,17 х 0,045 м. Видът и параметрите им сочат, че става дума за преизползвани строителни материали, които има античен произход. За спойка е употребен хоросан. Вътрешността на подставката е куха. Върху нея е поставена каменна олтарна маса, изработена от доломитизиран варовик. Тя е с правилна правоъгълна форма и има размери 1,18 х 0,51 х 0,09 м. Върху горната ѝ част се долавят едва забележимите очертания на изсечен равнораменен кръст.

На 0,66 м северно от централната олтарна маса е изграден друг по-малък олтар. Основата му стъпва върху настилката от каменни плочи. Размерите на подставката са 1,04 х 0,37 м, запазената височина е 0,55 м. За изграждането са използвани идентични на гореописаните тухли, плътно допрени една до друга споени с хоросан. В този си вид градежът има височина 0,45 м. Над него личи преправка за изпълнението, на която са използвани каменни блокчета. Върху трите страни на подставката личат следи от два пласта мазилка, изпълнени от фин хоросан. Долният, който има жълтеникав цвят, покрива частта, изградена от тухли. Горният е със светлосин цвят и полагането му е станало след извършването на преправките с камък.

Въз основа на резултатите от проведените археологически проучвания и данните от писмените извори е установено, че гореописаният храм е издигнат за нуждите на дубровнишката католическа колония в Търново в началото на 70-те години на XVI в. Изпълнената с каменна зидария долна част на църквата е вкопана в земята. Писмените сведения, съдържащи се в релациите на католическите мисионери, сочат, че надземната част е била от дърво (Документи за католическата...1993, 377-378; 492; 510-511). Това се потвърждава и от откритите при археологическите разкопки голямо количество железни гвоздеи. Те са изработени посредством изковаване и имат дължина 0,09-0,16 м. Към вътрешността на храма водят два входа. От северния е започвала дървена платформа с ширина около 2 м, която е продължавала по цялата ширина на постройката. В южния си край тя се е свързвала със западния вход на църквата. По една ос с него, в източно направление е била развита дървена стълба, посредством която се е слизало във вътрешността на храма.

В източната част на църквата е оформено олтарното пространство. Спрямо пода то е повдигнато на височина 0,35 м и има широчина – 1,19 м. Покритието му е от каменни плочи. Върху него са изградени подставките на централната олтарна маса и северния олтар. Според сведенията, оставени от епископ Петър Богдан, през 1640 г. в храма е имало още един олтар, вероятно в неговата южна част.

В релация на епископ Антон Стефанов от 1685 г. е отбелязано, че католическият храм все още е притежание на дубровнишката общност в Търново, но същевременно се ползва и от арменците в града за извършване на техните религиозни ритуали (Документи за католическата...1993, 493). В периода между 1685-1699 г. арменската общност закупува църквата от католиците. Информация за това се съдържа в две ръкописни бележки, нанесени върху гърба на един хюджет от 1753 г. (Маргос 1964, бр. 5). След като става притежание на арменската колония, църквата вече се нарича „Сурп Аствадзадзин". През 1699 г. е получен хюджет, с който се разрешава извършването на ремонтни дейности по нея (Маргос 1964, бр. 5). От текста на документа става ясно, че при строителните работи не могат да бъдат променяни параметрите на храма и общия му вид. Позволена е единствено подмяна на компрометираните части от покрива и стените.

В резултат на археологическите проучвания са установени различни архитектурни промени в католическия храм с оглед на това той да бъде в съответствие с ритуално-обредните и служебни изисквания на Арменската апостолическа православна църква. Регистрирани са няколко строителни периода.

Първи период

Началото на най-ранния строителен период се свързва с получаването на хюджета през 1699 г. Тогава е променена съществено централната част на олтарното пространство. Демонтиран е плочникът пред централната олтарна маса. Встрани и пред подставката е оформен подиум с размери: източна страна – 1,64 м; южна – 1,58 м; западна – 2,24 м (обр. 3). При изграждането на южната страница, като сполия е използвано частично фрагментирано надгробие от католическия период на храма. Върху него е изписана датата – 1612 април и името Бодилия. Подиумът е надстроен с 0,26 м над нивото на олтара от предходния период. В резултат на това той се издига на 0,61 м над пода. Лицевите му части са с добре изпълнена триредова зидария, докато вътрешността му е запълнена с дребни камъни и жълта глина. В горната си част е покрит с каменни плочи. От пълнежа на вътрешността на подиума произхожда сребърно паре на султан Ахмед II (1691-1695).

Извършената реконструкция не е засегнала пространството пред и около

Обр. 3. Олтарно пространство на арменския храм „Сурп Аствадзадзин" – първи период

северния олтар. Той е запазен в съществуващия си обем, не е променено прилежащото му подово ниво. Вероятно през разглеждания строителен период е извършено демонтирането на южния олтар. Запазен е обаче каменният под, върху който той е стъпвал. Допускам, че така оформеното пространство вдясно от централния олтар, е било използвано за ризница – място за обличане и преобличане на духовници и клирици преди и след богослужение.

Втори период

През този период е извършена пълна подмяна на надземната (дървена) част на храма „Сурп Аствадзадзин". За това свидетелстват както писмените извори, така и данните от археологическото проучване. През 1757 г. е издаден хюджет, с който е разрешено извършването на ремонт на църквата „Сурп Аствадзадзин" (Маргос 1964, бр. 5). От информацията, съдържаща се в него, става ясно, че храмът е бил пред срутване и не може да бъде ползван за молитви. Явно описаното в документа физическо състояние на черквата отговаря на истината, защото, както става видно от проучванията, е извършена цялостна реконструкция на дървената конструкция.

В лявата част на олтара, в близост до североизточния ъгъл, е вграден каменен купел, предназначен за извършване на кръщене. Неговото поставяне е невъзможно, без да бъде премахната дървената конструкция над каменната основа на църквата. В сегашния си вид купелът е фрагментиран, но в някои от по-старите изследвания е обнародвано пълното съдържание на текста, врязан върху лицевата му страна. Той гласи: *Купелът е за спомен на църквата „Сурп Аствадзадзин" в Търново в памет на душите на отец Ховханес и попадията Мириам* (Касабян 1935, 218). Година не е упомената, но в дворното пространство на църквата е имало надгробна плоча от 1765 г. на свещеник със същото име (Маргос 1964, бр. 6). Това ми дава основание да приема, че въпросният купел е вграден при разглеждания ремонт от 1757 г. Съдейки по описанията на храма в изворите и данните от археологическите проучвания, при реконструкцията са запазени местата на входните отвори. Това предполага и идентично подновяване на конструкцията с дървена рампа и стълба, по която се слиза към вътрешността на църквата. Това мое виждане се потвърждава и от една късна фотография, запечатала решението на интериора в западната част на храма (Касабян 1935, 219). Броят на прозорците във вече реконструираната църква е различен спрямо предходната – от източната страна те вече са два, а от север – един (Касабян 1935, 223).

Една рисунка от 1926 г. дава частична представа за вида на дървената конструкция на стените и вида на покрива (Гилигян 2006, 206). Тя може да бъде определена като стълбово-талпена, а покривът е двускатен, покрит с керемиди (обр. 4).

При ремонта вътрешността на църквата е измазана с мазилка в жълтеникав цвят.

През разглеждания период са извършени и частични промени в прилежащото на храма дворно пространство. По-голямата част от плочника пред се-

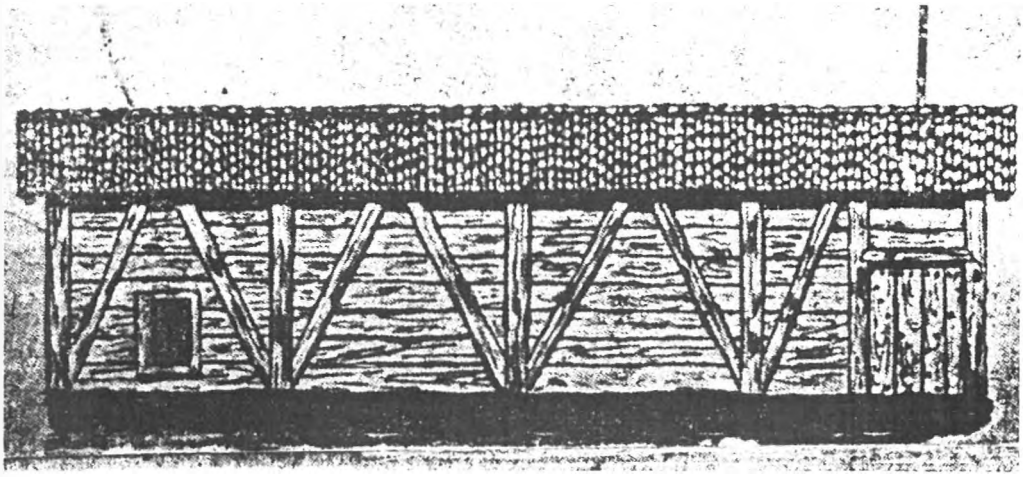

Обр. 4. Арменският храм „Сурп Аствадзадзин" – рисунка от 1926 г.

верната фасада е демонтиран, а теренът над него запълнен с насип, който има дебелина 0,40-0,50 м. За обезопасяване на пространството се е наложило извършването на надзиждане на оградния зид. Новата ограда е с дебелина 0,45 м, а за градежа са използвани дребни, необработени камъни, свързани с глинен разтвор. Между тях е открито сребърно акче от втората половина на XVII в.

Към края на XVIII в. е извършено частично пренареждане на подовата настилка на църквата. За датата на този ремонт свидетелстват откритите под запазените пасажи от нея монети: сребърно паре на султан Абдул Хамид I (1774-1789), отсечено 1776/1777 г.; сребърно паре на султан Абдул Хамид I, отсечено 1779/1780 г; половин кройцер, билон, Австрия, 1767 г.

Трети период

Този напълно неизвестен досега период от строителната история на църквата е засвидетелстван изцяло по археологически път. Тогава от двете страни на централния подиум, по протежение на западната страна са изградени зидове на калова спойка с еднаква на него височина. Пространството между тях и източната стена на храма е запълнено със строителен трошляк, камъни и жълта глина. Отгоре е положена настилка от тухли и каменни плочи, която изравнява новото ниво с това на централния подиум (обр. 5). Това от своя страна е довело до необходимостта северната олтарна подставка да бъде надзидана във височина. За целта са използвани каменни блокчета. Впоследствие подставката, както и цялото пространство на интериора, са измазани с мазилка в светлосин цвят. При реконструкцията на олтара, пред каменния купел е оформена малка дъговидна площадка, измазана с хидрофобен хоросан. Допускам, че именно през разглеждания период западната фасадна част на олтарното пространство е била облицована с 12 мраморни плочки, върху които е имало издълбани изображения на различни плодове. Същите са били запазени в

Обр. 5. Олтарно пространство на арменския храм „Сурп Аствадзадзин" – трети период

интериора на църквата до 1913 г. (Касабян 1935, 225).

За преодоляване на денивелацията между олтарното пространство и подовото ниво на църквата са направени дървени стъпала. За наличието им съдя по запазените легла на дървените греди, върху които те са били наковани. Гредите са положени пред западната страна на олтара. Размерите на сечението им са 0,10х0,10 м и отстоят една от друга на разстояние 0,28-0,30 м. Откритият под нивото им нумизматичен материал: сребърно акче, султан Махмуд II (1808-1839), отсечено 1824/1825 г; сребърно акче от същия султан, отсечено 1820/1821 г., ми дава основание да считам, че въпросното преустройство е извършено през 30-те–40-те години на XIX в.

Косвено потвърждение за датата на извършената реконструкция са дарените на църквата две кандила, върху които са изписани надписи с идентично съдържание: *Спомен е на църквата „Св. Богородица" в Търново от Сахаг Таниелян 1837 г.* (Маргос 1964, бр. 5).

При археологическите проучвания във вътрешността на църквата „Сурп Аствадзадзин" са открити бронзови халки с прикрепени към тях куки. Диаметърът и видът им дават основание да считам, че те са били предназначени за закачане на завеси, с каквито съгласно арменския църковен ритуал, трябва да е снабдено олтарното пространство.

На базата на казаното дотук могат да бъдат направени следните изводи. Храмът „Сурп Аствадзадзин" в Търново във фасадно и планово отношение представлява опростен стереометричен обем, покрит с двускатен покрив. Това е резултат на обстоятелството, че той наследява архитектурните дадености на католическата дубровнишка църква, които, според изискванията на официалните власти, не могат да бъдат променяни. Поради тази причина разглеждания, храм няма подчертания кръстообразен план към апсидата, нито пък страничните помещения, така характерни за арменските църкви (Гилигян 2006, 196). Дори и малкото оцеляло във вътрешността на постройката обаче подсказва, че решението на интериора е било подчинено на обредните и служебни изисквания на Арменската апостолическа православни църква.

От направения преглед върху църковното строителство в арменските колонии на територията на Търновската митрополия е видно, че храмът „Сурп

Аствадзадзин" в Търново засега е единственият, който дава възможност да бъдат видяни специфичните черти на арменската храмова архитектура от периода XVII-XVIII в. Някои от останалите постройки са унищожени, а други са реконструирани през XIX в. и носят друга стилистика предвид променените обществено-икономически и политически условия.

Мястото и ролята на търновския храм в развитието на арменската църковна архитектура в българските земи могат да бъдат доловени при разглеждането му в сравнителен план с други постройки, датиращи от разглеждания период. За съжаление в това отношение възможностите не са особено големи. На този етап на проучване те се свеждат до храма на съществувалата през XVII-XIX в. арменската колония в Провадия (Маргос 1963, 93-102).

През 1608 г. пътешественикът Симеон дбир Лехаци съобщава за Провадия следното: *Тук живеят много арменци; те си имат къща – молитвен дом (в която служат), двама свещеници и един монах* (Арменски пътеписи...1984, 16). Полският дипломат Ян Гнински посещава арменската църква в града през 1677 г. и отбелязва: *Тя заема по-голямо място от римската (дубровнишката църква), но по отношение на подреждането и чистотата беше несравнимо по-бедна* (Първев 1972, 355).

При археологически проучвания са разкрити основите на арменската църква „Св. Степанос" (Маргос 1976, 137-139). Тя е еднокорабна, едноапсидна постройка с дължина 14,70 и широчина 9,10 м (обр. 6). Основите имат дебелина 0,90-1 м, изградени са от необработени камъни със спойка от кал, а стените – с хоросан. В апсидата,

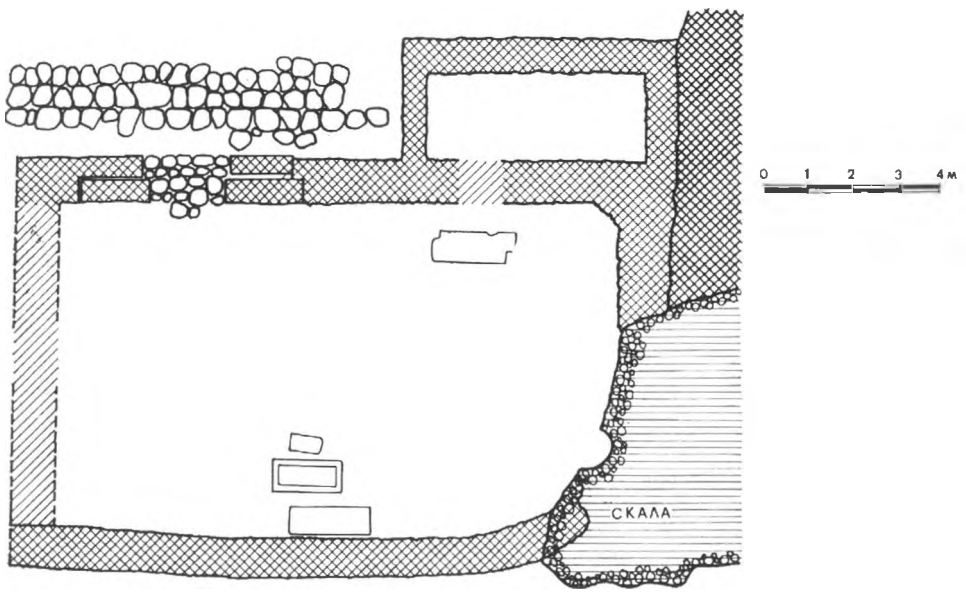

Обр. 6. Църквата „Св. Степанос" в Провадия. – план (по А. Маргос)

която обхваща цялата източна стена на църквата, е включена част от голям скален блок с обработено лице. Останалата част от апсидната дъга е била оформена от двете страни на скалния блок с каменен градеж. В южната половина на скалния блок е издълбана ниша, предназначена за диаконикон. Входът на църквата с ширина 1,70 м е на северната стена. До северния зид на църквата, конструктивно свързано с нея е помещение с дължина 5 м и ширина 1,90 м. В него се е влизало чрез вход, разположен в олтарната част. Помещението е служило за баптистерий. Било е облицовано с фаянсови плочки, производство на керамичния център в Кютахия.

От направеното описание е видно, че църквата „Св. Степанос" в Провадия в планово отношение до голяма степен е в унисон с изискванията на Арменската апостолическа православна църква. Това се дължи на обстоятелството, че тя е изцяло новоизградена. Нейните строители, доколкото е възможно, предвид особените условия за развитие на християнската храмова архитектура в границите на Османската империя, са направили всичко онова, което е характерно за композиционното решение на арменските култови паметници. В търновският храм това се долавя единствено в решението на интериора.

Изводът, който се налага от съпоставката на двете църкви – „Сурп Аствадзадзин" в Търново и „Св. Степанос" в Провадия, е, че в зависимост от конкретните условия чрез различни архитектурни решения, са намирани различни форми за постигане на основната цел – арменската общност да има култови постройки, в които да задоволява религиозните си потребности.

Литература

Арменски...1984: Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX в. Съставителство, превод от древноарменски и коментар **Агоп** Ормандджиян. София, 1984.

Артютян-Топакбашян 2011: А. Артютян-Топакбашян. Арменската колония в град Русе в края на XIX-началото на XX в. – историко-демографски характеристики. – Известия на Регионален музей Русе. Пространствата на Дунавската цивилизация, XIV, 2011, 373-384.

Бакърджиева 2005: Т. Бакърджиева. Търговецът и градът (Русе XVII-XIX век). – Известия Регионален исторически музей-Русе, IX, 2005, 299-307.

Вачев, Петракиев 2010: Х. Вачев, Ил. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на католическия и арменски храм „Успение на св. Богородица" („Сурп Аствадзадзин") във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 513-516.

Гилигян 2006: А. Гилигян. Исторически бележки за арменските църкви в Североизточна България и тяхната архитектура – XVII-XIX век. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV-XX век), София, 2006, 195-211.

Документи... 1993: Документи за католическата дейност в България през XVII век. Предговор, съставителство, коментар и превод Борислав Примов, Петър Сарийски, Милчо Йовков. София, 1993.

Касабян 1935: Н. Касабян. Велико Търново. Очерк за местната арменска колония и църква. – Масис, София, 1935, 213-227.

Касабян 1981: Н. Касабян. Арменски пътеписи в България. Венеция, 1981 (на арм. език).

Маргос 1963: А. Маргос. Изчезналата арменска колония в град Провадия. – Известия на Варненското археологическо дружество, XIV, 1963, 93-102.

Маргос 1964: А. Маргос. Някои документи и материали за изчезналата арменска колония в Търново. – Ереван (София), 1964, бр. 5/31. 01. 1964; бр. 6/07.02. 1964; бр. 7/14.02. 1964.

Маргос 1967: А. Маргос. Арменската колония в Шумен през XVII-XIX в. – Известия на Народния музей Шумен, 1967, **4**, 100-108.

Маргос 1976: А. Маргос. Археологически разкопки на арменската църква „Св. Степанос" в град Провадия. – Известия на

народния музей Варна, XII (XXVII), 1976, 137-139.
Маргос 1987: А. Маргос. Средновековни скални обители по река Бели Лом. – Известия на Народния музей Варна, 23 (38), 1987, 114-150.
Първев 1972: Г. Първев. Полски пътепис за българските земи от 1677. – Известия на Българското историческо дружество, XXVIII, 1972, 346-356.
Пътища...1982: Пътища и пътешественици XIV-XIX век. Подбор и редакция Светла Гюрова. София, 1982.
Таранахци 1915: К. Таранахци. Хронография. Ерусалим, 1915.
Овнанян 1972: С. В. Овнанян. Армено-български исторически връзки. София, 1972.
Duda, Galabov 1960: H. Duda, G. Galabov. „Die Protokolbucher des Kadiamtes. Sofia" Munchen, 1960.
Chardin 1811: J.Chardin. Vojage en Perse. Paris, 1811.

ECCLESIASTICAL CONSTRUCTION AND ARCHITECTURE IN THE ARMENIAN COLONIES ON THE TERRITORY OF THE TARNOVO BISHOPRIC DISTRICT IN THE XVII-XVIII CENTURIES

Hitko Vachev

Summary

From the middle of the XVI century there was an increasing flow of Armenia settlers to the Bulgarian lands. There big refugee waves around 1549, 1606 -1610 and the 30 – 40's of the XVII century. Consequently, in some of the cities under the leadership of the cities that were under the jurisdiction of the Taronovo bishopric were formed Armeninan colonies. For their religious needs they raised temple buildings. Basing on different sources we estimated that there were few Armenian churches, functioning in the period of XVII – XVIII centuries; Surp Astvadzadzin in Ruse, Surp Astvadzadzin in Razgrad, Surp Astvadzadzin in Shumen and one whose patron is unknown in Preslav, and Surp Astvadzadzin in Veliko Tarnovo, as well. I have presented the data, gathered about the building's history of these temples. The only church, which gives us the idea of the other temples' architecture, is the one in Turnovo and it has been archeologically explored. There are three building periods in its existence. In its plan and architecture the church follows the architectural tendencies of all orthodox churches from this period. However, the interior is complying the rituals and the liturgics of the Armenian apostolic church.

ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕОРГИ“ ПРИ С. ЛЮТИ БРОД, ОБЩИНА МЕЗДРА (проучване през 1995 г.)

Пламен Иванов

Църквата се намира на левия бряг на р. Искър в м. Коритенград, източно от известната природна забележителност Ритлите. Тук са локализирани късноантична и средновековна крепост с прилежащото им селище (Димитрова, 1985). В името на местността вероятно се е запазило наименованието на средновековното поселение, познато под формата Коритена от турски данъчни регистри от средата на XV в. (ТИБИ, 1966).

Пръв за този паметник споменава Феликс Каниц през 1871 г. (Каниц, 1995). В неговата скица и в отпечатаната гравюра се виждат високо запазени останки на сградата, без покрив (обр. 1). През 1891 г. Васил Атанасов я рисува в цял обем и с двускатен покрив от каменни плочи (обр. 2) (Бояджиев, 1978). Само няколко години по-късно, през 1899 г., Васил Кънчов я споменава в свой пътепис като „една полуразрушена църквица“, на която се извършвал водосвет на Гергьовден (Кънчов, 1996). По същото време Врачанската митрополия изготвя справка за всички действащи църкви, но тази при Люти брод не е между тях (ТА Враца).

Първи проучвания предприема Петър Мутафчиев през лятото на 1915 г., а след това и през 1930 г., като отбелязва настъпилите негативни промени в състоянието на сградата (Мутафчиев,1973). Той свързва църквата с околното селище (Коритенград) и отнася градежа ѝ „преди турското нашествие“. През 1933 г. Никола Мавродинов предприема археологически разкопки, в резултат на които са установени планът и размера на църквата (Мавродинов, 1932-1933). В разчистения насип са открити части от архитектурна украса, включително капител от V-VI в., за каквито споменава и Ф. Каниц. По всяка вероятност те произлизат от раннохристиянската базилика, проучена наблизо през 60-те години на миналия век (Джингов, Машов, 1985). Западно от църквата Н. Мавродинов локализира средновековен некропол, от който били разкопани седем гроба, а намерените в тях стъклени гривни и други накити – разграбени. Той я датира в XI в. по аналогиите с Новата митрополия в Несебър и с църквата в Колуша, Кюстендилско, както и по „стегнатия план, който по пропорции се доближава до тоя на кръстовидната църква“. Това сходство с кръстовидния тип е отбелязано и от Вера Иванова (Ivanova, 1936).

Преглед на проучването и оглед на място прави и арх. Стефан Бояджиев, който предлага ново тълкуване на типа и периодизацията ѝ (Бояджиев, 1961). Според него църквата първоначално

била изградена като кръстокуполна от т.нар. сложен цариградски тип, датирайки я в XII-XIII в. При турското нашествие в края на XIV в. тя била частично разрушена, а още в средата на XV в. – възстановена, но вече според изискването да е с обикновен двускатен покрив. Тази периодизация се потвърждава и от установените два пласта стенописи, вторият от които, Андрей Грабар още през 1920 г. датира в XIV-XV в. (Грабар, 1921). Неговото описание, предвид последвалото почти пълно унищожаване, е основен източник и за по-новите изследвания върху стенописите (История, 1976; Панайотова, 1965). В изследването си върху средновековната църковна архитектура Нели Чанева-Дечевска определя църквата като базилика от източен тип с полуцилиндрично засводяване на централния кораб и с четвъртцилиндрично – на страничните, с общ двускатен покрив. Датира я по втория пласт стенописи в XIV в. (Чанева-Дечевска, 1988).

През 70-те години църквата е частично реставрирана и защитена от навес – дървена конструкция с керемиди, която имитира двускатен покрив (обр. 3). С това тя бе причислена към проучените и изяснени паметници, достъпен за посещение от специалисти и туристи.

През пролетта на 1995 г. иманяри разкопават югозападния ъгъл на вече занемарената църква и разрушават гроб. Впоследствие в изхвърлената от тях пръст са намерени златен пръстен с изобразена върху плочката му лилия (обр. 4) и три фрагмента от стъклена гривна (обр. 5). През август – септември същата година бе направено сондажно проучване в западната част на сградата (Иванов, 1996; Иванов, 1996-а). Разкрити бяха пет гроба, но има данни за още един, разположен непосредствено до гроб А и разрушен много преди него (обр. 6).

Проучените гробове са с идентично устройство: яма с леко изразена трапецовидна форма, частично оградена с ломени, а на места и с речни камъни; без останки от ковчези. Вкопани са на дълбочина от 0,25-0,30 м (№ 1), 0,60 м (№ 2), 0,70 м (№ 5) и 0,80 м (№№ 3 и 4). Измерването е от съвременното ниво на сградата, оформено след консервационно-реставрационните работи.

В три от гробовете (№№ 3, 4 и 5) е погребан по един индивид; в № 1 вляво до възрастен и заедно с него е погребано малко дете, а в № 2 при ходилата и в насипа на гробната яма се откриха кости от по-ранно погребение. Нарушен анатомичен порядък има в № 1 – кости от ходилата се откриха до дясното коляно и до горния край на лявата бедрена кост. При всички гробове се установиха разместванията поради слягане на пръстта и счупвания от падналите с насипа камъни. Във всички гробове скелетите са по гръб и с изпънати крака. Ръцете са положени върху гърдите (№ 2), таза (№№ 3 и 5), към рамото и върху гърдите (№№ 1 и 4).

Находките от гробовете са накити и принадлежности към облеклото, намерени in situ, както са носени приживе. Не е ясно дали оловната тежест от № 2 (обр. 7) и желязната тока (?) от № 3(обр. 8) са погребален дар, но може да са попаднали там и с насипа на гробните ями.

Златният пръстен от гроб А принадлежи към групата анонимни пръстени-печати, разпространени у нас през

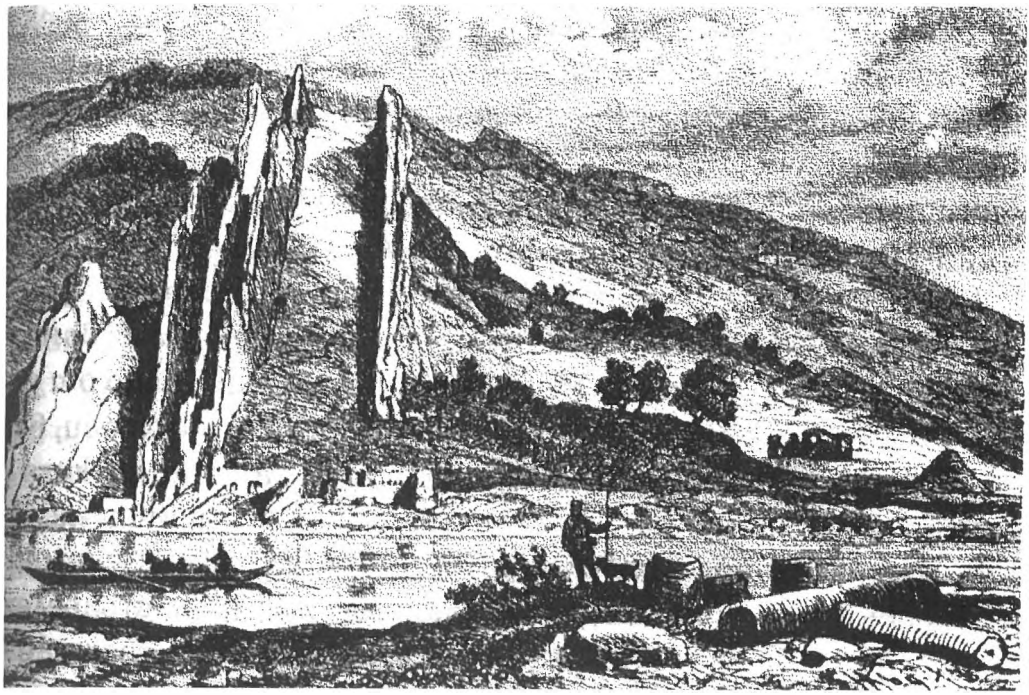

Обр. 1. Рисунка на Ритлите с останките на църквата, Ф. Каниц, 1871 г.

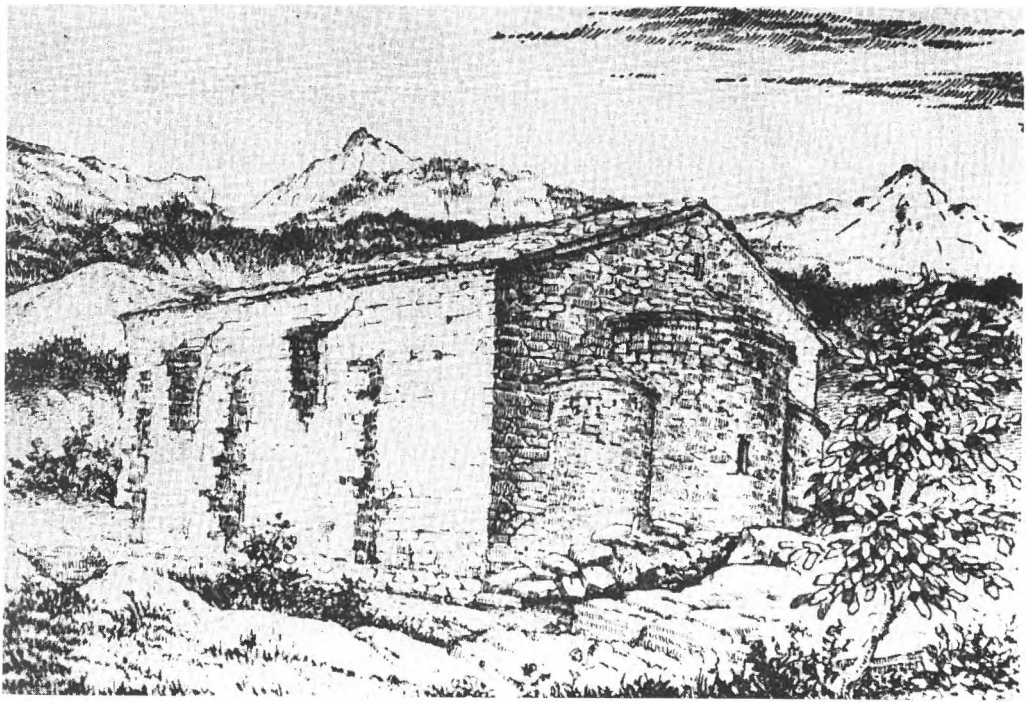

Обр. 2. Рисунка на В. Атанасов от 1891 г.

Обр. 3. Снимка след частичната реставрация през 70-те години

Обр. 4. Златен пръстен от гроб А

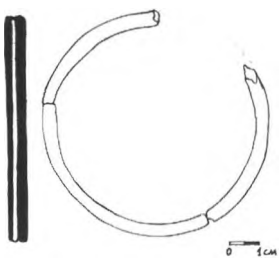

Обр. 5. Стъклена гривна(3 фр.) от гроб А

XIII-XIV в. Смята се, че изобразената върху плочката му лилия е декоративен мотив, познат и от други подобни находки, както и от паметници на монументалното изкуство. Датира се в XIV в. (Тотев, 2010).

Сребърните обеци-наушници от гроб № 3 (обр. 9), също имат близки аналогии с находки от други некрополи у нас и в съседни страни, датирани в XIII-XIV в. (Агре, 1990). Това се отнася и за копчетата от № 5 (обр. 10 и 19), идентични по форма и размери с такива от редица некрополи от същия период (Бъчваров, 1993). В малко по-широки хронологически граници (XI-XIV в.) се поставят стъклените гривни, подобни на тази от гроб А (Гатев, 1977).

По-особен е случаят с обецата от гроб № 5, принадлежаща към т.нар. S-овиден тип (обр. 11). Техният генезис се извежда от аварската културна среда, а разпространението им на Долен Дунав се датира от края на VIII- началото на IX в. до края на IX в. (Григоров, 2007) и X в. (Мирчев и др., 1962). Ст. Станилов отделя обеците със завит в обратна посока край в отделен подтип, като обръща

внимание, че тази от Табачка е открита в християнски гроб, датиран в X-XI в. Цитираният от него Бела Сьоке разделя екземплярите от аварските некрополи на два варианта според дебелината на тела: към първия принадлежат изработените от тънък тел и те се датират в първата половина на IX в. (Станилов, 1997). В цитата не се посочва датировката на втория вариант, изработени от дебел тел, каквато е обецата от Люти брод. Тя със сигурност се датира след XIII в. и това поставя открит въпроса за разпространението и датировката на този подтип.

При сондажното проучване бяха установени три нива, разграничаващи се добре по утъпканата пръст, на места с отделни тухли или каменни плочи от настилката (?):

Ниво I. На дълбочина от 0,10-0,15 м до 0,30 м от съвременното ниво. Съдържа много ломени камъни, фрагменти от тухли, битова керамика и стенна мазилка със стенописи, въглени и животински кости. Вероятно това е подовото ниво, разкрито от Н. Мавродинов през 1933 г. То е нарушено от основата на северозападния стълб, както и от гробове №№ 1 и 2.

Ниво II. На дълбочина от 0,30 м до 0,40-0,50 м; утъпкана глинеста пръст с пукнатини от слягането на насипа му. Съдържа камъчета, фрагменти от керамика и от стенописи, въглени и животински кости. То също е нарушено както Ниво I, но „запечатва" гробове 3, 4 и 5, както и зида между гробове 3 и 4 (вж Каталога, Гроб № 4).

Ниво III. На дълбочина от 0,40-0,50 м до 0,80 м при северната и до 1,30 м при южната стена на църквата; жълтокафява глинеста пръст, на места с каменни плочи с дебелина 0,04 м. В този пласт южно от гроб № 4 се откриха фрагменти от късноантична керамика (обр. 12),

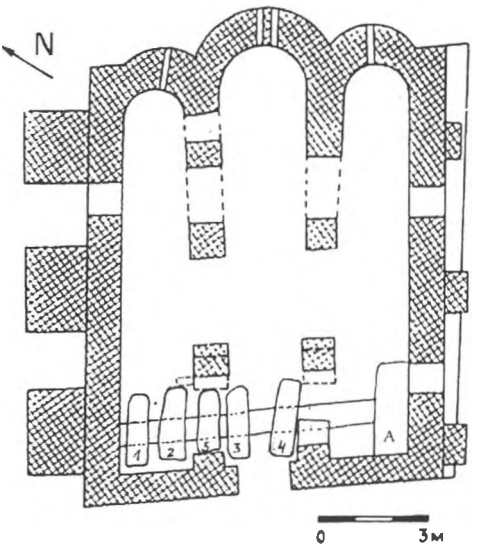

Обр. 6. План на църквата(по Мавродинов, 1959) с разположението на Сондаж I и гробове А и №№ 1 – 5

Обр. 7. Оловна тежест от гроб № 2

Обр. 8. Желязна тока(?) от гроб № 3

Обр. 9. Сребърни обеци-наушници от гроб № 3

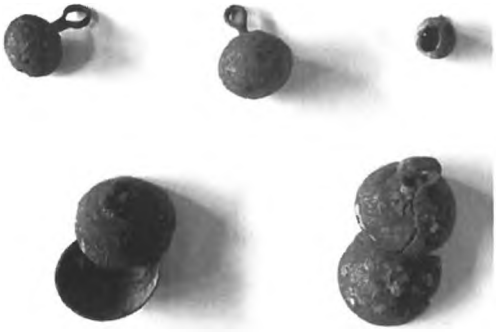

Обр. 10. Медни посребрени копчета от гроб № 5

Обр. 11. Сребърна обеца от гроб № 5

Обр. 12. Късноантична керамика от Сондаж I

включително и от съдове, грубо изработени от глина с много кварцови и органични примеси (Luka, 2003), както и една медна монета от V-VI в. (обр. 13). Тези находки са от локализираното тук селище, познато добре от досегашните проучвания и особено след разкопките на раннохристиянската базилика. Това ниво е нарушено от гробове 1 и 2, но „запечатва" структурите, споменати за Ниво II. То е на 0,10-0,15 м над основата на входа, която е еднаква и конструктивно свързана с основите на пиластрите от двете му страни. Същевременно обаче, това ниво е на една дълбочина с цокъла на тези основи (0,40 м) и с около 0,20 м под основата на северозападния стълб.

Стратиграфските наблюдения и датировката на накитите в XIII-XIV в. позволяват да приемем тази дата за Ниво III, т.е. то е синхронно на изграждането и функционирането на църквата през нейния първи период, установен по първия стенописен слой. Наличието на фрагменти от стенописи в насипа на гробове 3 и 5 означава, че те са вкопани след някакво преустройство на църквата. Предвид датирането на първите стенописи „не по-рано от средата на XIV в." (Миятев, 1965), това преустройство може да се отнесе към края на XIII- началото на XIV в. Така изграждането на църквата и съответно Ниво III се датират в XIII в., а гробове А, 3, 4 и 5 – във втората половина на XIV в.

Ниво II вероятно е от периода на възстановяването на църквата, датирано по втория стенописен слой до средата на XV в. и се свързва с известното от турските регистри село Коритена. Съдържанието на насипа, както и малката дълбочина на гробове 1 и 2, показ-

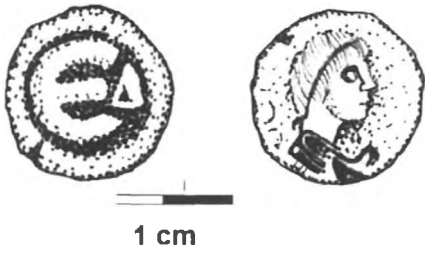

Обр. 13. Медна монета V-VI в. от Сондаж I

ват, че те са вкопани, когато църквата е била под насип – частично или напълно разрушена при изоставянето или разрушаването на село Коритена. По косвени данни това вероятно е станало през XVI в., когато се появява името на новото село Гечидкьой, т.е. Бродно село (Мичев, 1984).

Ниво I може да се свърже с ново възстановяване на църквата в годините след Освобождението, ако приемем за достоверна рисунката на В. Атанасов. Като цяло неговите рисунки на паметници са много реалистични (Бояджиев, 1978, цит. съч.), но в нашия случай е възможно да става дума за графична реконструкция. Това означава, че последното възстановяване е станало в периода XVI-XVIII в., а окончателното ѝ разрушаване – при размириците по времето на Осман Пазвантоглу в края на XVIII- началото на XIXв. Съответно гробове 1 и 2 трябва да се отнесат към периода след тази дата до средата на XIX в.

Ограниченият характер на сондажното проучване прави тези изводи относителни и непълни. Със сигурност обаче то допълва познанията ни за този интересен паметник и поставя нови задачи за неговото пълно изясняване, включително и на локализирания тук средновековен некропол.

Каталог на гробовете и находките:

Гроб А. В югозападния ъгъл; гробната яма и скелетът са разрушени, а костите – разпръснати; в изхвърлената пръст са намерени златен пръстен (1) и фрагменти от стъклена гривна (2).

Пръстен, злато (обр. 4). Лят, с кръгла плочка и заоблени рамене, които преминават в тънка затворена халка. Плочката е леко издигната и куха, като от вътрешната ѝ страна кухината е затворена от припоена пластина. Върху плочката е гравирано схематично изображение на лилия; диам. на плочката 1 см, на халката – 1,7 см; ширина на халката до 0,5 см, дебелина – от 0,1 до 0,2 см; тегло на пръстена 4,70 г, 18 карата. В частна колекция.

Гривна, стъкло, 3 фрагмента (обр. 5). Плътен черен цвят, с овално сечение. Външната повърхност е неравна, встрани от центъра е оформена плитка надлъжна канелюра, запълнена с червено стъкло; ширина 8мм, дебелина 4-5 мм, приблизителен диаметър на отвора 60 мм; инв. № Г-571, РИМ – Враца.

Гроб № 1 (обр. 14). В северозападния ъгъл, дълб. 0,25 – 0,35 м; частично ограждане на гробната яма с ломени и речни камъни; дълж. 2 м, шир. 0,60 м в западния и 0,50 м – в източния край. Скелетът е по гръб, с изпънати крака; дясната ръка е свита към гърдите, а лявата – към рамото; черепът е извит към дясното рамо; той и дясната бедрена кост са счупени от натиска на попадналите с насипа камъни; кости от петите се откриха до дясното коляно и между таза и лявата бедрена кост; дълж. на скелета 1,55 м.

Вляво до гърдите се откриха кости от малко дете, силно изтлели.

Гроб № 2 (обр. 15). Южно до № 1, на дълб. 0,60 м; частично ограждане с ломени камъни; дълж. 1,75 м, шир. съответно 0,70 м и 0,50 м. Скелетът е по гръб, с изпънати крака, а двете ръце са свити към гърдите; черепът е извит към лявото рамо; дълж. на скелета 1,65 м. Около ходилата и в насипа на ямата се откриха кости от по-ранно погребение, а до десния лакът – оловна тежест (1).

Тежест за вретено, олово (обр. 7). Грубо изработена, неправилна конична форма с неравна повърхност, отворът встрани от центъра; вис. 13 мм, диам. на основата 21х23 мм, на отвора – 6х7 мм; инв. № Г- 597, РИМ Враца.

Гроб № 3 (обр. 16). На 2,70 м от северната стена, на дълб. 0,80 м; частично ограждане с ломени камъни; дълж. на ямата 2 м, шир. съответно 0,60 м и 0,40 м. Скелетът е по гръб, с изпънати крака и свити към таза ръце; черепът е извит към дясното рамо; дълж. на скелета 1,75 м. Под долната челюст и зад тила се откриха сребърни обеци-наушници (1), а до вътрешната страна на дясната бедрена кост – железен предмет с неясно предназначение (тока?).

Обеци-наушници, 2 бр., сребърна сплав (обр. 9). Отворена халка с кръгла форма и сечение. В средата на долната половина на халката е нанизана биконична сфера от две части, ажурна, а диаметрално от двете ѝ страни – две по-малки кухи сферички, украсени с изчукани пъпки. Около сферите е намотана тънка нишка. Запазени следи от позлата. Деформирани, с липсващи части; диам. на кръжилото 32-33 мм, деб. 2 мм; диам. на големите сфери 12х15 мм, на малките – 9 мм; инв. № Г-572, РИМ Враца.

Тока (?), желязо (обр. 8). Елипсовидна форма; силно корозирала, с липсваща част; дълж. 42 мм, шир. до 25 мм.

Гроб № 4 (обр. 17). На около 1 м южно от № 3, на дълбочина 0,80 м; гробната яма е частично оградена и определена от север от зид с посока изток-запад, граден от ломени камъни на кал, а на юг опира в основата на пиластъра южно от входа; дълж. 2 м и ширина 0,70 и 0,60 м. Скелетът е по гръб, с изпънати крака; дясната ръка е свита към рамото, а лявата – върху гърдите; черепът е извит надясно и с деформиран; дълж. на скелета 1,85 м. До лявата бедрена кост се откри масивен въглен с размери 0,15х0,04 м.

Гроб № 5 (обр. 18). Намира се между гробове 2 и 3, на дълб. 0,70 м; частично ограден с ломени камъни; дълж. 1,50 м, шир. 0,60 и 0,50 м. Скелетът е по гръб, с леко свити крака и свити към таза ръце; черепът лежи на тилната част, но лицевата е смъкната към гърдите; дълж. 1,35 м. В гръдната област е разкрито петно от органична материя (обр. 19) с размери 0,13х0,03 м, а в него – кухи сферични копчета (7 бр.) (1); под черепа – обеца (2).

Копчета, 7 бр. медна сплав с посребряване (обр. 10 и 19). Сферични, съставени от две части. От горния край излиза халка за пришиване от прегъната на две плоска лента, а в долния край имат релефна пъпка. В три размера: диам. 5 мм, 7х9 мм и 10х13 мм – по два броя; едно или две са разрушени от окисите; инв. № Г- 574, РИМ Враца.

Обеца, сребърна сплав (обр. 11). Отворена халка с овална форма и кръгло сечение. Единият ѝ край е заострен, а другият – сплеснат и завит навън в халка; диам.14,5х17 мм, деб. 2 мм; инв. № Г- 573, РИМ Враца.

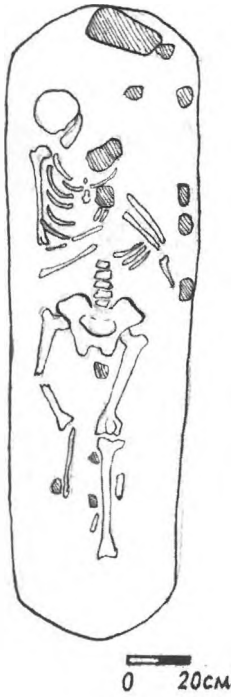

Обр. 14. Гроб № 1

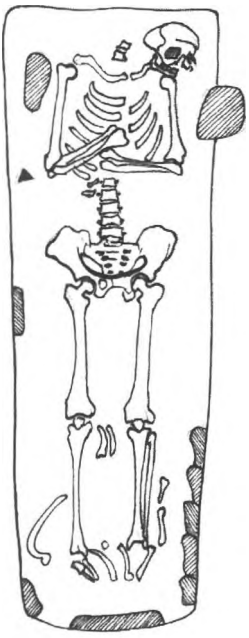

Обр. 15. Гроб № 2

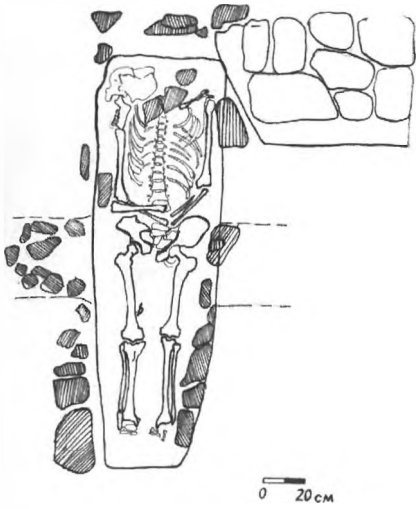

Обр. 16. Гроб № 3

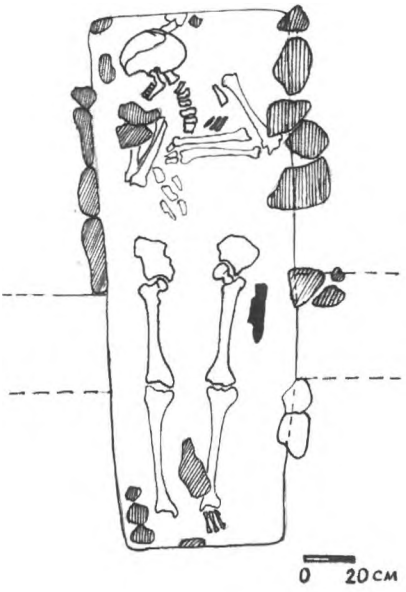

Обр. 17. Гроб № 4

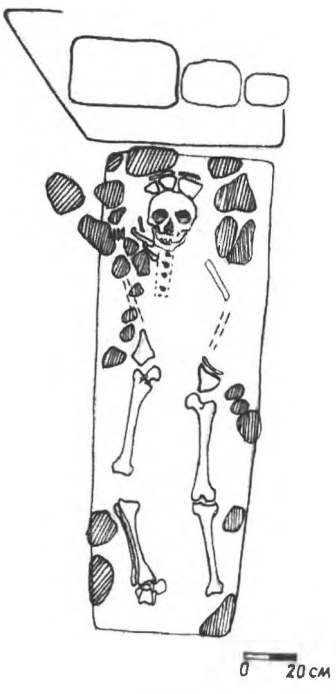

Обр. 18. Гроб № 5

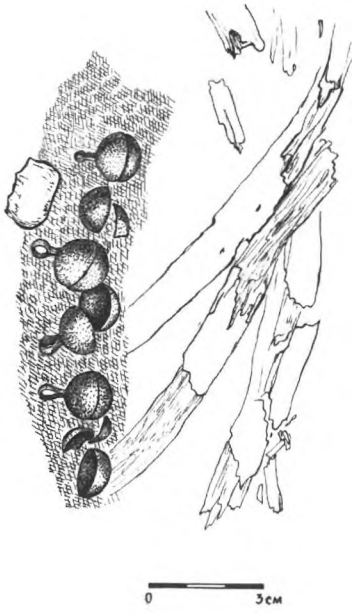

Обр. 19. Гроб № 5, детайл с копчетата in situ

Литература

Агре 1990: Д. Агре. Могила № 1 от некропола край село Скравена, Ботевградско. – Археология, XXXII, 1990, 3, 23, 24-Обр. 16 и 28 и пос. литература.

Бояджиев 1978: М. Бояджиев. Васил Атанасов. Монографичен очерк. София, 1978, рисунка на с. 4 и текст на с. 9, които не са номерирани.

Бояджиев 1978 Цит. съч.: М. Бояджиев. Цит. съч. 7-10 и рис. на с. 38-47.

Бояджиев 1961: Ст. Бояджиев. Нови наблюдения върху църквата до с. Лютиброд. – Архитектура, VIII, 1961, 4-5, 27-30.

Бъчваров 1993: Ив. Бъчваров. Янтренски некрополи. Велико Търново, 1993, 40 41, Обр. 25 и Табл. VII-2.

Гатев 1977: П. Гатев. Накити от погребения от XI-XII в. – Археология, XIX, 1977, 1, 39-Обр. 5 II-2 и 41.

Грабар 1921: А. Грабар. Материалы по средневековому искусство в Болгарии. – Годишник на народния музей за 1920 г. София, 1921, 108, 113-115.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от Средновековна България (VII-XIв.). София, 2007, 13-14.

Димитрова 1985: Д. Димитрова. Археологическитепаметницивъв Врачански окръг. София, 1985, 31 – №№ 128-130.

Джингов, Машов 1985: Г. Джингов, С. Машов, Археологически проучвания край Лютиброд, Врачански окръг. – Известия на музеите в Северозападна България, 10, 1985, 53-60 и Табл. I-III.

Иванов 1996: П. Иванов. Сондажни проучвания на църквата „Св. Георги" при Лютиброд. – Археологически открития и разкопки за 1995 г. София, 1996, 103.

Иванов 1996-а: П. Иванов. Проучване на църквата „Св. Георги" при Лютиброд. – в. Искърски страници, 1996, № 4, 4.

История 1976: История на българското изобразително изкуство. София, БАН, 1976, 254-255.

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът, 2. Второ преработено издание. София, 1995, 281.

Кънчов 1996: В. Кънчов. Нещо за моя роден край. Съставител и редактор Иван Райкински. – В: Библиотека „Български Северозапад" към Известия на музеите в Северозападна България, 11. Враца, 1996, 45-46.

Мавродинов 1932-1934: Н. Мавродинов. Разкопки в старата църква до с. Лютброд. – В: Проучвания върху старобългарското изкуство. Годишник на народния музей, VI, 1932-1934, 323-337.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, I Изкуството на Първото българско царство. София, 1959, 271 – Обр. 327.

Мирчев и др. 1962: М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Димитров. Бизоне – Карвуна. – Известия на варненското археологическо дружество, XIII, 1962, 99-100, 103.

Мичев 1984: М. Мичев. Изчезнали селища в предбалканската зона на Врачанско и Ботевградско през XV-XIX век. – Известия на българското историческо дружество, XXXVI, 1984, 37-39.

Миятев 1965: Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, БАН, 1965, 152.

Мутафчиев 1973: П. Мутафчиев. Старата черква при с. Лютиброд. – В: Из нашите старопланински манастири. Избрани произведения, 2. София, 1973, 366-369.

Панайотова 1965: Д. Панайотова. Болгарская монументальная живопис XIV века. София, 1965, 173.

Станилов 1997: Ст. Станилов. Памятники аварского типа в стародолгарской культуре. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, 201.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185 – 1396. Велико Търново, 2010, 54, 68, 148-149.

ТА Враца: Териториален архив Враца, ф. 381, оп. 1, а.е. 286.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI-XIV век. София, 1988, 25-28.

Ivanova, 1936: V. Ivanova. Les anciennes basiliques de Buigarie. – Известия на археологическия институт, X, 1936, .215.

Luka K.: K. Luca. Coarse ware from the area of the middle reaches of Skat River, Northwestern Bulgaria. – Arhaeologia iuventa, 2003, vol.1, 41, Pl.X-1.

THE CHURCH OF ST. GEORGE NEAR LYUTI BROD, MEZDRA MUNICIPALITY (CAMPAIGN 1995)

Plamen Ivanov

Summary

The investigation began after treasure hunter's diggings in the southwestern corner of the church had destroyed grave A. Fragments of a glass bracelet and a golden ring with a lily incised on its plate were found in the fill. The sondage excavations in the western sector of the naos revealed five more graves (1-5). Three of them (3, 4 and 5) contained jewels (earrings) and elements of clothing (buttons) dating from the 13th – 14th c. There are three floor levels distinguished well outlined for the beaten soil mixed with single bricks or stone slabs from the flooring (?).

The stratigraphic observations and the jewels date the construction of the church from the 13th c. Later in the same century or in the early 14th c. it was reconstructed – graves NN 3, 4 and 5 disturb the floor level, and their fill contains fragments of wall paintings. The second mural layer dating from the mid 15th c. marks a following reconstruction or restoration associated with the village of Koritena known from the Turkish tax registers. After the village was deserted or destroyed in the 16th c., the church was also abandoned and probably ruined in part. Within the period of the 16th – 18th c. the church was restored once again. Its final desolation is probably connected with the unrest in the late 18th – early 19th c. brought about by Osman Pazvantoglu – graves NN 1 and 2 have been dug into the fill of the almost ruined building and crossed the levels I and II. We suppose the drawing by Vassil Angelov from 1891 presenting the church in full volume and with a ridge roof is a graphic reconstruction rather than reflecting its actual state.

The sondage research in 1995 gave some new interesting data of the history of the church and showed the need of further work, including the necropolis west of the church discovered by Nicola Mavrodinov.

УКРЕПИТЕЛНИТЕ СЪОРЪЖЕНИЯ В ЦЕНТРАЛНАТА ЧАСТ НА КОТЛЕНСКИЯТ ПРОХОД ПРЕЗ VI В.

Милен Николов

С настоящото съобщение изказвам почитта си към светлата памет на проф. Рашо Рашев – един от първите изследователи на археологическите паметници в Котленската планина, в която е и родното му място – с. Тича.

Сведения за старините в Котленският проход има още от Възраждането (Богоров 1846; Архив на Г. С. Раковски 1957, 374; Раковски споменава отделни крепости и в някои свои литературни произведения). След Освобождението на България акад. К. Иречек и особено братя Шкорпил в няколко свои изследвания описват редица паметници и пътища от Античноста и Средновековието в Котленско (Иречек 1974, 778-795; 1932, 111; Шкорпил 1885, 6-7, 88-90; 1905, 536; 1929, 99-100; 1931, 24-27).

През 70-те години на XX в. започва нов етап в проучванията на археологическите паметници, конкретно в Котленския проход. Издирени и описани са крепости, преградни стени и валове от страна на покойния проф. Рашо Рашев, С. Лисицов и Н. Марков (Лисицов 1978, 67-81; Лисицов, Марков 1981, 59-79; Лисицов 1993, 38-56; Velkov, Lisicov 1994, 257-264; Рашев 1982, 11, 59-61; 1992, 7-16; 1997, 108-113). През 1981 г. са проведени и първите археологически разкопки в Котленската планина. Тогава С. Лисицов и Н. Марков проучват ранновизантийската преградна стена в най-високата част на Котленския проход, в подножието на скалният гребен „Урушките стени".

В последните години са проведени няколко теренни проучвания, дело на Й. Алексиев, Р. Георгиева, М. Даскалов и М. Николов (Алексиев 2003, 116-117; Георгиева, Николов 2004, 114-115; Даскалов 2006, 317-319; Даскалов, Николов 2007, 462). Благодарение на тях се уточниха хронологията и периодизацията на крепостите „Вида" и „Римското кале". Известни са и някои находки от района, които са именно от периода V-VI в. (Трендафилова 2006, 144-159).

В настоящата работа ще бъдат разгледани укрепленията при Котленския проход в една ясно обособена зона, която включва най-високата част на прохода (ок. 700 м надморска височина). От север тази зона е ограничена от основното било на Източна Стара планина в участъка от източния край на масива Сухи дял от запад до хребета Козяк на изток. Тук билото се снижава и е единствено удобно за преминаване.

От юг границите са югоизточния край на хребета Ветрила и планинския масив Вида. От изток зоната е ограничена от западните склонове на масивите Плишювица и Коминчето, а от запад – от хребета Ветрила и планината Разбойна с едноименния връх, който е най-висок в Източна Стара планина (1128 м). В центъра на ограниченото по този начин пространство (с размери около 7 х 7 км) е малката котловина, в която е разположен съвременният град Котел. Именно тук, в източната ѝ част, се сливат две важни пътни артерии от Античността и Средновековието и продължават на юг, покрай масива Вида, с общо трасе. Източно от така обособеното пространство, централното било се извисява и е труднодостъпно, с високите планински масиви Козяк, Коминчето и Плишювица. На запад се извисяват високият, на места с пропастни северни склонове масив на Сухи дял – част от основното било на планината, както и второстепенното разклонение Разбойна и Ветрила. Именно това е причината през V-VI в. това обособено пространство да бъде сериозно укрепено чрез редица укрепления, разположени в две „линии". Северната е с начален пункт гребена Урушките стени от запад и краен такъв – крепостта Римското кале на изток, а южната е с начало хребета Ветрила от запад и крайна точка – преградата по западните склонове на масива Плишювица от изток.

По северната „линия" са разположени следните археологически обекти от V-VI в.:

1. Ранновизантийската преградна стена при гребена „Урушките стени" (обр. 1/1) (Шкорпил 1931, 24-25; Лисицов, Марков 1981, 59-79; Лисицов 1981а, 60-61; Рашев 1982, 11; Динчев 2006, 34). Проведени са сондажни проучвания през 1981 г. Скалният масив е с кота 820 м, част е от главното било на Източна Стара планина и е разположен източно над пътя през Котленския проход. Стената започва от югозападната част на гребена, като го следва в югозападна посока. Впоследствие завива на запад-северозапад и се спуска по стръмните западни склонове на „Урушките стени". Денивелацията от най-високо разположената част на стената (на върха на гребена) до нейния край на запад е около 180-200 м. Общата дължина е около 1400 м. Стената преграждa трасето на древният път в най-високата част на Котленския проход. Лицата ѝ са изградени от малки камъни с оформени лица, споени с бял хоросан с незначително количество керамични ядки. Емплектонът е от ломени камъни и хоросан. Стената е широка в различните участъци от 1,45 до 2,6 м. Открити са фрагменти от амфори с гребенчата украса. По протежение на стената е регистрирана кула с размери 18х12 м. Трябва да се отбележи, че в най-високата част на гребена иманяри са разбили съоръжение на суха зидария, около която има голямо количество фрагменти от амфори от IV-II в. пр. Хр. (неизвестно до настоящия момент, наблюденията са от 2003, 2004, 2005, 2008, 2009 г.).

2. Археологически обект с неустановена функция (обр. 1/2). Разположен е на около 300 м източно от източните склонове на „Урушките стени", върху малко възвишение с пропастни склонове от север и североизток. Иманяри са разкопали част от зид с дебелина 1-1,1

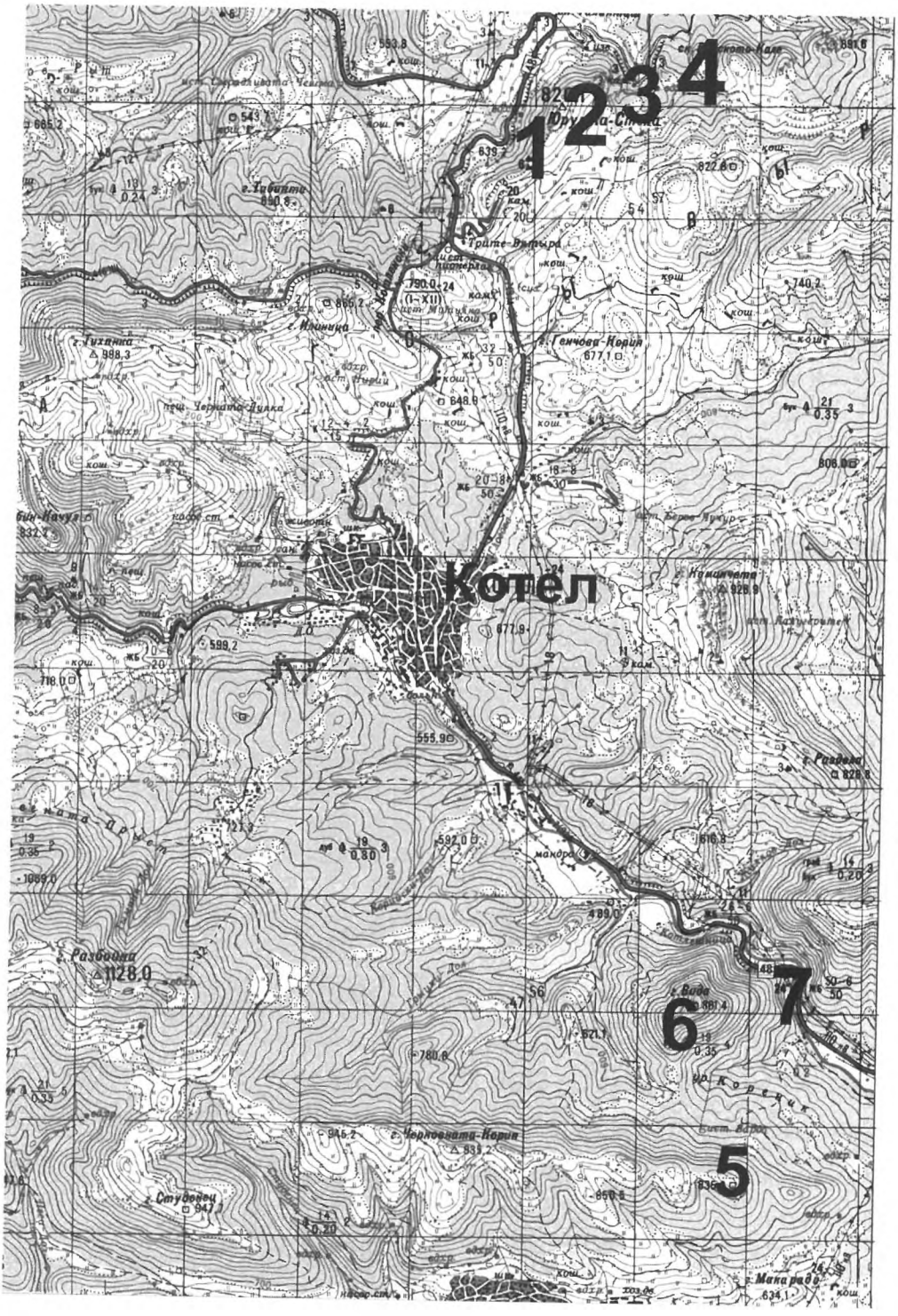

Обр. 1/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

м. Дължината на стената е не по-малко от 20 м (ако се съди по строителния насип). Лицата са от сравнително малки камъни (0.2х0.3 м) с оформени лица, с голямо количество бял хоросан, в който има нарядко керамични ядки. Фугите са измазани. В иманярския изкоп има и фрагменти от късноантични тухли. По насипите е видно, че стената следва северния, а може би и източния ръб на възвишението. Не може да се каже категорично дали това е стена на малко укрепително съоръжение или постройка с други функции (?). До настоящия момент този обект не е известен в научната литература.

3. Крепостта „Хайдут Върбан" (обр. 1/3) (Шкорпил 1931, 25; Лисицов, Марков 1981, 65-67; Лисицов 1981, 61; Динчев 2006, 34; 87, № 65). Разположена е на около 1 км източно от предходния обект. Определена е като „квадрибургий". Крепостта е разположена в подножието на главното било на планината, на възвишение с подстъп от юг-югоизток. Обектът е на около 100-150 м от днешния път към м. „Царевец", при първия голям ляв завой в посока изток. Северните му склонове са доста стръмни. По западния склон има добре запазено трасе на стар път с ширина около 2 – 2,5 м, който в северна посока се губи при малката рекичка Яръ дере. Площта на укреплението е около 1,7 дка. Стените са с ширина 2,6 м, градежът е от камъни и хоросан с керамични ядки. Пред източната и южната крепостна стена, откъдето подстъпът е най-лесен, има следи от вал и ров. В средата на укреплението има насипи от зидове на голяма сграда, ориентирана изток-запад. Открити са фрагменти керамика както от V-VI, така и от XII-XIV в. През 2005 г. се установи, че на около 60 м югозападно от южната стена на крепостта иманяри са разбили пещ, около която има многобройни фрагменти строителна керамика.

4. Крепостта „Римското кале" (обр. 1/4) (Шкорпил 1931, 25; Лисицов 1978, 67-80; Рашев 1992, 7-16; 1997, 109; Даскалов 2006, 317-319; Динчев 2006, 87, № 64; Даскалов, Николов 2007, 462). Проведени са сондажни проучвания през 2005 и 2006 г.

Крепостта „Римското кале" („Сарп таш", „Хисар калеси") привлича иманяри от цяла Източна България. Укреплението е взривявано нееднократно и активно разкопавано в продължение на повече от 30 години, вследствие на което от крепостните стени не е останало почти нищо. Това не е случайно, понеже крепостта заема централно място в местния иманярския фолклор. Тук са открити паметници от халколита, цялото I хил. пр. Хр. (керамика, сребърни монети от V-IVв. на Аполония; бронзови монети на Одесос от II-I в. пр. Хр.; фрагменти от амфори и амфорни печати от III-II в. пр. Хр.); монети и керамика от III-XIV в. Крепостта е разположена в северното подножие на централното било на Източна Стара планина, на уединено скално възвишение с надморска височина 695 м, на около 1 км източно от крепостта „Хайдут Върбан". Склоновете от юг са пропастни (с височина 15-20 м) и тук на доста голямо разстояние крепостна стена не е имало. В останалите участъци крепостната стена следва скалния венец. Площта е около 5 дка. Непосредствено под северния скален откос

са регистрирани тераси, укрепени със зидове на хоросан – това е вероятно селищната структура извън укрепеното с крепостна стена пространство. Достъпът е възможен единствено от изток, където е била и портата към крепостта. Лицата на крепостните стени са от камъни с обработени лица (размери около 0,2x0,3x0,3 м), споени с бял хоросан, с измазани фуги. Емплектонът е със значително количество хоросан. Благодарение на изследванията на С. Лисицов знаем, че градежът във височина е бил с тухлени пояси от по два реда тухли – това сега не се установява поради силните разрушения на стената. При разкопките през 2005 г., когато беше проучен фрагмент от южният крепостен зид, се установи, че тук ширината на стената е 2,2-2,3 м. На нивото на цокъла на крепостната стена се проучи обособен културен пласт с керамика от края на V-VI в., подово ниво и дъно на битова пещ, както и бронзови монети на императорите Юстин I (емисия 522-527) и Фока (емисия 604-607). Открити са находки от халколита, I хил. пр. Хр., римската, ранновизантийската и средновековни епохи, но културни пластове се документираха от ранната фаза на ранножелязната епоха, от края на V-VI в., от IX-X и от XII-XIII в. През 2006 г. сондажът беше разширен в северна посока. Тогава се проучи зид и домакинска пещ, в чиято периферия е открита монета на император Аркадий.

На около 50-70 м североизточно от входа на крепостта има трасе със запазена настилка на стар път, известен като „Златийолу". Тук прекрасно е запазен фрагмент от пътя пресичащ скален склон, изсечен допълнително заради пътното трасе. Това място е известно като „Кесик таш" (сечена скала). На юг от крепостта, по северния склон на билото на Стара планина, в м. Арпалъка, има следи от селище с материали от V-VI и XII-XIV в. Такива следи има и в западното подножие на крепостта.

Представените археологически обекти са разположени по линия с дължина около 2,5-3 км, с направление североизток-югозапад. Тук, както бе посочено вече, билото на Източна Стара планина е най-удобно за преминаване поради сравнително ниската си височина (около 700 м).

По южната „линия" на описаното по-горе пространство са разположени следните укрепителни съоръжения:

5. Преградна стена при крайната югоизточна част на билото на хребета „Ветрила" (обр. 1/5) (Иречек 1974, 784; Шкорпил 1885, 89; Лисицов 1981, 69; 1993, 40, обр. 1/22). Според К. Иречек преградата е terassement, широка 4 крачки, без ров, изглеждащ като обикновен правен път, обрасъл с трева и храсталак. За Х. и К. Шкорпил това е окоп, около 4 крачки широк, с ров от юг и дължина 1 км. С. Лисицов описва съоръжението като ранновизантийска преградна стена с фронт на север; тук е открита и фрагментирана керамика с гребенчата украса (според декларационният картон от НИПК).

6. Крепостта „Вида" (обр. 1/6) (Богоров 1946; Иречек 1974, 784; Шкорпил 1885, 88-89; 1931, 25-27; Алексиев 2003, 116-117). Проведени са сондажни разкопки през 2002 г. Крепостта „Вида" (Къз кале, Къз тепе, Града, Момина крепост) е изградена на върха на едноименен

масив с надморска височина 861 м, на около 1 км североизточно от преградата при хребета „Ветрила". Масивът „Вида" е с два заоблени върха, като е укрепен източният от тях. Северните склонове са пропастни, а всички останали - много стръмни. Крепостта е с площ около 12 дка, с цитадела с размери около 45х24 м, изградена при кулминацията на източния връх. Лицата на стените й са от камъни с добре оформени лица и много здрав бял хоросан, емплектонът е от ломен камък и хоросан. Не е ясно каква е дебелината на стените й. При сондажните проучвания се установи, че крепостната стена е широка 1,8 м. Градежът е от камъни и малко количество бял хоросан, за емплектона не може да се каже нищо поради недовършване на сондажа. Входът е бил от югозапад. На около 40 м източно от източната крепостна стена иманяри са разкрили зид с неустановена дебелина, граден от камъни с много здрав бял хоросан, идентичен с този на цитаделата. Откритата керамика е от късножелязната епоха, ранновизантийската епоха (амфори с гребенчат орнамент, сивочерна кухненска керамика с едри пясъчни зърна в глиненото тесто), средновековната епоха (XII-XIV в.). Другите находки са бронзова монета от II-I в. пр. Хр., апликации, 11 средновековни монети и др. Средновековната керамика е осем пъти повече от керамиката от другите две епохи. От иманяри става ясно, че тук са намирани монети от III-VI в. През 2005 г. ми беше показан златен солид на Юстиниан I с твърдението, че е част от колективна находка от 6 монети, скрити в звънец, укрит край западната крепостна стена. На юг от крепостта има сравнително равно пространство, по повърхността на което също се открива керамика от ранновизантийската епоха и средновековието. Такава се открива и в пространството западно от крепостта.

7. Преградната стена „Демир капия", между западния склон на хребета „Плишювица" и източния склон на масива „Вида" (обр. 1/7) (Шкорпил 1931, 25-27; Лисицов 1981, 69). Разположена е на 900 м източно от крепостта „Вида". Тази стена е описана детайлно от К. Шкорпил. Тя е преграждала пролома на р. Котлешница, като на изток е продължавала до 80 м над съвременния път по западния склона на хребета „Плишювица", а на запад – по източния склон на масива „Вида". Точното й местоположение е над съвременния паметник – статуя на лъв, издигнат източно от реката, в чест на победата на цар Ивайло над протовестиярия Мурин през 1279 г. Изглежда точно на мястото на този паметник е имало запазен фрагмент от преградната стена. Тя е била с вход с ширина 2,5 м и кула, чиито стени са били широки 1,45 м. По склона на „Вида" е имало запазен друг фрагмент от преградата с дебелина 2,5 м. Градежът е бил от плочести камъни с ширина до 0,45 м, споени с бял хоросан с керамични ядки. К. Шкорпил е регистрирал и поправка на стената, извършена със сив хоросан с много речен пясък. При тази поправка фугите на зида са били измазани.

Последните три укрепителни съоръжения са разположени в дъга с дължина около 2 км, като върха на дъгата е крепостта „Вида".

Всички посочени крепости и прегради стени са съществували като такива през VI в., въпреки че някои от тях

без съмнение са обитавани и по-рано (крепостите „Вида“ и „Римското кале“).

Укрепленията, както по северната, така и по южната граница на разглежданото пространство, наистина на пръв поглед образуват укрепителни „линии“. Всъщност тези крепости и преградни стени са разположени в непосредствена близост до старите пътища и основната им роля е несъмнено свързана с тяхната защита. Както вече стана ясно, между източните склонове на „Сухи дял“ и западните склонове на „Козяк“ основното било се снижава и именно оттук преминават няколко стари пътни трасета, добре описани в литературата (Шкорпил 1929, 99; Лисицов 1981, 69; Рашев 1982, 11; Лисицов 1993, 42-45). Това е причината за средоточието на укрепителни съоръжения в тази част от планината. Укрепено е по-скоро едно невралгично (от тактически съображения) пространство, а не е създадена истинска укрепителна линия. Интерес буди ситуацията както от север, така и от юг от гледна точка на укрепяването на Котленския проход в дълбочина, т. е от север на юг. Така ако от север неприятелски военни формирования успеят да преминат през защитата на проходимото пространство, защитавано от преградната стена при „Урушките стени“, обекта източно от нея, крепостта „Хайдут Върбан“ и „Римското кале“, само на 6-7 км южно има второ укрепено пространство, блокиращо движението както между преградната стена при хребета „Ветрила“ и крепостта „Вида“ (откъдето единствено може да се премине на юг и където е трасето на старият, античен път), така и пролома на р. Котлешница. Последният е много труден за преминаване, но и тук има възможност за преход, поради което е изградена и преградната стена „Демир капия“. За отбелязване е, че следващото наситено с укрепителни съоръжения пространство на запад е едва на около 20 км, при днешното с. Кипилово, където на сравнително ограничена територия са изградени 4 крепости, които също са свързани с пътна артерия. На югоизток такова положение се наблюдава след около 15 км, в района на селата Медвен и Садово. Но и тук се защитават проходни места и пътища. Трябва да се каже, че и на юг по прохода подобно съсредоточаване на крепости липсва – това е отбелязал и С. Лисицов. Има няколко крепости – край с. Градец, с. Мокрен, при Марашкия проход, но те не защитават подобно укрепено пространство, каквото е край Котел.

Няма съмнение, че преградните стени при „Урушките стени“, при хребета „Ветрила“ и при пролома на р. Котлешница са съоръжения единствено с военни функции. Според последните проучвания крепостта „Хайдут Върбан“ е също военна крепост (Динчев 2006, 34). Поради началния етап на изследванията не може да се каже същото за крепостите „Вида“ и „Римското кале“. Изглежда те не са от типа на укрепените убежища, а са по-скоро укрепени селища, чиито качества като военни съоръжения обаче са първокласни. Сами по себе си това са звена от укрепването на централната част от прохода, в които при нужда могат да бъдат съсредоточени допълнителни военни части, освен постоянното им население (вж. повече Динчев 2006, 9-31, 33-44, с цит.

лит.). При „Римското кале“ има и допълнително направени тераси извън крепостните стени, по северния склон, където вероятно е имало жилищни постройки. Зидовете на терасите са от полуобработени камъни с незначително количество бял хоросан и не могат да бъдат датирани със сигурност, но е твърде възможно да са изградени именно от края на V-VI в.

В заключение трябва да се каже, че централната част на Котленския проход през ранновизантийската епоха е бил укрепен с 3 преградни стени и 3 (4?) крепости, които изглежда образуват единна система на отбрана на прохода в двете най-уязвими зони на преминаване. Първата е снижаването на билото на Стара планина между Сухи дял и хребета Козяк от север, а втората - пролома на р. Котлешница и седловината между масива Вида и хребета „Ветрила“ от юг. Съсредоточаването на този значителен брой укрепителни съоръжения на сравнително ограничена площ (по-малко от 50 кв. км) е най-малкото показателно за важната роля на Котленският проход в края на V-VI в.

Литература

Алексиев 2003: Й. Алексиев. Теренни обхождания и сондажи на крепостта Вида (Диавена, Девина?) при Котел. Археологически открития и разкопки през 2002 г., София 2003.

Архив на Г. С. Раковски 1957: Архив на Г. С. Раковски т. 2. Писмо на Кръстю Тарпански – зет на Г. Раковски, в което се споменава за една от крепостите в прохода и намерена златна монета в нея.

Богоров 1846: И. Богоров. Описание на гр. Котел. В-к „Български орел“, бр. 1, м. Септември 1846 г.

Георгиева, Николов 2004: Р. Георгиева, М. Николов. Археологически разкопки в м. „Чобра таш“. Археологически открития и разкопки през 2004 г., София 2005.

Даскалов 2006: М. Даскалов. Проучвания на крепостта „Римското кале“ край гр. Котел. Археологически открития и разкопки през 2005 г., София 2006.

Даскалов, Николов 2007: М. Даскалов, М. Николов. Археологическо проучване на обект „Римското кале“ край гр. Котел. Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийски крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia r Dacia). Разкопки и проучвания XXXV, София 2006.

Иречек 1932: К. Иречек. Балканските проходи. Българска историческа библиотека, 4, София, 1932.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Лисицов 1978: Ст. Лисицов. „Римското кале“ – твърдина в Котленския Балкан. Годишник на националния политехнически музей, 8, София 1978.

Лисицов, Марков 1981: Ст. Лисицов, Н. Марков. Древната фортификация в района на хребета Урушките стени-Източна Стара планина. Годишник на националния политехнически музей, 11, София 1981.

Лисицов 1981а: С. Лисицов. Сондажни проучвания на късноантични укрепителни съоръжения в Котленско. Археологически открития и разкопки през 1981 г., София 1982.

Лисицов 1993: Ст. Лисицов. Проходи и оперативно – съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната Античност и Българското Средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV – XIVв. София – Сливен, 1993.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав. Варна, 1982.

Рашев 1992: Р. Рашев. За местоположението на крепостите Тича и Козяк. Военноисторически сборник 1992 г., 2-3.

Рашев 1997: Р. Рашев. Появата на Средновековни селища във високите части на Източна Стара планина. В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменския университет „Еп. Константин Преславски“, 1,1997.

Трендафилова 2006: К. Трендафилова. Метални принадлежности към облеклото от колекцията на ИМ – Котел. Годишник на националния археологически музей, XI, София, 2006.

Шкорпил 1885: Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Шкорпил 1905: К. и Вл. Шкорпил. Окопы и земляныя укрепления Болгарии. В: Известия на руския археологически институт в Константинопол, X, София 1905.

Шкорпил 1929: К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. Българска историческа библиотека 2, 2. София 1929.

Шкорпил 1931: К. Шкорпил. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. Byzantinislavica III, 1931.

Velkov, Lisicov 1994: V. Velkov, St. Lisitsov. An early Byzantine and medieval fort in the Haemus with an inscription and graffiti of emperor Anastasius. В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, София 1994.

FORTIFYING CONSTRUCTIONS IN THE CENTRAL PART OF THE PASS OF KOTEL DURING VI AD

Milen Nikolov

Summary

In the region of present-day Kotel a few important antiquity and medieval roads pass. In the central part of the Pass of Kotel three fortresses and three defensive walls were built for their defense at the end of V-VI AD. Some of the fortifying constructions have martial functions as Haydut Vurban fortress and the defensive walls on the ridge of Urushky walls, Demir kapiya and on the ridge of Vetrila. The fortresses of Rimsko kale and on the mountain of Vida are most probably of the type of fortified villages. The main ridge of the Balkan mountain, lowering in the region of present-day Kotel and suitable for passing from north to south, was fortified for tactical reasons.

ОЦЕНКА НА ЗДРАВОСЛОВНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ИНДИВИДИТЕ, ПРЕДСТАВЕНИ В МАТЕРИАЛА ОТ НЕКРОПОЛА ПРИ СЕВЕРНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА ОТ XI В.

Индивидуално и популационно значение за интерпретацията

Виктория Русева

Изследваният материал произхожда от археологическите разкопки на некропол при северната крепостна стена на Плиска от XI в. с 23 проучени гроба, датиран в XI в. (Георгиев и съавт. 2008а, 2008б, 2009).

Полово-възрастово разпределение на материала. Определянето на възрастта на индивидите се осъществи по развитие на съзъбието по Зубов (1968), синостозиране на черепните шевове, по Алексеев-Дебец (1964) и Meindl-Lovejoy (в: Schwartz 1995), развитие на посткраниалния скелет по Schwartz (1995), Алексеев (1966) и Bass (1971), измерените дължини на диафизите на дългите кости по Johnston (1962) и Anderson, Messner, Green (1964) в: Bass (1971), като при индивидите в детска възраст се отдаде приоритет на развитието на съзъбието, а при израсналите до 50-55 годишна възраст – на релефа на симфизната повърхност на пубисната кост, оценен по скалата на Todd (в: Schwartz 1995). Определянето на пола беше извършено по комплексния метод за оценка на белезите на краниалния и посткраниалния скелет по Acsadi-Nemeskeri (1970), и някои размери на дългите кости – сагитален диаметър на главата на раменна, диаметър на главата на бедрена и лъчева кости и бикондиларна ширина на бедрена и раменна кости по Pearson (1919), Thieme (1957), Krongman (в: Bass 1971) и Kühl (1985), с приоритет на белезите на тазовите кости. В серията се установиха скелетни останки от 25 индивида, от които възрастова идентификация получиха 17 (по-цялостно представени) и осем индивида (32%) бяха определени само като израснали, над 20 години, по приключил скелетен растеж (**Табл. 1**), без да може да се прецизира възрастта (единични кости и непълни скелети). Полово се определиха 18 индивида, един израснал индивид не получи полова идентификация. От тях изключителен превес имат мъжете с 14 пълни и фрагментарно представени скелети (77,78%). Индивидите в детска възраст, от първа възрастова група, *Infans I* 0-7 години достигат 20% от материала, при отчитане на общия брой индивиди, определени като израснали над 20 години (Табл. 1). Малобройността на серията

не позволява палеодемографски анализ. Ясно се отчита превъзходство в детска възраст на индивидте, от възрастов интервал 0-4 г. при настъпване на смъртта, с 68,67% от недостигналите 15 годишна възраст. Характерна за серията е относително по-високата смъртност на мъжете в по-млада възраст, Adultus, 20-40 години (Табл. 1).

Краниометричните, краниоскопични и остеометрични изследвания се извършиха по методите на Martin-Saller (1959) и Алексеев-Дебец (1964, 1966). Общо, изследваните черепи (девет, в различна степен на съхраненост), показват признаци на монголоидност, като на нито един не се установи пълен монголоиден комплекс, на всички черепи бяха отчетени и признаци, по-характерни за европеидната (кавказката) раса.

Патологични изменения на скелетните останки. Състояние на зъбно-челюстния апарат. От серията бяха изследвани две млечни (на индивидите от гр. № 1 и 17), от които едното е силно фрагментирано, (съхранени 25% от зъбите), едно смесено, от гр. № 13 (съхранени над 80% от зъбите, достигнали оклузия) и девет постоянни съзъбия (от гр. № 2, 3, 5, 6, 7, 8, 15, 16 и 23), от които шест съхранени над 80% (от гр. № 2, 3, 6, 7, 8 и 16). Патологичните изменения на зъбно-челюстния апарат се оцениха по методите, описани за палеоантропологични серии (Lukacs 1989; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998). В резултат, съхранените съзъбия на подрастващи индивиди показват липса на зъбно-челюстна патология. Ниската честота на кариозни изменения на млечните съзъбия е характерна особеност за повечето серии от доиндустриални популации.

Четири от изследваните постоянни съзъбия показват наличие на зъбно-челюстна патология, свързана с развитието и усложненията на зъбния кариес (фиг. 1). На три от тях (44,44% от изследваните) се откриват кариозно увредени зъби (от гр. № 6 на един и от гр. № 7 и 23 на по два зъба), като в единия случай при засегнатите зъби се откриват и околокоренови кисти (гр. № 23). На едно съзъбие се установява околокоре-

Таблица 1. Полово-възрастово разпределение на индивидите

	Inf I	Inf II	Juv	Ad		Mat		Определени	Неопределени, над 20 г.	Всичко
				M	F	M	F			
Брой	5	1	2	4	0	2	3	17	8	25
%	29,41	5,88	11,76	23,53	0	11,76	17,65			
%[1]	20	4	8	36				68	32	

% –% от определените полово-възрастово индивиди;% [1] –% от всички установени индивиди; Inf I – Infans 1 (0-7 години); Inf II – Infans II (7-14,9 години); Juv – Jvenis (15-20 години); Ad – Adultus (20-40 години); Mat – Maturus (40-60 години); M – (males) мъже; F – (females) жени

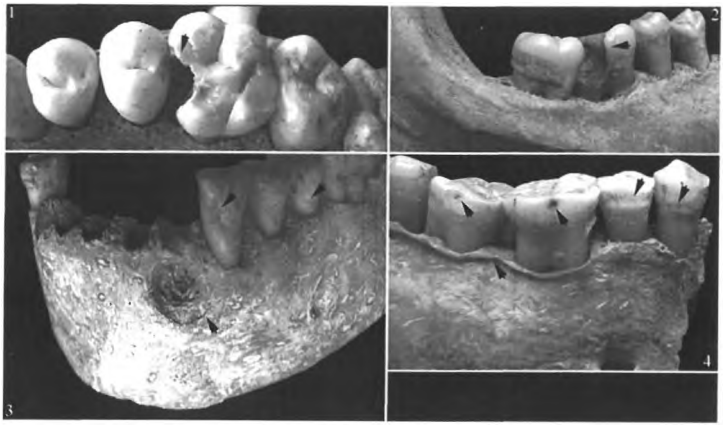

Фиг. 1. Зъбно-челюстна патология. 1.1. Гроб № 6. Фрагмент от горна челюст, стрелка - кариес на горен ляв първи молар. 1.2. Гроб № 7. Фрагмент от долна челюст, стрелка - кариес на долен ляв първи молар. 1.3. Гроб № 6. Фрагмент от долна челюст, стрелка - околокоренова киста на долен ляв латерален инцизив – зъбът е загубен р. т., канин и премолар, стрелка - дефекти на емайла. 1.4. Гроб № 3. Фрагмент от дясна страна на тялото на долната челюст с десните премолари и молари, линеарна хипоплазия на емайла – стрелки на първи и втори премолари; букална ямичка – стрелки на първи и втори молари; пародонтозни изменения на алвеоларния израстък, стрелка

нова киста, като засегнатия зъб е загубен *р. т.* (гр. № 5). Общо, съзъбията на израсналите индивиди са засегнати от натрупване на зъбен камък и развитие на пародонтозни изменения. Изглежда процесите, водещи до относително напреднало зъбно абразио, са изиграли известна превантивна роля срещу развитието на кариозни изменения. Характерна особеност за изследваната серия е по-високият кариесен интензитет (относителен дял на засегнатият брой зъби спрямо общия изследван) при индивидите в по-млада възраст, *Adultus*, 20-40 години (към групата е включен и индивидът от гр. № 6, на възраст от късното юношество, 18-20 години). В тази група стойността на този показател се изчислява на 5,11, докато при индивидите от възрастова група Maturus, 40-60 години – на 1,39 (Табл. 2). Тази тенденция е следствие на повишен кариесен интензитет при моларите, като най изявена е при първите молари – зъбите от постоянното съзъбие, които достигат най-рано оклузия и имащи най-голямо значение за дъвкателния процес при човека. В повечето изучени средновековни серии съотношението е с изразен превес на кариозно увредените зъби в по-напреднала възраст, *Maturus*, 40-60 години (Боев, Маслинков, 1961, 247; Чолаков и съавт. 1985; Чолаков и съавт. 1991, 146, табл. 4). При анализ на данните от изследваната популация трябва да се отчете и състава на възрастова група *Adultus*, 20-40 години от индивиди от мъжки пол. Общо кариесния интензитет в серията е по-нисък от установения за близката териториално, и с отонсително близко хронологическо отнасяне, серия от северния сектор на западната крепостна стена на Плиска (Антонова, Витлянов 1984), където този индекс се изчислява на 5,24 (Боев, Чолаков 1992, 310, табл. 4).

Таблица 2. Кариесен интензитет

		M1	I	P	C	M2	M3	Tt
Ad	N	19	29	38	18	20	13	137
	%	15,79	0	0	0	10	15,38	5,11
Mat	N	12	14	23	11	12	-	72
	%	0	7,14	0	0	0	-	1,39
Tt	N	31	43	61	29	32	13	209
	%	9,68	2,33	0	0	6,25	15,38	3,83

***Ad** – Adultus, 20-40 г.; **Mat** – Maturus, 40-60 г.; **Tt** – всичко; **I** – инцизиви; **P** – премолари; **C** – канини; **M1** – първи молари; **M2** – втори молари; **M3** – трети молари*

При относително ниското разпространение на зъбен кариес в серията и липса на подобни изменения на някои цялостно съхранени съзъбия, на които се установява липса на трети молари (от гр. № 3, 8, цялостно съхранени съзъбия, и 15, цялостно съхраненото съзъбие на долната челюст), тази липса (при индивидите от гр. № 3, 5, 7, 8, 15 и 23) трябва да се обясни, по-скоро, с вродена хиподонтия. На изследваните цялостно и фрагментарно представени съзъбия не се установява липса на други зъби, която да може категорично да се интерпретира като загуба на зъби *a. m.*

На 12 съзъбия се проследи наличие/липса на хипоплазия на емайла, като наличие се установи на девет (75%, от гр. № 3, 6, 8, 13, 15, 16, 23 – линеарна хипоплазия на емайла и от № 1, 2, 3 – букална ямичка) и липса на белега – на три (25%, от гр. № 5, 7, 17) от тях. Най-многобройни дефекти показа съзъбието на индивида от гр. № 6, отговарящи на 3, 3-4 и 5 годишна възраст. Общо, тези нарушения в антропологични серии от археологически обекти се интерпретират като следствие на периоди на системни метаболитни нарушения в развитието на индивидите, водещи до периоди на намален амелогенез (Goodman et al. 1980; Goodman, Rose 1990; Skinner, Goodman 1992; Starling, Stock 2007). Като причина за такива се сочат прекарани по време на развитието на коронките на зъбите (детска възраст) тежки болестни състояния (Hilson 1996) или периоди на дефицитно хранене (Rose at al. 1985). Най-често срещани в проучваната серия са дефектите на емайла, отговарящи на три годишна възраст от развитието на индивида (шест от съзъбията, 66,67% от засегнатите). Този възрастово специфичен пик в натрупването на хипопластични дефекти на съзъбията на индивидите от популацията трябва да се интерпретира като общо събитие, през което те преминават при живота си. За такова може да се приеме окончателното прекъсване на кърменето на детето, преминаването му към общо хранене и поставянето му в условия на по-голяма физическа натовареност, свързана с ежедневната дейност на популацията, което би могло до доведе до претоварване на организма и временни нарушения в растежа.

Дегенеративно дистрофични изменения на ставните повърхности. От девет относително по-цялостно

представени скелета на израснали индивиди, над 20 годишна възраст, при седем се установяват изменения, отговарящи на дефинираното начално/напреднало развитие на дегенеративно-дистрофични изменения на ставните повърхности (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998) (фиг. 2). Артрозни изменения на ставите на крайниците, горни и долни, се установяват на скелетите от гр № 2, мъж, 35-40 години и № 3, мъж, 45-50 години. При жените, всички във възрастова група *Maturus*, 40-60 години, ставните повърхности на крайниците са по-слабо засегнати, като артрозни изменения се откриват на скелетите на индивидите от гр. № 5, 45-50 години и № 14, 40-60 години. Мъжете показват и по-силно изразени спондилозни изменения на гръбначния стълб, проявени от по-млада възраст, възрастова група *Adultus*, 20-40 години, установени на индивидите от гр. № 2 и 7 (30-35 години) и 23 (30-40 години). Жените от гр № 14 и 15 (55-60 години) също са засегнати. И при двата пола, засегнати от спондилозни изменения са торакалният и лумбалният отдели на гръбначния стълб. Тази локализация е характерна за дегенеративно-дистрофичните изменения на гръбначния стълб и е често наблюдавана в средновековни серии от България (Goranov et al. 1983, 59). Характерно за серията е относително по-младата възраст на индивидите, от която тези изменения се откриват, в сравнение с повечето изследвани средновековни серии, където процесът на възмикване на дегенеративно-дистрофични изменения ясно се установява от 45-50 годинишна възраст (Goranov et al. 1983, 59).

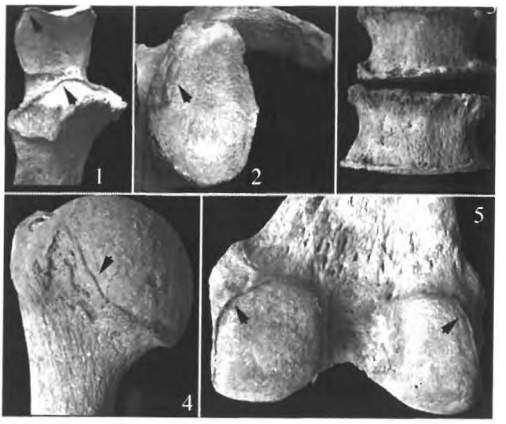

Фиг. 2. Дегенератимно-дистрофични изменения. 2.1. Гроб № 2. Дясна лакетна кост, артрозни изменения на ръба на ставната повърхност. 2.2. Гроб № 2. Дясна лопатка, fossa glenoidea, артрозни изменения на ръба на ставната повърхност. 2.3. Гроб № 14. Лумбални прешлени – развитие на спондилоза на прешленните тела. 2.4. Гроб № 2. Проксимална част на лява раменна кост, артрозни изменения на ръба на ставната повърхност. 2.5. Гроб № 2. Дясна бедрена кост, кондили – артрозни изменения на ръба на ставната повърхност

Криброзни изменения. Cribra orbitalia. В изследваната серия, на фрагментарно и цялостно съхранени черепи от 15 индивида се проследява наличие/липса на криброзни изменения на горните стени на очните орбити (фиг. 3), на 33,33% от изследваните се установи наличие на изменението. Единственият случай на активна, трабекуларна форма на cribra orbitalia, се открива на индивида от гр. № 13 (10-11 години). Израсналите, над 20 години, показват изключително само неактивна форма, т. е. следи от преживян период на образуване на белега с ремоделация на костната структура. Това са четири индивида, съответно от гр. № 5, жена, 45-50 години, № 6, мъж, 18-20 години, № 8, мъж, 50-60 години и № 15, жена,

***Фиг. 3. Cribra orbitalia. 3.1. Гроб № 13. Горна стена на лява очна орбита – активна** cribra orbitalia. **3.2. Гроб № 15. Горна стена на дясна очна орбита – рекомбинирана на основната си повърхност на разпространение** cribra orbitalia; **малък ареал на криброзна структура. 3.3. Гроб № 15. Горна стена на лява очна орбита – деструкция** p. m. **на силно изтънена кост вследствие на** cribra orbitalia*

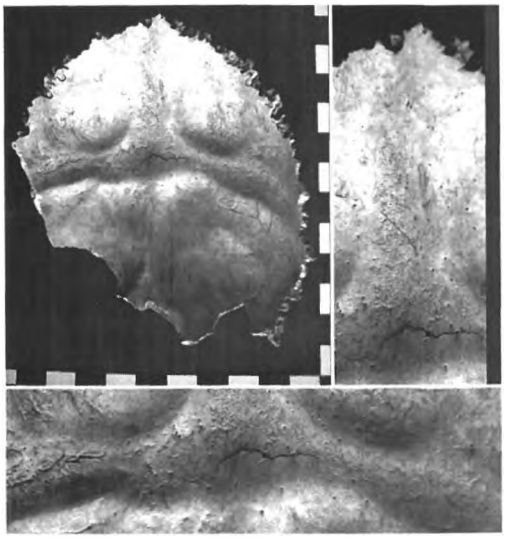

***Фиг. 4. Гроб № 13. Фрагмент от тилна кост, плака в** sulcus sinus saggitalis superioris **и** sulcus sinus transversi*

55-60 години, съставляващи 26,67% от изследваните. При индивида от гр. № 15 (фиг. 3.2-3) състоянието е било най-тежко и е оставило трайно поротично увреждане на костта. Наличито на белега се свързва с анемични състояния с различна етиология (Stuart-Macadam 1989; Aufderheide, Rodriguez-Martin, 1998; Walker et al. 2009). При липса на други данни за наследствена хемолитична анемия в серията, подобно описаните в други серии (Hershkovitz et all. 1991), тя може да се изключи като основна причина за наблюдаваните изменения. Като възможна първопричина, довела до развитие на cribra orbitalia, в болшинството от случаите от серията, могат да се изтъкнат в хелминтозни инфекции, както са интерпретирани подобни находки от Унгария (Marcsik, 1973). Значението на вътрешните паразити за развитие на този признак, в комбинация с диетарния режим, се изтъква и за други серии (Holland, O'Brien 1997). Към интерпретация на изменението в серията, като следствие по-скоро от разпространението на интестинални паразити, отвеждат и данните за високото значение на животновъдството в популациите от Североизточна България от периода, което от една страна, прави малко допустима хипотезата за анемични състояния от диетарен дефицит на желязо, на което храните от месен произход са богат източник, а от друга, създава по-благоприятни условия за развитие на хелминтозни инфекции. В единствения случай на активна форма на cribra orbitalia, индивида от гр. № 13 (фиг. 3.1), тя се открива в комплекс с натрупани плаки по ендокра-

ниалната повърхност на черепа (фиг. 4), каквито могат да възникнат в резултат на остра менингеална реакция, която в контекста на други находки от некропола може да се интерпретира и като възможно следствие от туберкулозна инфекция (Бужилова 2007). Поротични изменения на този череп се установяват и на телата, алвеоларните израстъци и алвеолите на зъбите на горната и долната челюсти.

Поротична хиперостоза се установява на горната (фиг. 5) и долната челюсти на индивида от гр. № 17, дете, около 3 г. Наблюдаваните изменения, както и локализацията им, са близки до характерните за диетарен дефицит на витамин С (Brickley, Ives 2006) и витамин D (Mays et all. 2006). Детето е на възраст, на която се установява пик в натрупването на хипопластични нарушения на емайла на зъбите в популацията, при което развитието на поротична хиперостоза може да е било следствие на по-силната му засегнатост през периода на възрастовоспецифични неблагоприятни условия, през който изглежда са преминавали индивидите от популацията.

На двата индивида в ранна детска възраст, от гр. № 4 и 4а (деца на около 0-6 месеца), се установява идентична криброзна структура на костта на кортикалния слой на съхранените кости на краниалния и посткраниалния скелет (фиг. 6, 6.4, 6.4а). Ред особености на двата комплекса, като ситуацията на откриването на двата скелета в симетрично разположени гробни ями (по данни на П. Георгиев и Я. Димитров)[1], близката възраст на индивидите и еднаквите особености на скелетите им, дава възможност за интерпретацията им като резултат от възможно погребение на близнаци. При подобна интерпретация трябва да се реконструира силно усложнена ситуация по отглеждането и най-вече храненето/кърменето им.

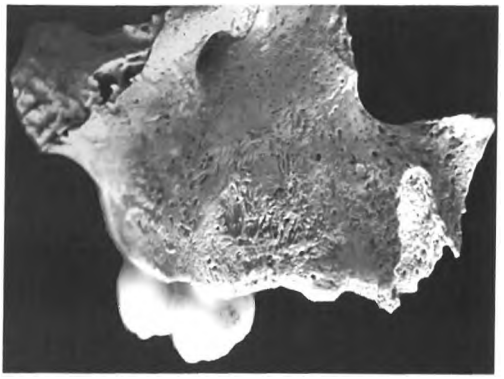

Фиг. 5. Гроб № 17. Фрагмент от дясна страна на горна челюст – поротична хиперостоза при алвеоларния израстък

Костна реакция. На скелетите на два индивида, от гр. № 2, мъж, 35-40 години и 3, мъж 45-50 години, се установяват силни изменения на костите на гръдния кош. На скелета от гр № 2 се наблюдава силна реакция на стерналните краища на двете ключици и на първите ребра (фиг. 7), и на вертебралните ставни повърхности на първите-вторите ребра и съответните ставни повърхности на *manubrium sterni* и на втори гръден прешлен. На две от ребрата се установява *a. m.* деструкция на кортикалния слой. Измененията напомнят характерните скелетни признаци на протичане на вторичен туберкулозен инфекциозен процес (Santos, Roberts 2006; Tayles, Buckley

[1] На проучвателите на некропола, доц. д-р П. Георгиев и гл. ас. д-р Я. Димитров изказвам изключителна благодарност за предоставения ми материал и данни по археологическата ситуация на разкриването му.

Фиг. 6. Фрагменти от краниален и посткраниален скелет. 6.4. Гроб № 4. 6.4 а. Гроб № 4 а

2004). Признаци на такъв (Matos, Santos 2006) показват и вертебралните краища на някои ребра на индивидите от гр. № 3, 15 (жена, 55-60 години) и по-слабо на този от гр. № 7 (мъж, 30-35), на който се установяват и промени на пети лумбален прешлен, отново характерни за проявленията на туберкулозния процес (Marcsik 1972, Kelley 1989).

Разрастване на десен трансверзален форамен на шиен прешлен. Наблюдава се на фрагмент от шиен прешлен от гр. № 16, един от С 3-6 (фиг. 8) и в известна степен наподобява описаните в литературата случаи на аортна аневризма (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003), но в случая от изследваната серия не се наблюдава ерозия на кортикалния слой на тялото на прешлена, а увеличение на форамена, на мястото на преминаване на вертебралната артерия.

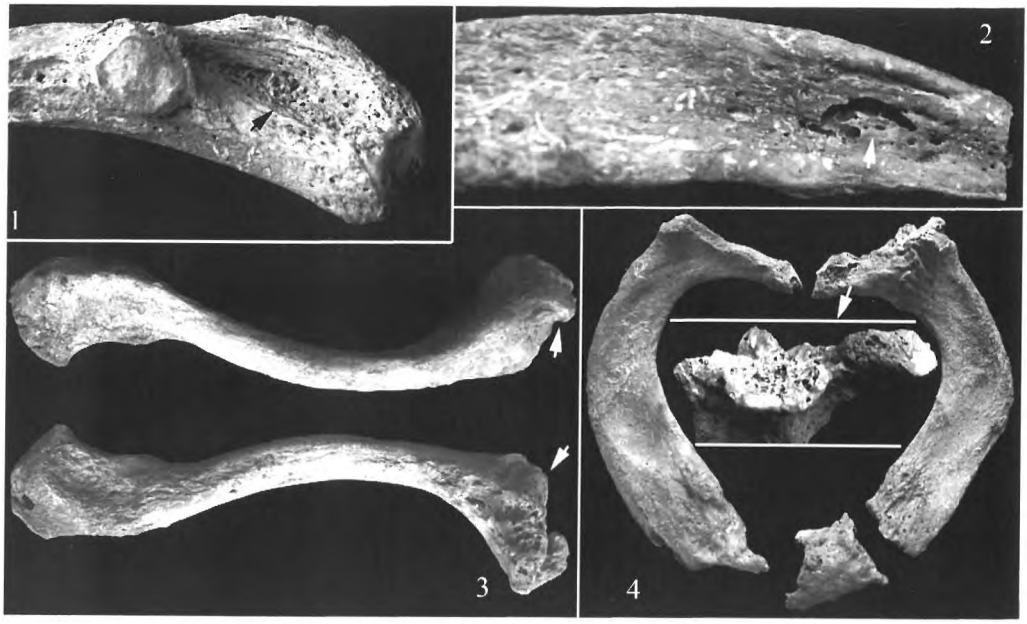

Фиг. 7. Гроб № 2, фрагменти от посткраниален скелет. 7.1. Ребро, вертебрален край – паяжинна структура. 7.2. Ребро, стернален край – деструкция a. m. на кортикалния слой. 7.3. Дясна ключица – костна реакция на стерналния край. 7.4. Дясно и ляво първо ребро – костна реакция на вертебралния край

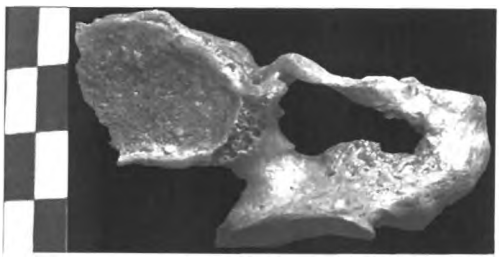

Фиг. 8. Гроб № 16. Фрагмент от цервикален прешлен, проксимален изглед – увеличен десен трансверсален форамен

Травматични поражения на костите. Краниален скелет. На два от осем черепа на мъже, над 18 годишна възраст, съхранени в степен на реконструираща се *calva* до *cranium*, съответно от гр. № 7, 30-35 години (фиг. 9) и № 8, 50-60 години (фиг. 10), се откриват следи от черепни травми. В единия случай (гр. № 7) четирите дефекта от прорези, три от които през цялата дебелина на черепните кости, показват травми, получени perimortem, довели до смъртта на индивида. В другия случай (гр. № 8), дефектът с размери 2,18 x 2,4 cm, засяга lamina externa и diploe на черепните кости, като не засяга lamina interna и показва ясни следи от благоприятно приключил оздравителен процес, без посттравматични усложнения. Черепните травми са нанесени с посечно оръжие и могат да се интерпретират като придобити в бойни действия. От скелета от гр. № 7 произхожда и втори шиен прешлен с отрязване дистално, отново причинено от сечащо оръжие (фиг. 11). Наличието на подобни черепни травми е характеристика на материала от некрополи с близко хронологическо отнасяне от района на Североизточна България (Дон-

Фиг. 9. Гроб № 7. Череп, изглед в** norma lateralis **и дефекти от посечни рани на челната и теменните кости

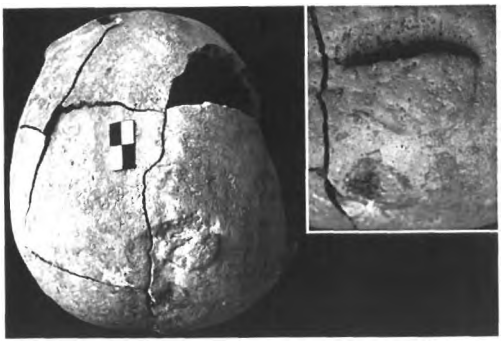

Фиг. 10. Гроб № 8. Череп, проксимален изглед към теменните кости

чева-Петкова 2005) – Одърци, некропол № 1 (Кондова, Чолаков 1993) и некропол № 2 (Йорданов, Димитрова, 2005), обяснена с повишена военна активност на населението.

Посткраниален скелет. На скелетните останки от три индивида се откриват дефекти, които могат да се интерпретират като следи от преживени травми. Такъв се локализира на акромиалния край на дясната ключица на индивида от гр. № 14 (фиг. 12), жена 40-60 години и може да се интерпретира като следствие от фрактура на костта, сраснала в последствие с разместване по остта на костта и намаляване на дължината й. Силната костна реакция на кортикалния слой, дистално, както и дефектите, които мокат да се определят като осифициращ миозит и да се свържат с трапецовидния лигамент, показват сериозни посттравматични усложнения след травма с тежък хематом. В последствие, засегнатия крайник развива напреднал артрозен процес в раменната става. Дефект на ребро от скелета на индивида от гр. № 23, мъж, 30-40 години (размерът на фрагмента не позволи идентификация на номера на реброто и страната, от която се намира) също е следствие от травма – фрактура в средата на тялото. Характерен дефект, следствие от осифициращ миозит, се установява на лява раменна кост на индивида от гр. № 2, мъж, 35-40 години. Локализацията му може да се свърже със залавното място на делтовидния мускул.

Индивидуално здравословно състояние и популационно значими явления. Анализът на установените изменения на костите на краниалния и посткраниалния скелет на индивидите от некропола, които недвусмислено се интерпретират като патологични, позволява оценка на здравословното сътояние на погребаните и изявявата на популационно значими явления и събития в живота им. В ранния период от живота на основната част от индивидите се открива период на неблагоприятни фактори за развитието, попадащ средно на три годишна възраст, изявявен на първо място, в натрупването на хипопластични явления на съзъбието. Индивидът от гр. № 17 не е преминал успешно през този критичен период при индивидуалното си развитие. Общо възрастовоспецифичния

пик на натрупване на линеарна хипоплазия на емайла в популацията попада в най-късна възраст, при сравнение с малобройните и предварителни резултати за разпространението на белега от единични серии от римската епоха и средновековието от България (Русева 2010). На второ място, рисковете за оцеляването на индивидите от ранна детска възраст се изразяват в характерната за доиндустриалните общества повишена смъртност в този период на индивидуалното развитие. Явлението се обективизира в смъртта на децата от гр. № 4 и 4а и 17, и скелетните им останки показващи недостиг на важни елементи от диетарния режим за развитието им.

Като особеност на серията могат да се изтъкнат неблагоприятните резултати за състоянието на индивидите от мъжки пол, изявени в повишена смъртност в относително млада възраст, по-силна засегнатост на младите мъже от зъбен кариес и развитието при тях от по-млада възраст и с по-напреднали форми на дегенеративно-дистрофични изменения на ставните повърхности. Тежките травматични поражения на черепите на два от индивидите от мъжки пол, вследствие на бойни травми, насочват към хипотезата, че усложнената ситуация за мъжете е била следствие от участието им в бойни действия от млада възраст. Единият от скелетите на юноши, определен като от мъжки пол (гр. № 6), е възможно отново да е следствие от това явление в живота на общността, оставила некропола.

Множество следи на скелетните останки показват разпространение на

Фиг. 11. Гроб № 7. Втори шиен прешлен проксимален и дистален изглед

Фиг. 12. Гроб № 14. Дясна ключица, проксимален и дистален изглед – заздравяла фрактура на акромиален край

инфекциозни заболявания от различен характер в общността. Комплекс от изменения насочва към разпознаване на белезите на развитие на туберкулозата, която може да се оцени като една от тежките, популационно значими инфекции. Повечето от скелетните проявления на туберкулозната инфекция

се генерират при вторична инфекция, което обяснява разпознаването й на индивиди в края на възрастова група *Adultus* и от възрастова група *Maturus*. Възможната интерпретация на измененията на ендокраниалната повърхност на тилната кост на индивида от гр. № 13, като следствие от менингеална инфекция, възможно последствие от туберкулозен процес, посочва индивида като възможна жертва на първична туберкулозна инфекция. Находки с изменения, интерпретирани недвусмислено като резултат на туберкулозна инфекция се откриват в множество български средновековни популации и общо туберкулозата се оценява като разпространена, като се предполага постепенно нарастване на интензитета й към периода на късното средновековие (Кондова и съавт. 1985, 145-146).

Измененията на горната стена на очните орбити, известни като *cribra orbitalia*, при общ анализ на разпространението им при двата пола и всички възрасти, могат да се обяснят по-скоро с хелминтозни инфекции, отколкото с анемични състояния вследствие на наследствена хемолитична анемия или дефицитно хранене. Въпреки това, са възможни и широк спектър от индивидуални различия в причините за развитието на тези изменения.

Литература

Алексеев 1966: В. Алексеев. Остеометрия, методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1966, 252.

Алексеев, Дебец 1964: В. Алексеев, Г. Дебец. Краниометрия, методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1964, 228.

Антонова, Витлянов 1984: В. Антонова, С. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (археологически разкопки 1973-1975 г.). Плиска-Преслав 4, 1984, Шумен, 70.

Боев, Маслинков 1961: П. Боев, Д. Маслинков. Зъбно-челюстна палеопатология у нас. Известия на Института по морфология, IV, 1961, 241-258.

Боев, Чолаков 1991: П. Боев, Сл. Чолаков. Антропологично проучване на средновековни погребения върху надгробна могила от елинистическата епоха при Кабиле. Кабиле, II, 1991, 128-136.

Боев, Чолаков 1992: П. Боев, Сл. Чолаков. Антропологично и палеопатологично проучване на скелетите от некропол в Северния сектор на Западната крепостна стена на Плиска. Плиска-Преслав 5, 1992, Шумен, 302-311.

Бужилова 2007: А. В. Бужилова, Т. Мишина, В. Балабина, Телль Юнаците, эпоха бронзы, II, I. Восточная литература, 2007, 248.

Георгиев и съавт. 2008: П. Георгиев, Я. Димитров, Р. Василев, С. Иванов. Аварийно-спасителни разкопки на обект Археологическа база на НАИМ в Плиска. - В: Българска археология 2008. Каталог към изложба. София, 2008, 78-79.

Георгиев и съавт. 2008: П. Георгиев, Я. Димитров, Р. Василев, С. Иванов. Аварийно-спасителни разкопки на строежа «База на НАИМ в Плиска». - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 597-600.

Георгиев и съавт. 2009: П. Георгиев, Я. Димитров, С. Иванов, Р. Василев. Аварийно-спасителни разкопки на строежа на «База на НАИМ в Плиска» през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 200, 566 - 570 (в електронен вариант, на DVD).

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци – некрополи от XI в., 2. София, 2005, 467.

Зубов 1968: А. Зубов. Одонтология. Методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1968.

Йорданов, Димитрова 2005: Й. Йорданов, Б. Димитрова. Данни от антропологичното изследванена погребаните в средновековния некропол № 2 при с. Одърци, Добричко. В: Дончева-Петкова, Л. Одърци – некрополи от XI в., 2. София, 2005, 415-460.

Кондова и съавт. 1985: Н. Кондова, П. Боев, С. Чолаков. Палеопатологични данни за възпалителните изменения на гръбначния стълб и ставите по скелети от средновековни некрополи у нас. Доклади от Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1-4 ноември 1985, 145-147.

Кондова, Чолаков 1993: Н. Кондова, С. Чолаков.

Антропологични данни за физическия тип, продължителността на живота и заболеваемостта на една средновековна популация от Добруджа. Българска етнография, 1993, 3, 45-54.

Чолаков и съавт. 1991: Сл. Чолаков, Н. Кондова, П. Боев. Биологична реконструкция на средновековното население от Кабиле. Кабиле, II, 1991, 137-155.

Чолаков и съавт. 1985: Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова. Палеопатологични данни за зъбно-челюстните заболявания на средновековното население по Българските земи. - Материали от Втори национален конгрес по история на медицината, Велико Търново, 1-4 ноември 1985, 1985, 272-274.

Acsádi, Nemeskéri 1970: G. Acsádi, J. Nemeskéri. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, Akademiai Kiado, 1970, 333.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge Univercity Press, 1998, 478.

Bass 1971: W. Bass. Human Osteology: a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton. University of Missury, 1971, 281.

Brickley, Ives 2006: Brickley, M., R. Ives. Skeletal Manifestations of Infantile Scurvy. AJPA 129, 2006, 163-172.

Goodman et al. 1980: Goodman, A., Armelagos, G., Rose J. Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois. Hum Biol. 1980, 52, 515-528.

Goodman, Rose 1990: Goodman, A., Rose J. Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated historical structures. Yearb Phys Anthrop. 199, 33, 59-110.

Goranov et al. 1983: Goranov, I., P. Boev, N. Kondova, S. Cholakov. Paleopathological data for the Spinal Column Diseases. Acta Morphologica, 4, 1983, 57-63.

Hershkovitz et all. 1991: Hershkovitz, I., B. Ring, M. Speirs, E. Galili, M. Kislev, G. Edelson, A. Hershkovitz. Possible Congenital Hemolytic Anemia in Prehistoric Coastal Inhabitants of Israel. AJPA 85, 1991, 7-13.

Hilson 1996: Hilson S. Dental anthropology. Cambridge, Cambridge University Press; 1996.

Holland, O'Brien 1997: Holland, T., M. J. O'Brien. Parasites, Porotic Hyperostosis, and the Implications of Changing Perspectives. American Antiquity, 62, 1997, 2, 183-193.

Kelley 1989: Kelley, M. Infectious Disease. In: Reconstruction of Life from Skeleton. Alan Liss Inc., 1989, 191-199.

Kühl 1985: Kühl, R. Skelettreste aus prähistorische Brandbestattungen und ihre Aussagemöglichkeiten, mit Hinweisen auf spezielle Fragestellungen in Schleswig-Holstein. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (MAGW), Band 115, 1985, 113-137.

Lukacs 1989: Lukacs, J. Dental Paleopathology: Methodology Standardized. In: Reconstruction of Life from Skeleton. Alan Liss Inc., 1989, 261-279.

Martin, Saller 1959: R. Martin, K. Saller. Lehrbuch der Anthropologie, Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1959, 2.

Marcsik 1972: Marcsik, A., Generalizalt TBC megebetegedes diagnozisa egy avarkori csontvazon. Anthrop. Kozl. 16, 1972, 99-103.

Marcsik 1973: Marcsik, A., "Symmetric Osteoporosis" in a Palaeoanthropological Material. Acta Biologica Szeged, 20, 1973, 191-197.

Matos, Santos 2006: Matos, V., A. Santos. On the Trail of Pulmunary Tuberculosis Based on Rib Leasions: Results from the Human Identified Skeletal Collection from Museu Bocage (Lisbon, Portugal). AJPA 130, 2006, 190-200.

Mays et all. 2006: Mays, S., M. Brickley, R. Ives. Skeletal Manifestations of Rickets in Infants and Young Children in a Historic Population from England. AJPA 129, 2006, 362-374.

Ortner 2003: Ortner D. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. 2003. Elsevier, Sec. Ed.

Rose et al. 1985: Rose, J., Condon, K., Goodman A. Diet and dentition: developmental disturbances. In: Gilbert, R., Mielke, J., editors The analysis of prehistoric diets. New York, Academic press. 1985. 281-306.

Russeva 2010: Russeva, V. Distribution of Enamel Hypoplasia – New Perspectives for Interpretation of the Anthropological Material from Archaeological Sites in Bulgaria (preliminary results). Интердисциплинарни изследвания XXII-XXIII, 2010, 186-192

Santos, Roberts 2006: Santos, A., C. Roberts. Anatomy of a Serial Killer: Differential Diagnosis of Tuberculosis Based on Rib Lesions of Adult Individuals from the Coimbra Identified Skeletal Collection, Portugal. AJPA 130, 2006, 38-49.

Schwartz 1995: J. H. Schwartz. Skelleton Keys (An Introduction to Human Skelletal Morphology, Development and Analysis). New York, Oxford Press, 1995.

Skinner, Goodman 1992: Skinner, M., Goodman A. Anthropological uses of developmental defects of enamel. In: Saunders and Katzenberg, editors. Skeletal biology of past past peoples: research methods. New York, Wiley-Liss. 1992, 153-174.

Starling, Stock 2007: Starling, P., Stock, J. Dental indicators of health and stress in Early Egiptian and Nubian agriculturalists: a difficult transition and gradual recovery. Am J Phys Anthropol. 2007, 134, 520-528.

Stuart-Macadam 1989: P. L. Stuart-Macadam. Nutritional Deficiency Diseases: A Survey of Scurvy, Rickets and Iron Deficiency Anemia. In: Iskan-Kenedy ed. 1989. Reconstruction of Life From the Skeleton. Alan R. Liss, Inc. 1989, 201-222.

Tayles, Buckley 2004: Tayles, N., H. R. Buckley Leprosy and Tuberculosis in Iron Age Southeast Asia? AJPA 125, 2004, 239-256.

Walker et al. 2009: Walker, P., R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdum, V. Andrushko. The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra Orbitalia: A Reaprisal of Iron-Defficiency-Anemia Hypothesis. AJPA 139, 2009, 109-129.

EVALUATION OF THE STATE OF HEALTH OF THE INDIVIDUALS FROM THE NECROPOLIS NEXT TO THE NORTHERN FORTRESS WALL OF THE INNER TOWN OF PLISKA FROM THE 11TH C. – INDIVIDUAL AND POPULATIONAL SIGNIFICANCE FOR THE INTERPRETATION

Victoria Ruseva

Summary

The investigated material comes from the necropolis next to the northern wall of the Inner fortress of Pliska, comprising 23 revealed graves from the 11th c. AD (Георгиев и съавт. 2008, 2008, 2009), and skeletal remains of 25 individuals. Age determination has been obtained for 17 individuals, eight (32%), consisting of single bones are determined as grown – up over 20 years of age. 20% of the buried individuals fall in the first age group of infants, 0-7 years; individuals aged 0-4 years reach 68,67% from the subadults. Gender has been ascertained of 18 individuals, 14 of them males (77,78%). The clues for dental health, distribution of enamel hypoplasia, DJD development, presence of cribrotic changes, *cribra orbitalia* in particular, specific bone reaction and traumatic lesions have been traced out. As a result, a period of unfavorable conditions during the early development has been determined passed through by most of the individuals at the age of three on the average. Accumulation of enamel hypoplasia, increased mortality and dietary insufficiency of important elements for individual's development support this conclusion. Characteristic of the series are the unfavorable results for male population as increased mortality at younger age, higher incidence of dental caries and more advanced DJD development. Severe traumatic lesions on the skulls of two individuals point to their engagement in battle operations at young age. A complex of pathological changes refers to distribution of tuberculosis infection in the community that can be estimated as one of the gravest and most significant infection of populational meaning. Distribution of *cribra orbitalia* among the investigated group is more probably to be explained with intestinal parasites, possibly of different individual etiology.

(97)8954876184Ø
8/18.
www.knigadg.com